

RŪTA VANAGAITĖ

MŪSIŠKIAI

Alma littera

MŪSIŠKIAI

ISAKAS ANOLIKAS

Gimė 1903 m.

Nužudytas 1943 m. Kauno IX forte.

Vienas talentingiausių Lietuvos žydų sportininkų, dviratininkas, 10 kilometrų plento lenktynių 1925 ir 1926 m. Lietuvos čempionas. Atstovavo Lietuvai 1924 m. Paryžiaus vasaros olimpinėse žaidynėse ir 1928 m. Amsterdamo olimpinėse žaidynėse.

Reportažas iš 1924 m. žaidynių Paryžiuje.
Žurnalas „Sportas“:

Nepabaigė distancijos dėl 7 perdurimų ir mūsų dviratininkas J. Anolikas. Išvykstant iš starto jis buvo pripompavęs taip smarkiai šinas, kad kelio žinovai anglai ir francūzai stebėjosi iš jo. Ir iš tikrųjų, kely labai greit jam akmenėliai sudurstė šinas ir prie geriausios fizinės sveikatos ir didžiausio noro nebegalėjo važiuoti, nes pakelyje nieko ir girdėti nenorėjo apie šinų paskolinimą arba net už pinigus pardavimą. Kitų valstybių bėgėjai buvo aprūpinti ir kiekviename kontrolės punkte galėjo gauti maisto, šinas ir viską reikalingą, nes juos sekė savi automobiliai ir punktuose viską palikdavo.

BALYS NORVAIŠA

Gimė 1908 m.

Leitenantas, Ypatingojo būrio vadas, 1941–1943 m. vadovavęs žudynių operacijoms daugelyje Lietuvos vietų. Ypatingasis būrys Paneriuose nužudė apie 70 000 žmonių. Balys Norvaiša 1943 m. perėjo dirbti į savisaugos batalioną. Tolesnis likimas nežinomas. Spėjama, kad Norvaiša 1944 m. emigravo į JAV arba Angliją. Kitais duomenimis, žuvo bombarduojant Dresdeną.

Mes Aleksandras, arba Vytautas, iš Dievo malonės Didysis Lietuvos Kunigaikštis, [...] davėme teises ir laisves visiems žydams, gyvenantiems mūsų valstybėje, [...] jeigu koksai žydas, prispirtas labai didelio reikalo, nakties laiku šauktų, o krikščionys jam pagalbon nebėgtų, tai visi kaimynai, ir žydai taip pat, turi užmokėti trisdešimt šilingų [...].

Iš kunigaikščio Vytauto Didžiojo 1388 m.
privilegijos Brastos žydų bendruomenei*

* Švenčionių krašto žydai. Pratybų sąsiuvinis. Švenčionys, 2004, p. 6.

R Ū T A V A N A G A I T Ė

MŪSIŠKIAI

Alma littera

VILNIUS / 2016

UDK 323.15(474.5)(=411.16)(091)
Va247

Šį kūrinį, esantį bibliotekose, mokymo ir mokslo įstaigų bibliotekose, muziejuose arba archyvuose, draudžiama mokslinių tyrimų ar asmeninių studijų tikslais atgaminti, viešai skelbti ar padaryti viešai prieinamą kompiuterių tinklais tam skirtuose terminaluose tų įstaigų patalpose.

ISBN 978-609-01-2208-2

© Rūta Vanagaitė, 2016

© Leidykla „Alma littera“, 2016

Turiny

PIRMA DALIS

KELIONĖ | TAMSUMAS

I. „Vėl apie žydus?“ / 9

- Kaip viskas prasidėjo / 9
- Mano giminė – aukos ar ne? / 13
- „Būti žydu“ – žaidimas su pasekmėmis / 16
- Žydai – kas jie tokie? / 21
- Akistata su priešu / 28
- Ar mes atsakingi už savo istoriją? / 33

II. Masiškiai. Vaikai, kurie matė / 36

- Laimonas Noreika / 36
- Julius Šmulkštys / 39
- Antanas Kmieliauskas / 41
- Marcelijus Martinaitis / 43

III. Masiškiai. Politikai / 45

- Lietuvos aktyvistai / 48
- Lietuvos laikinieji / 58
- Tarėjai ir patarėjai / 68

IV. Masiškiai. Žydšaudžiai / 74

- Tautinio darbo apsauga / 74
 - Dantų technikas ir Ko / 77
 - Skrajojantys žmogžudžiai / 85
- Ypatingieji vyrai / 89
 - Paneriai: liudininkų portretai / 90
 - Moksleivio portretas / 95
 - Laiškanešio portretas / 97
 - Po trisdešimties metų: žmogžudžio sapnai / 104
 - Nužudytųjų portretai / 107
 - Nesudegę pragare: degintojo liudijimas / 113
 - Ypatingojo būrio dalyvių likimai / 116

Komandiruoti žudyti / 119

Žudikai žmogišku veidu / 132

V. Lietuva praturtėjo / 138

VI. Mosiškiai. Gelbėtojai / 143

VII. Žvilgsnis iš dabar. Interviu su istoriku / 147

Pirmos dalies *Post scriptum* / 154

A N T R A D A L I S

K E L I O N Ė S U P R I E Š U

Efraimas Zuroffas. Lietuva mano gyvenime / 161

Misija įmanoma? Pokalbis prieš kelionę / 167

Kelionė / 175

Linkmenys / Lingmyan / 175

Švenčionys / Sventsyan / 184

Kavarskas / Kovarsk / 193

Ukmergė / Vilkomir / 203

Šeduva / Shadeve / 214

Telšiai / Telz / 224

Plungė / Plungyan / 229

Plateliai / Plotel / 234

Tauragė / Tavrig / 240

Butrimonys / Butrimants / 245

Panevėžys / Ponivezh / 251

Kaunas / Kovne / 262

Vilnius / Vilne / 268

Baltarusija / Belarus / 273

Atsisveikinimas su priešu / 280

Epilogas. Kur buvo Dievas? / 286

Pokalbis su Tomu Šernu / 286

Pokalbis su Ričardu Doveika / 291

Šaltiniai ir literatūra / 299

Iliustracijų šaltiniai / 302

PIRMA DALIS

KELIONĖ Į TAMSUMAS

I. „Vėl apie žydus?“

Kaip viskas prasidėjo

Nu, ten Hitleris nekenė žydų ir išvežė juos į Vokietiją. Tada, tipo, suvarė į duobes ir paleido dujas. Taip jų nebeliko.

Mano draugas Dainiukas, 15 metų

Esu tipinė paprasta lietuvė. Gyvenau apie Holokaustą žinodama tiek, kiek žino dauguma mūsų, tipinių paprastųjų. Gal daugiau nei Dainiukas, kurio žodžiais pradedu šį skyrių, bet ne kažin kiek. Esu tipinis tarybų valdžios melo ir laisvos Lietuvos tylėjimo produktas. *Homo sovieticus lituanus*.

Kitados dirbdama laikraštyje skaičiau, kokia žinia skaitytojui yra pati neįdomiausia. Pati neįdomiausia pasaulyje antraštė būtų tokia: „Nedidelis žemės drebėjimas Čilėje. Žuvusiųjų nedaug“. Visi nykios žinios požymiai: toli, įvyko su svetimais, aukų nedaug.

Ar ne taip ir su žydų žūtimi? Seniai, įvyko su svetimais, aukų gal ir daug, bet ką mes apie jas žinome? Šeši milijonai aukų pasaulyje, 200 000 Lietuvoje – tai tik statistika, daug nulių, o nuliai nieko nesako nei mūsų širdžiai, nei protui. Kaip teigė Stalinas: „Vieno žmogaus mirtis yra tragedija, milijonų – tik statistika.“

Prieš 15 metų, – tuomet buvau festivalio LIFE direktorė, – mano gyvenime įvyko vienas tarsi nereikšmingas dalykas ir jis mane gerokai supurtė. Iš stalininės statistikos ir lietuviško abejingumo lauko žengiau vieną žingsnelį žmogiškumo link. Tik vieną, bet paskui niekas jo nepalaikė ir Holokausto tema man daugiau neberūpėjo, kaip ir kitiems.

1998 m. parašiau pirmą savo gyvenime tekstą apie žydus, jį išspausdino savaitraštis „Ekstra žinos“.

Štai jis.

INFEKCIJOS PAVOJUS LIETUVOJE IŠLIEKA

Ar nenuvažiuotume į Ponar? – klausia mano svečias, prancūzų menininkas Christophe'as Berthonneau (pasaulinis ugnies šou meistras, Vingio parke surengęs LIFE atidarymą, kuriame dalyvavo 100 000 žmonių). 12 kilometrų nuo Vilniaus, žydų žūties vieta, 100 000 nužudytųjų („Vilnius in your pocket“). Gerai, atsakau, bet taip ir nenuvežu. Nežinau kelio. Kitą dieną išsisuku nuo pasivaikščiojimo po Vilniaus getą. Nežinau jo ribų. Žydų kapinės Kalnų parke? Ar mes, lietuviai, neturim savo tragedijų ir memorialų, ko jis apie juos neklausinėja? O gal, – susižvalgom keliese, – jis visai ne prancūzas, pats žydas, ką?

Ne, jis tiesiog vakarietis, kuris moka skaityti.

Mūsų karta auklėta sveika tarybine dvasia. Apie žydų Holokaustą, jų istoriją nežinojom nieko, užtat mokėjom daug gerų anekdotų apie žydus ir mokėjom juos, įsislaptinusius, staigiai atpažinti. Mūsų vaikai auklėjami irgi sveika – t. y. lietuviška, dvasia. Lietuvių tautos tragedija yra didžiausia, kančia svarbiausia, nes ji – mūsų. Žydų Holokaustui 1941-aisiais skirtas mažas skyrelis penktos klasės vadovėlyje. Gana – juk jie net nekalbėjo lietuviškai.

Turiu kultūrinių pažįstamų – jie žino daugiau. Jų akyse išiplieskia šventa nepykantos ugnis tik ištarus žodį „žydas“. Ąarsūs Jaunimo teatro aktoriai, pri-

slivertę vaidinti spektaklyje su žydiškais motyvais, vis dėlto neprisivertė nueiti į Modiglianio muziejų Paryžiuje, nes prie durų sužinojo, kad... Garsus Lietuvos keliautojas ir nykstančių tautų gynėjas netikėtai įsiaudrina: o, šitie, jie valdo pasaulį, aš juos.... Kiekgi mūsų inteligentui tenka vargti ieškant švartių įspūdžių – net į kiną nenueisi: ten Chaplinas, Hoffmannas ir Spielbergas. Ant Vilniaus geto vartų buvo parašyta: „Atsargiai: žydai. Infekcijos pavojus“.

Įdomu, kad viskas Lietuvoje pasikeitė per dvidešimtį Nepriklausomybės metų, o nuo Tomo Venclovos 1978-aisiais parašyto straipsnio „Žydai ir lietuviai“ nepasikeitė niekas. Tik žydų nebeliko – beveik.

Didžiausios Europoje žydų skerdynės likvidavo 95 procentus žmonių, kurie prieš karą sudarė bene trečdalį Vilniaus gyventojų. Vėliau – didžiulė emigracijos banga. Lietuvoje liko 5000 žydų. Ką kaltinsim, ką niekinsim po kelių dešimtmečių? Ką, broliai, dezinfekuosim?

Vilniuje negyveno nei mano protėviai, nei tėvai. Per keletą metų čia triskart krausčiausi iš vieno buto į kitą – ir visus tris pirkau iš žydų, kurie bėgo iš čia. Pirkau pigiai. Pasinaudojau jų panika ir susikūriau sau gerovę. Kas iš mūsų buvo žydas?

„Lietuvos Vyriausybė nėra antisemitinė“, – konstatavo vienoje TV laidoje rašytojas Grigorijus Kanovičius. Ne, tikrai ne. Ir Gaono jubiliejui pinigų davė, ir prezidentas Brazauskas Izraelyje atgailos žodį tarė, o Vilniaus vicemeras sutiko leisti iškelti žydų kapus iš Sporto rūmų teritorijos į ramesnę vietą, jei tai bus padaryta ne miesto lėšomis.

Politikai turi elgtis protingai, t. y. taip, kad rinkėjai juos dar kartą išrinktų. Kad ir kaip atrodytume žiūrint iš anapus. O atrodome štai kaip: nė vienas karo nusikaltėlis, dalyvavęs žydų skerdynėse, Lietuvoje dar nenuiteistas, todėl Gaono iškilmės turi būti boikotuojamos, – sako Simono Wiesenthalio centras. 700 Tuskulėnų aukų Lietuvai svarbiau už 100 000 žuvusiųjų Paneriuose, – rašo „US News“.

Vašingtone surengta paroda „Slaptoji Kauno geto istorija“ – 200 fotografijų, padarytų George'o Kaddisho savos gamybos fotoaparatu pro palto sagos

skylutę. Kam apsimokės atvežti šitą parodą į Lietuvą? Kas stums Holokausto edukacinį projektą išleisti 15 000 egzempliorių tiražu „Anos Frank dienoraštį“ ir žydų istorijos vadovėlius, skirtus lietuvių mokykloms? Kam reikalingi 5000 silpstančių balsų? Reikalingi Zingeriui – tegu jis ir rūpinasi.

O jeigu ne dėl rinkėjų, net ne dėl bendražmogiškų vertybių, o tik iš **pragmatinio** taško pažiūrėtume: kokia **nauda** valstybei būtų, jei padarytume daugiau, nei esam priversti, nei iš mūsų tikimasi, ir gal kitaip, nei pageidauja dauguma rinkėjų... Jei žydų palaikus perkeltume Vilniaus miesto lėšomis. Juk jie valdo pasaulį, ar ne, ir tūkstančiai tų valdančiųjų kilę iš Lietuvos. Net ir Pietų Afrikos Respublikos žydų 85 procentai yra litvakai. Ne, – atsakys man tikras lietuvis. – Lietuvos įvaizdį pasaulyje kursim Čiurlionio reprodukcijomis ir krepšininkų metimais. Ir pagalvos sau: o gal ir tu pati, taip sakant, jei jau keli tą klausimą?

Taip. Mano prosenelis iš motinos pusės buvo Seradzinskis, Rygos batsiuovys.

Mano giminė – aukos ar ne?

Turiu nuvilti įtariuosius skaitytojus – esu paprasta lietuvė, žydiško kraujo neturiu. Aš ne tik lietuvė, aš pagerinta lietuvė, nes tėvo Jono Vanago tėvas, senis Vanagas, – politinis kalinys, nuteistas už antisovietinę veiklą ir per pusmetį negyvai sušalęs Karlage. Visa jo šeima – tremtiniai, atkentėję tremtį Krasnojarsko krašte. Visuomet labai didžiavausi savo seneliu, kuris 1941 m. nuplovė medį Kavarske, kad užtvirtų kelią besitraukiančiai Raudonajai armijai. Ir nuplėšė Stalino portretą nuo mokyklos sienos. Kaimynų lietuvių, žinoma, buvo įskųstas ir suimtas.

Lietuvos ypatingajame archyve škaičiau slapta savo senelio 96 puslapių bylą, jo ir kartu sovietų suimto kaimyno parodymus, tardymų ir akistatų protokolus. Jono Vanago žygdarbį man šiek tiek aptemdė byloje rasta žinia, kad jis vokiečių okupacijos metais buvo komisijos, sudarinėjusios žydų sąrašus, narys. Jis žydų žudynėse nedalyvavo, jų turto nesigviešė, nes buvo pakan-kamai turtingas. Tardomi liudytojai pasakojo, kad visi dešimt surašytų Kavarsko žydų 1941 m. rugpjūtį buvo nuvaryti į Ukmergę. Kaimynas Balys, sovietų suimtas ir tardytas kartu su mano seneliu, konvojavo šiuos žydus

į egzekucijos vietą, o už tai gavo atlygį – žydų namą ir 4,5 ha žemės. Taip parašyta byloje.

Aš ne tik lietuvė, aš sovietmetį atkentėjusi lietuvė. Gūdžiais brandaus socializmo metais keturios pusseserės, jaunos panelės, norėjome puoštis, klausytis bitlų, bet neturėjom nei džinsų, nei plokštelių. Bet turėjome tetą, tėvo seserį, Amerikoje ir jos neapsakomai gerą vyrą Antaną. Rašydavom jiems laiškus su pageidavimų sąrašais. Teta buvo labai užsiėmusi, dirbo dantų gydytoja, o jos vyras per visą sovietmetį dėžėmis siųsdavo mums džinsus, plokšteles ir net plombas dantims. Rašydavo gražius ir šiltus laiškus. Kažkodėl laiškus pasirašydavo ne Antanas, o „Antosėlė“. Tėvai mums sakė, kad sovietai dėdės Antano ieško, todėl jam verčiau savo vardo ir pavardės niekur neminėti (laiškus iš užsienio juk skaitydavo sovietų saugumas). Mano teta buvo su savo vyru laiminga, nes jis buvo puikus, garbingas žmogus, tikras karininkas, nepriklausomos Lietuvos kariuomenės pulkininkas, paskui, prie vokiečių, Panevėžio apsaugos policijos vadas.

Taigi. Dabar, kai visi Antosėlės atsiųsti džinsai seniai sunešioti, kai nebėra nei jo, nei tetos, nei sovietų, kai rašau šią knygą, jau žinau, ką veikė vokiečių okupacijos metais Lietuvos policija Panevėžyje ir kituose miestuose ir kodėl sovietai dėdės Antano taip intensyviai ieškojo. Nerado. Antosėlė mirė Floridoje, gražiamame name netoli vandenyno su sodu, kuriame augo didžiulis mangas. Viename iš Lietuvos miestelių jam pastatytas paminklas. Jo pavardė, deja, paminėta ir garsiajame 5000 Lietuvos budelių sąrašė, kurį sudarė žydai.

Tai kas aš, Rūta Vanagaitė, esu – geroji gerųjų Lietuvos didvyrių palikuonė ar niekingų žydšaudžių tautos atstovė, kurios giminėje – nusikaltimo žmonei dėmė?

Bet juk aš turėjau ir mamą. Ji gimė ir augo Panevėžyje, dideliame gražiamame name su nuomininkais, kur ją augino ne tik griežta mama, bet ir kartu kaip nuomininkę gyvenanti teta Cilė, kuri Panevėžio mergaičių seminarijoje dėstė vokiečių kalbą. Cilė buvo Vokietijos žydė. Ar ji čia bėgo nuo nacių? Tikriausiai. Mano mamai buvo keturiolika, kai prasidėjo karas, į Lietuvą

įžengė vokiečiai, ir Tantė, kaip ją meiliai vadino mama, skubiai pabėgo iš Lietuvos. Kur? Niekada niekada, nepaisant visų paieškų buvusiais Tantės adresais, mamai nepavyko rasti jos pėdsakų. Kurion duobėn jūs buvot įmesta, Tante Cile, kurion krosnin?

Mano mama prarado ne tik Tantę Cile. Panevėžyje, A. Smetonos gatvėje, mamos namas, pažymėtas 47 numeriu, tebestovi. Šalia, gretimame name, gyveno žydų inteligentų šeima. Turėjo tik vieną vaiką, Iciką, metais jaunesnį už mamą. Visą vaikystę juodu žaisdavo mamos sode. Paskui atėjo 1941-ieji, vokiečių okupacija, ir kaimynų šeima vieną dieną dingo. Žmonės tą dieną matė, kaip iš geto varomi žydai. Tą dieną Žaliojoje girioje prie Panevėžio buvo sušaudyta 8000 žydų. 1609 vaikai suguldyti ir sušaudyti (ar sušaudyti ir suguldyti?) atskiroje duobėje. Ten, visai negiliai, tarp kitų Panevėžio vaikų guli ir Iciko kauleliai.

Tai kas aš esu? Gal irgi savotiška auka, jei mano mama per Holokaustą prarado du artimus žmones?

Esu tiesiog lietuvė, kurios seneliai ir tėvai išgyveno ir sovietų, ir nacių okupaciją. Ir aš priimu visas savo tautos tragedijas, neskirstydama jų į savas ir svetimas, didesnes ir mažesnes. Priimu savo giminės kaltes ir pradimus, nekaltindama ir nepagražindama to, kas buvo. Noriu suprasti, kas įvyko, kodėl įvyko ir su jais, ir su visa mano tauta. Su mano lietuviais ir mano žydais mano Lietuvoje. Kad suprastų, žinotų ir atsimintų mano vaikai.

Jeigu jūsų giminėj niekas o niekas niekur nei dalyvavo, nei pažinojo žydų, nei ką, pagalvokite apie kitą statistiką: per karą sunaikinta daugiau nei 200 000 Lietuvos žydų. Tai 50 000 namų, o dar parduotuvės, sinagogos, mokyklos ir bibliotekos, vaistinės ir ligoninės... Vokiečiai pasiėmė žydų auksą, išlupo dantis. O kiek per visą Lietuvą nužudytų žydų namuose liko kitokio gėrio: spintų, lovų, laikrodžių, paklodžių, pagalvių, batų, palaidinukių, – kurį, savaime suprantama, ne jūsų seneliai griebė ir vežėsi vežimais, kai visa tai buvo mėtoma per langus arba pigiai parduodama miestelių aikštėse. Tikrai ne jūsų, o kitų, blogesnių, lietuvių seneliai. Bet gal žinot, gerieji lietuviai, kur dabar tos antikvarinės nužudytųjų lovos? Kas jose miega? Ką sapnuoja?

„Buti žydu“ – žaidimas su pasekmėmis

Būdama penkiasdešimt septynerių ir aš pirmą kartą gyvenime uždirbau pinigų iš Holokausto. Uždirbau nedaug – minimalią pusmečio algą. Padariau daug. Projektas „Panerių lopšinė“ gavo finansavimą iš Europos Komisijos, ir tai leido mums padaryti dešimt nuostabiausių renginių Vilniuje. Jų idėja paprasta: surinkti 40 žmonių grupę ir leisti jiems vieną dieną pasijusti žydais: sinagogoje sužinoti, kas yra judaizmas (juk retas vilnietis yra buvęs sinagogoje), pereiti per getą, pabūti slėptuvėse, išgirsti žydiškos muzikos, išmokti žydų dainą ir šokį, pavalgyti to, ką valgo jie. Ir tik paskui, po gero pusdienio, įsijautus, prisijuokus, prisišokus, prisivalgius, sėsti į autobusą ir vykti ten, kur žydai žuvo. Į Panerius. Ir dar ne pabaiga: vykdami į Panerius išmokome 11 metų geto berniuko Tamilo sukurtą dainą „Panerių lopšinė“. Tampilas dalyvavo gete 1942 m. surengtame dainos konkurse ir laimėjo.

2012 m. pirmą kartą skaičiau, kalbėjau ir dainavau jidiš kalba kartu su keturiasdešimčia kitų tokių pat.

Istorinė nuotrauka: įtalsas, ant kurio buvo kraunami ir deginami nužudytųjų lavonai. 1943–1944 m.

Pirmasis apsilankymas Paneriuose. Projektas „Būti žydu“. 2015 m. Kęstučio Kurieniaus nuotr.

Shtiler, shtiler

*S'htiler shtiler, lomir shvaygn kvorim vaksn do.
Shobn zey farflantst di sonim: grinen zey tsum blo.
S'firn vegn tsu Ponar tsu, s'firt keyn veg tsurik.
Iz der tate vu farshvundn un mit im dos glik.*

*Shtiler, kind mayns, veyn nit oytser, s'helft nit keyn geveyn
Undzer umglik veln sonim zay vi nit farshteyn.
S'hobn breges oykh di yamen. S'hobn tfises oykhet tsamen,
Nor tsu undzer payn keyn bisl shayn.*

Tyliai tyliai

*Tyliai tyliai, patylėkim, mirusieji čia auga.
Juos pasodino tironas, pažiūrėk, kaip jie žydi.
Visi keliai veda į Panerius, nėra kelių sugrįžti.
Ir mūsų tėvas pražuvo, o su juo mūsų laimė.*

*Bet neverk, mano mielas, ašaros nepadės.
Mūsų skausmo žiaurūs žmonės niekad nesupras.
Jūros ir okeanai niekam nepaklūsta, kalėjimas irgi kažkur baigiasi,
Bet mūsų skausme nėra šviesos.*

Panerių miške, kur dauguma mūsų buvo pirmą kartą, nešini rožę ir akmeniu stovėjome ir klausėmės apie žudynes. Ir dainavome. Paskui tylomis dėjome rožes ant sniego, švariai užklojusio mirties duobę, vieną iš čia buvusių šešių. Didžiausią. Duobėje – pėdos, matyt, neseniai viršum tūkstančių sutrupintų kaukolių praliuksėjo Panerių zuikis.

Ir dar ne viskas. Kelionė iš Panerių į Vilnių buvo drąsus eksperimentas. Ar turėjom grįžti į Vilnių tylomis, tiek matę ir tiek patyrę Paneriuose? Ar priešingai – sugrįžti įkvėpti, suvienyti? Po Panerių, po akistatos su Holo-

kaustu, autobuse atkimšdavom košerinį vyną, gautą iš Izraelio, išdalydavom naminius *imberlech* saldumynus, ir Michailas, žydų ansamblio muzikantas, užgrodo mums „Tumbalalaika“. Koks neįtikėtinas buvo tas jausmas: sekmdienio pavakare važiuoti per Šiaurės Jeruzalę, tuščią miestą be žydų, be lietuvių, ir plėsti visa gerkle: „Tumbala, tumbala, tumbalalaika!“, arba priedainį: „Le-chaim!“ – „Tegyvuoja!“ Plėsti kartu su keturiasdešimčia kitų gerklų. Keturiasdešimt lietuvių, kurie šįryt nežinojo apie žydus praktiškai nieko, o dabar, vakarop, sujaudinti, įkvėpti, liūdni ir be galo laimingi...

Atvykę į Vilnių dalyviai negalėdavo išsiskirstyti, kankindavo mūsų gidą Simoną klausimais, prašydavo, kad kitą sekmdienį leistų ateiti kažkieno mamai, broliui, tetai, draugei... Paskui pasakodavo namiškiams, ką išgirdę apie žydus, ką pamatę. Ne vieno namiškiai įtariai kraipydavo galvas: na, jie tave apžavėjo, kalbi kaip koks sektantas. Matai, kaip reikia jų saugotis... Duosi mažąjį pirštelį, visą įtrauks...

Praėjo metai. „Būti žydu“ persikėlė į Kauną ir į kitus Europos miestus, kuriuose, deja, viskas vyko valdiškiau, „įsisavinant europines lėšas“. Tačiau Kaunas... Kaunas mane sukrėtė. Sukrėtė valanda, praleista Slobodkėje, dabar Vilijampolėje.

Štai jums vaizdelis iš buvusio vieno didžiausių getų Lietuvoje, kur gyveno dešimtys tūkstančių Kauno žydų ir kur per keletą „akcijų“ (viena iš jų vaikų) – nužudyti visi...

Trisdešimt Kauno mokytojų, vedami žydo Simono, stovi vidury buvusio Kauno geto. Namai, sandėliukai, malkinės, kur karo metais glaudėsi tūkstančiai nacių suvarytų žydų, kiemuose žaidė jų vaikai, o paskui visi buvo nuvesti į aikštę arba į kurį nors Kauno fortą ir sušaudyti. Namai ir sandėliukai perstatyti, renovuojami, ten gyvena kauniečiai, kurie nežino, kur gyvena ir kas dėjos čia prieš juos. Iš kur žinoti – juk nieko neparašyta, neišsaugota, tik akmuo prie įvažiavimo. Renovuojamas ir namas – buvusi parduotuvė, kurios lange buvo eksponuota nukirsta geto rabino galva. Rabinui nukirto galvą, kai jis meldėsi, ir padėjo ant Talmudo.

Prie mūsų sustoja audinė. Skustagalvis atsidaro langą ir šaukia: „Nu ką, žydai? Kur lendat? Ko ieškot?“ Gavęs mandagų mūsų gido atsakymą, beveik atsiprašymą, kad čia esam, vyras nuvažiuoja geto gatvele tolyn, bet po kelių minučių apsisuka ir visu greičiu atlekia link mūsų. Žviegia stabdžiai, mašina sustoja vos neįsirežusi į mūsų būrelį. Matau, bus blogai, einu prie vyro mašinoje ir bandau švelninti situaciją. Ant sėdynės nebaigtas gerti alaus butelis. Sakau vyrui: „Nepykit, suprantat, mes ne žydai, čia ekskursija, juk čia buvo getas, nežinojot?“ Matau, jam tai naujiena, nežino, kas tas getas. „Jūs gal nevairuokit, – sakau skustagalviui, – juk esat išgėręs, įkliūsit policijai.“ – „Aš pats policininkas“, – atšauna jis. Pagaliau nuvažiuoja nieko blogo mums nepadaręs.

O bene pati nuostabiausia „Būti žydu“ dalis būdavo Simono paskaita apie judaizmą Vilniaus choralinėje sinagogoje, kurioje beveik visi dalyviai buvo pirmą kartą gyvenime.

Nemažai skaitytojų tikriausiai irgi nėra buvę sinagogoje ir nedaug ką žino apie žydus bei judaizmą, negirdėjo šmaikštaus ir liūdno, išmintingo ir ironiško, tikrai litvakiško Simono pasakojimo. Mudu jį atkūrėme.

Žydai – kas jie tokie?

Simonas: Pagal žydų kalendorių dabar 5776 metai. Kodėl? Mūsų kalendorius parodo tam tikras vertybes. Mes skaičiuojame ne nuo Jėzaus gimimo kaip krikščionys, o nuo pirmo žmogaus, Adomo. Esame knygos tauta, tad įdėmiai skaitydami knygą, Torą, t. y. Senąjį Testamentą, sužinome metus, kada gimė Adomas. Mums labai paprasta. Skaičiuodami kalendorių nuo pirmo žmogaus, o ne nuo pirmo žydo – pranašo Abraomo, mes tarsi parodome, kad svarbiausia yra žmogus, o tik paskui jo tikėjimas ir panašiai.

Tarp dešimties Dievo įsakymų yra įsakymas švęsti sekmadienį – tai yra Jėzaus prisikėlimo dieną. Mums septyntoji diena yra šeštadienis, tas senasis variantas, kuris yra Senajame Testamente. Naujojo Testamento mes neskaitome.

Kodėl jūs, žydai, nepripažįstate Jėzaus?

Negalima sakyti, kad žydai nepriėmė Jėzaus. Jo mokiniai buvo žydai, jie priėmė Jėzų, pasivadino krikščionimis ir atsiskyrė. Bet mes skaitome Torą, o ten parašyta, kad Mesijas yra tas, kuris įeis į Jeruzalę ir paskui jį ateis gyvieji

ir mirusieji. Paskui Jėzų atėjo gyvieji, jo mokiniai, bet mirusieji – ne... O pats svarbiausias dalykas, kodėl mes nepripažinome Jėzaus, yra jo žodžiai: „Tikėkite mane, aš Dievo sūnus.“ Žydai tiki Dievą, o ne ką nors kita. Jeigu Jėzus būtų pasakęs: „Tikėkite Dievą, nes aš Dievo sūnus“, – mes tai turbūt suprastume. Ir dėl Jėzaus gimimo. Senovės aramėjų kalboje žodis „nekaltas“ ir „jaunas“ rašomas vienodai. Sakinį mes galime interpretuoti dvejopai: „jauna moteris Marija pagimdė kūdikį“ ir „nekalta moteris Marija pagimdė kūdikį“. Antroji interpretacija, kurią priėmė krikščionys, mums atrodo keistai...

Kas yra šabas?

Mūsų šabas prasideda penktadienio vakarą saulei nusileidus ir baigiasi šeštadienio vakarą saulei nusileidus. Tai dar kartą parodo, ką reiškia būti knygos tauta. Reikia įdėmiai skaityti pirmą Toros puslapį, ten parašyta, kad kuriant pasaulį buvo pirma diena: „Ir buvo vakaras, ir buvo rytas“, ir antra diena „ir buvo vakaras, ir buvo rytas“. Ką tai reiškia? Reiškia, kad ir mūsų kalendoriuje kiekviena diena prasideda iš vakaro ir baigiasi kitą vakarą.

Šabo vakarienei visi apsirengia pačiais geriausiais drabužiais, paruošia skaniausių patiekalų ir vyno, šeimos moterys uždega žvakes. Per šabą nesinaudojame jokiais technologijomis, jokių telefonų, televizorių, kompiuterių, nevairuojame ir automobilių, negaminame valgio. Tiesiog būname, ilsimės: kalbamės, meldžiamės, vaikštome, žaidžiame su vaikais, skaitome, valgome, džiaugiamės. Ir taip 24 valandas kiekvieną savaitę visą gyvenimą. Kuo labiau žmonija tampa priklausoma nuo technologijų, tuo prasmingesnis yra žydų šabas...

Atrodo, jūsų šabas – tarsi mūsų Kalėdos, tik ne kartą per metus, o kas savaitę... Tai jūs esate išrinktoji tauta?

Daugelis žmonių mano, kad žydai, vadindami save išrinktąja tauta, tarsi pučiasi. Žodis „išrinktasis“ hebrajiškai reiškia „išrinktas daryti daugiau“. Tai ne privilegija, o pareiga. Vertybės savo vaikams perteikiame per tam tikras istorijas. Viena istorija tokia: kai Dievas rinkosi, kuri tauta bus jo išrinktoji, žydams ne pirmiesiems buvo pasiūlyta prisiimti Torą. Žmonės klausdavo: o

kas mums bus iš to, jei mes prisiimsim Torą, nes Tora – tai pareigų rinkinys. Pamatę, kiek daug pareigų surašyta Toroje, visi atsisakydavo. O žydai Torą priėmė – suvokę jos prasmę. Taigi žydai yra išrinktieji atlikti pareigą – pagerinti pasaulį (*Tikun Olam*).

Tora yra universalus patarimų rinkinys. Joje 613 vietų parašyta, ką daryti ir ko nedaryti. Dievas sako Mozei, Dievas sako Abraomui – o mes skaitome įdėmiai. Krikščionys pasakys, kad Dievo įsakymų yra dešimt, mums jų yra 613.

Kodėl Tora yra ne knyga, o ritinys?

Žydai išėjo iš Egipto ir klaidžiojo dykumoje ieškodami Tėvynės, kartu su jais klajojo ir gyvūnai. Tuo metu knygų dar nebuvo ir Tora užrašyta ant odos, kaip tai buvo daroma anais laikais. Tora perrašoma ranka, ir jeigu tas, kuris perrašo Torą, padaro vieną klaidą, perrašomas didžiulis ritinys. Meldžiantis sinagogoje vienas žmogus skaito Torą, o du stovi šalia ir stebi, kad būtų perskaityta teisingai.

Kaip jūs išperkate savo nuodėmes?

Judaizmas yra ne tikėjimas, o labiau įgyvendinimas to, kas parašyta. Tai visų pirma gyvenimo būdas. Klasikinis pavyzdys čia būtų nuodėmės suvokimas. Jei paklaustum krikščionio, kaip išpirkti nuodėmę, jis atsakytų, kad reikia nueiti pas kunigą išpažinties, gal paaukoti bažnyčiai, gal sukalbėti kažkiek kartų „Sveika, Marija“ ir gausi išrišimą. Judaizme kitaip. Jokio išrišimo tau niekas neduoda. Rabinas nėra tarpininkas tarp Dievo ir žmogaus. Jis veikia mokytojas. Jei padariau nuodėmę, pats turiu suprasti, kad padariau blogai, tada nueiti, atsiprašyti, atitaisyti skriaudą ir kompensuoti moralinę žalą, o ketvirtas dalykas, ką turiu padaryti – pažadėti, kad tos nuodėmės niekada nebekartosiu.

Kodėl meldamiesi žydai linguoja?

Knygoje pasakyta, kad per maldą žmogus turi būti maksimaliai susikonzentravęs ir melstis visu kūnu. Žydai nesiklaupia. Sinagogoje meldžiantis rei-

kalingas kvorumas – dešimt vyrų, tai vadinama minianu. Mes meldžiamės kartu, jausdami vienas kitą. Net mokomės ne po vieną, o bent jau dviese. Dar vienas svarbus dalykas apie žydų mokymąsi: mokomės ne tik skaitydami atsakymus, bet ir patys užduodami klausimus.

Ar tiesa, kad žydai mokosi kitaip nei mūsų vaikai, t. y. ne stengdamiesi įsiminti, o nuolat ginčydamiesi ir užduodami klausimus?

Tikrai labai skiriasi, kaip krikščionybė moko žiūrėti į autoritetus ir ko moko judaizmas. Atkreipkite dėmesį, kad visi mūsų pranašai ginčijasi su Dievu. Mes ginčijamės ne todėl, kad mums tai patinka, o todėl, kad ginče atrandį tiesą. Žydai sudaro tik 3 procentus žmonijos, o tarp Nobelio premijos laureatų daugiau nei 20 procentų yra žydai. Vieno Nobelio premijos laureato, beje, kilusio iš Lietuvos, paklausė, kodėl jis toks protingas. Jis atsakė: tai mano mamos nuopelnas. Kai grįždavau iš mokyklos, mano mama klausdavo visai ko kito negu kitų vaikų mamos. Ji neklausdavo, kaip sekėsi, kokį pažymį gavau. Ji klausdavo: ar uždavei nors vieną gerą klausimą? Nors visi žino, kad du plius du yra keturi, mes galime pagalvoti, jog yra du kažukai ir du peliukai, tad mums kils klausimas, ar tikrai du ir du yra keturi. Einsteinas yra sakęs: jeigu normaliam žmogui liepsi ieškoti adatos šieno kupetoje, jis nieieškos, nes puikiai žino patarlę. Tačiau sėkmė lydi tuos žmones, kurie ieško adatos šieno kupetoje. Ir randa. Anot Einsteino, jeigu randu vieną adatą, žinau, kad jų bus ir daugiau. Ir ieškau toliau. Randu ir antrą, ir trečią. Tuo aš ir skiriuosi nuo daugelio žmonių. Judaizmas moko ieškoti tiesos nestojant.

Papasakokit, iš kur ta berniukų apipjaustymo tradicija.

Tai atsirado iš tos pačios knygos. Abraomas, pirmas žydas, su savo žmona Sara ilgai negalėjo susilaukti vaikų. Dievas jam pasakė: tik sąjungoj su Dievu gali gimti vaikas. Ši vyro kūno dalis atsakinga už vaiko gimimą, todėl vaikas turi būti pradedamas sąjungoje su Dievu. Kiekvienas žydų berniukas yra apipjaustomas aštuntą savo gyvenimo dieną. Dabar visi supranta, kad tai daroma ir higienos sumetimais.

Koks maistas jums yra košerinis?

Vienas iš 613 Dievo įsakymų, kuriuos randame Toroje, skamba taip: „Nevirk ėriuکو motinos piene.“ Sakysim, karaimai, kurie neturi Talmudo, aiškinančio Torą, šį sakinį supranta tiesiogiai, o žydams „Nevirk ėriuکو motinos piene“ reiškia nemaišyti mėsiskų produktų su pieniškais produktais. Kitas dalykas, kokią mėsą mums užginta valgyti. Mes galime valgyti skeltakanopių, atrajojančių gyvulių mėsą. Sako, kad žydai nevalgo kiaulienos, nes kiaulė yra purvinas gyvūnas. Kiaulė nėra niek ne purvinesnė už kitus gyvulius. Be to, šiuolaikinis mokslas įrodė, kad kiauliena nėra sveika žmogui. Kad mėsa būtų košerinė, gyvūnas turi būti paskerstas ar papjautas tam tikru būdu, suteikiant jam kuo mažiau skausmo. Tą daro specialus žmogus, ritualinis skerdikas. Tai, ką mes perskaitėme Toroje dabar, po tiek metų, įrodė mokslas – jei gyvūnas kankinasi, į jo mėsą patenka toksinų. Daug yra dalykų Toroje, kurių nesupratome, bet dabar mokslas įrodė, kad tai yra gerai.

O mitas apie macus? Jūs neva dedate į juos krikščionių vaikų kraujo.

Šis mitas buvo išpopuliarintas dar viduramžiais, inkvizicijos laikais. Kartu su raganų medžiokle. Mūsų maiste apskritai negali būti kraujo. Macai yra religinės paskirties paplotėliai, juos mes valgome visas aštuonias Peisach šventės dienas. Žydai, bėgdami iš Egipto, nespėjo į duonos tešlą įdėti raugo, ir išėjo paplotėliai – vanduo su miltais, kepti saulėje. Per Peisach šventę visi, – ir turtingas, ir vargšas, – prisimindami savo protėvius, išėjusius iš Egipto, nevalgo nieko miltinio, tik macus.

Kodėl žydai dėvi kepuraites – kipas?

Yra vaikiškas paaiškinimas ir yra rimtų. Mama man sakydavo, jog dėvime kipą tam, kad Dievas iš viršaus matytų, kuris žmogus yra žydas. Ankstyvojoje krikščionybėje visi šventikai būdavo su kepuraitėmis, o dabar jas dėvi tik aukšti krikščionių bažnyčios hierarchai. O žydai visi jas nešioja. Dėvėti kepurę mums yra pagarbos ženklas, priešingai nei krikščionių pasaulyje, kur iš pagarbos ar šventoje vietoje vyrai nusiima kepure.

Kaip jūs palydite savo mirusiuosius?

Miręs žmogus laidojamas tą pačią arba vėliausiai kitą dieną. Jis nerengiamas kostiumu ar gražiu drabužiu. Kūnas įvyniojamas į paprastą drobulę. Kad ir kas šiame pasaulyje buvo tas žmogus, į kitą pasaulį visi iškeliaujame vienodi. Po laidotuvių – septynių dienų gedulas, šeima gedi namie, o draugai, artimieji ateina aplankyti. Šiuolaikinėje kultūroje šeima rengia gedulingus pietus, o judaizme yra priešingai – draugai ir artimieji atneša gedinčiai šeimai maisto. Po trisdešimt dienų priimta statyti atminimo akmenį, paminklą. Į kapus atnešame ne gėlių, o akmenį kaip amžinybės ir kartu liūdesio simbolį. Tai lyg dalelė Jeruzalėje sugriautos Šventyklos, prisiminimas apie jos sunaikinimą mums kelia liūdesį. Tikime, kad atėjus Mesijui Šventykla bus atstatyta, o tuomet kartu su gyvais į ten įžengs ir prisikėlę mirusieji.

Kaip judėjai įsivaizduoja Dievą? Tai senis danguje, tai jėga – kas tai?

Atėję į sinagogą nerasite jokių atvaizdų – nei Dievo, nei kokių šventųjų. Mes nesimeldžiame kažkam. Dievas yra visa apimanti esatis. Mes negalvojame apie jį kaip apie kažką materialaus. Taip palyginčiau: esame kaip skruzdėliukai, bruzdantys žemėje, ir staiga matome praskrendantį milžinišką boingą. Mūsų suvokimas apie Dievą yra lygiai tokio pat lygmens: ką gali suprasti skruzdėliukai, matydami praskrendantį boingą? Jie yra matę praskrendančių paukščių, taigi kai kurie skruzdėliukai gali sakyti, kad štai skrenda labai didelis paukštis. Kiti sakys, kad tai tarsi griaustinis, treti – kad daug lempučių, dar kiti net nesupras, kas tai buvo. Tai primityvus palyginimas, bet jis teisingas. Turime daryti tai, kas mums pagal jėgas, bet kartu suprasti, koks ribotas yra mūsų suvokimas.

Pokalbio pabaigoje Simonas pasakoja dvi trumpas istorijas.

DRUGELIS

Vaikai sugalvojo pasityčioti iš rabino, kuris neva viską žino. Vienas paėmė į saują drugelį. Jie nusprendė paklausti rabino, ar drugelis gyvas, ar ne. Jeigu rabinas pasakys, kad gyvas, jie jį suspaus ir drugelio neliks. Jeigu pasakys, kad negyvas, vaikas atvers delną, ir drugelis išskris. Rabinas tiesiog neturi šansų.

Jie priėjo prie rabino ir paklausė, ar drugelis delne gyvas, ar ne, o rabinas atsakė: „Aš nežinau, ar jis gyvas, ar ne. Vieną dalyką žinau: viskas yra jūsų rankose.“

DU ŽVĖRYS

Kiekviename iš mūsų gyvena du žvėrys: vienas piktas, kitas geras. Piktas – tai neapykanta, melas, pavydas, žiaurumas. Geras – tai visos gerosios savybės: dosnumas, kilnumas, meilė. Jaunuolis klausia vyresnio žmogaus: „O kuris iš tų žvėrių laimi?“ Žmogus atsakė: „Aš nežinau, kuris iš žvėrių laimi kiekviename žmoguje. Vieną dalyką aš žinau: laimi tas žvėris, kurį tu šeri.“

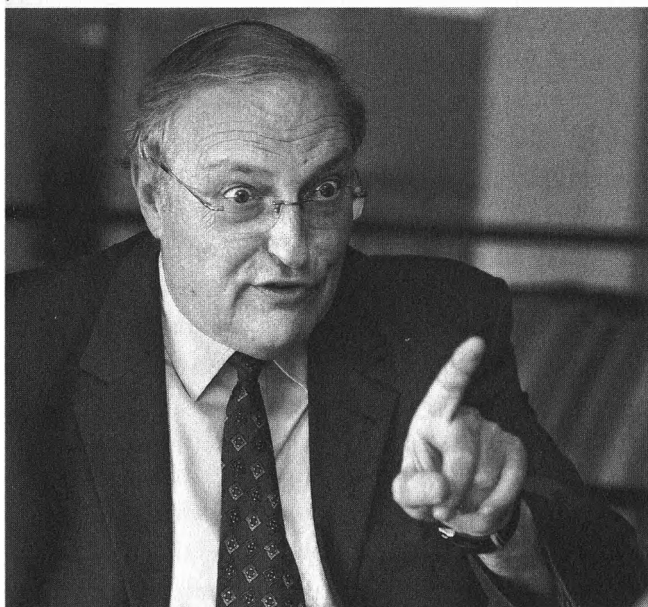
Kurį žvėrį savyje šėrė 1941 m. mūsiškiai? Tie, kurie sudarinėjo žydų sąrašus, konvojavo, saugojo... Ir tie, kurie šaudė. Ar jie jau patys buvo tapę žvėrimis?

Akistata su priešų

Pasibaigus projektui „Būti žydu“ turėjo vykti konferencija apie Holokausto edukaciją.

Nekenčiu žodžio „konferencija“. Žodžio „projektas“. Ir žodžio „edukacija“. Nesu organizavusi nė vienos konferencijos, o pabėgusi iš daugelio. Kas manęs laukia? Kvietimų maketavimas, dalyvių organizavimas, dalomoji medžiaga, pranešimų vertimas, o paskui – nuobodūs tipai tribūnoje, žiovaujanti publika, dar man teks moderatorės vaidmuo... Brrrr... Na, gal žydiški pietūs su muzika per pertrauką suteiks nykiam renginiui šiek kiek smagumo? Gal ir košerinio vyno reikėtų parūpinti?

Ką kviesti kalbėti? Tenka pasikliauti žinovais – daug kartų geriu kavą su įvairiausiais Holokausto specialistais... Jie siūlo, be Lietuvos istorikų, į konferenciją pakviesti du užjūrio lietuvius: Saulių Sužiedėlį (pirmąkart tokį girdžiu), Tomą Venclovą (oho, tik ar sutiks?), ką nors dar iš naujojo žydų muziejaus Varšuvoje. O ko, gink Dieve, nekviesti – tai Lietuvos juodintojo Dovydo Kato ir nacių medžiotojo Efraimo Zuroffo. Jeigu jau būtinai noriu kviesti kurį nors „kontroversišką“, tai tik ne Zuroffą. Jis neseniai Jeruzalėje pravirkdė iš

Nacių medžiotojas Efraimas Zuroffas. Iš E. Zuroffo asmeninio albumo.

Lietuvos atvykusią mokytojų delegaciją, išvadinęs moteriškes žydšaudėmis. Hmm... Nekas. O jei bus tie du arba katras vienas, ar nekils muštynės? Ne, sako, neturėtų. Gal susitarsi su Zuroffu, kad nepultų visų virkdyti, juk jis protingas žmogus. Bet jeigu bus Katzas ir Zuroffas, akademinės bendruomenės atstovai tavo konferencijoje tiesiog nedalyvaus, nes aniedu dirba Putinui. Jis juos finansuoja.

Na, galvoju sau, čia jau visai prastai. Nenoriu Lietuvoje Putino agentų, o ir pati būti tuo apkaltinta, jeigu juos kviesiu. Tik pasitikslinu: iš kur konsultantai žino apie Putino pinigų tiems dviem nedorėliams? Vienas žinojo, nes jam kažkas sakė iš JAV ambasados. Kitas irgi neabejojo, nes tarp Zuroffo draugų Facebook paskyroje rado Algirdą Paleckį. O kur Paleckis, ten ir Putinas, kaip žinoma...

Man jau darosi linksma... Grįžusi namo susirandu lietuviškos informacijos apie tuos Lietuvos priešus. Taip, jie metų metus mus juodina visame pasaulyje, ne kitaip kaip Putino papirkti... Jie vis liepia mums Holokausto budelius

patraukti atsakomybėn, dar nurodinėja neleisti ultradešiniųjų eitynių nei Kauno, nei Vilniaus centre. Zuroffas, matyt, ypač karingas, rašoma, kaip jis savo nešvariais pirštais rausiasi po mūsų archyvus. Tuomet pažiūriu nelietuviškus šaltinius: tas pats baisuoklis Zuroffas, pasirodo, kviečiamas skaityti paskaitų visame pasaulyje, parašęs tris knygas, jos išverstos į 18 kalbų. Už pastangas išgauti Serbijos nacius buvo pristatytas Nobelio taikos premijai. Negavo, tąkart ji buvo įteikta Barackui Obamai.

Taigi parašau tą patį vakarą elektroninius laiškus abiem Lietuvos juodintojams. Vis bus įdomiau – vyno nereikės pirkti... O ir kokia konferencija be žydų... Kitą dieną gaunu atsakymus – abu klausia, kokiomis sąlygomis yra kviečiami. Sąlygos kaip ir visiems konferencijos pranešėjams: apmokame skrydžius, viešbutį ir siūlome penkių šimtų eurų honorarą.

Tik vėliau sužinojau, kad abu Lietuvos juodintojus ištiko šokas: dar niekas nepriklausomoje Lietuvoje nėra kvietę jų į jokių daugmaž oficialų renginį, o dar Vilniaus savivaldybėje, o dar viskas apmokėta, o dar normalus honoraras. Aš to nežinojau, būčiau kvietusi, bet nesiūliusi honoraro, ech, per vėlu...

Efraimas Zuroffas pranešė, kad netrukus bus Lietuvoje, stebės neonacių eitynes Kovo 11-ąją, tad galime trumpam susitikti. Pagalvojau, gal nesimuš viešoje vietoje, bet tikriausiai tradiciškai kals prie kryžiaus ir mane kaip lietuvę už visas Lietuvos nuodėmes. Atlaikysiu, nepravirksiu kaip tos mokytojos.

Įėjusi į kavinę pamačiau tą pabaisą ir iškart supratau, kodėl jo taip bijomasi, ir ne tik Lietuvoje. Mes pripratę, kad žydai neaukšti, dažnai smulkučiai arba aptukę (kiek jau tų žydų esame matę?), o čia priešais mane – milžinas, užpildantis visą erdvę. (Paskui skaičiau viename PAR laikraštyje, kad Zuroffas atrodo kaip mamutas). Norisi atsisėsti kuo toliau nuo jo. Susėdam prie didesnio stalo. Skvarbios mėlynos akys tiria mane, žydšaudžių tautos atstovę, su neslepiamu nepasitikėjimu. Pirmas Zuroffo klausimas tiesiai man tarpuragin: „Kodėl darote šį projektą? Dėl pinigų, kuriuos sumokėjo Europos Sąjunga?“ – „Ne, – atkertu, – darau todėl, kad savo giminėje aptikau žmonių, kurie, ko gero, yra prisidėję prie Holokausto. Ir jaučiu, kad prisimindama,

pagerbdama nužudytus žydus šiek tiek išperku galimą jų kaltę.“ Papasakoju apie savo tetos vyrą ir savo senelį.

„Esat, ko gero, pirmas žmogus Lietuvoje, kurį girdžiu pripažįstant savo giminės kaltę, – sako Zuroffas. – Per savo dvidešimt penkerių metų veiklą Lietuvoje nesu sutikęs nė vieno, kuris būtų taip pasakęs. Lietuva – pati sunkiausia, pati nedėkingiausia šalis, čia tiesa labiausiai slepiama.“ Geriam mineralinį. Ateina mano eilė smogti: „Sakykit, ar tiesa, kad jūs dirbate Putinui? Juk Putinui naudinga, kad lietuviai visame pasaulyje būtų žinomi kaip naciai. Tą jūs ir teigiate. Kiek jums Putinas moka?“

Zuroffas nenustemba. Pasakoja ilgai. Apie savo antisovietinę veiklą, savo santykius su Putino rusais, kurie mėgino juo pasinaudoti savo tikslams. Ir dėl Paleckio pasiaiškina – tas žmogus turbūt yra vienas iš penkių tūkstančių jo feisbuko draugų. Taigi po abipusės atakos pagaliau pradedame kalbėtis kaip normalūs žmonės. Zuroffas sako, kad konferencijoje labai norėtų dalyvauti, deja, tuo metu turės paskaitų ciklą JAV. Siūlo man kelias kitas pavarde. O apie ką jūs kalbėtumėte, jeigu dalyvautumėte, smalsauju.

„Kalbėčiau apie tai, kaip nelengva Lietuvai ir visai Rytų Europai atvirai kalbėti apie Holokaustą. Priežastys dvi. Tik Rytų Europoje kolaboravimas su naciais reiškė aktyvų vietinių žmonių dalyvavimą žudant žydus. Vakarų Europoje žydai buvo izoliuojami, bet ne žudomi. Vakarų Europos žydai buvo vežami žudyti į Rytų Europą – pirmiausia į Lenkijos koncentracijos stovyklas, taip pat ir į Lietuvą. Antra, po Antrojo pasaulinio karo Rytų Europos šalys arba buvo okupuotos, arba pateko į sovietinio režimo įtakos sferą. Sovietų laikais tiesa apie Holokaustą buvo nutyliama arba pateikiama iškreiptai. Aš nesu koks nors idiotas fanatikas, kad galvočiau, jog Lietuva per keliolika nepriklausomybės metų gali subręsti tiek, kad drąsiai pažvelgtų į juodąsias savo istorijos dėmes. Prancūzija tai padarė tik praėjus penkiasdešimčiai metų po karo. Vis dėlto anksčiau ar vėliau ir lietuviams teks tai padaryti.“

Na, galvoju, nieko baisaus tas Zuroffas, net gaila, kad šito mamuto mūsų konferencijoje nebus. Siūlau jam paprastą sprendimą – nufilmuoti jo pranešimą dabar, kol jis Lietuvoje, ir parodyti per konferenciją. Taigi trys vie-

name: ir mamutą turėsime, ir lietuvių istorikai neboikotuos, ir muštynių išvengsime.

Štai taip prasidėjo mano pažintis su Lietuvos juodintoju ir mokytojų virkdytoju. Su žmogumi, kuris ketvirtį amžiaus atkakliai medžioja nacių visame pasaulyje, medžioja praktiškai vienas, su šiokiu tokiu mažos jo įstaigėlės finansavimu iš JAV, tačiau be Izraelio valstybės paramos. Zuroffui būnant Vilniuje Izraelio ambasadorius Lietuvoje jį praktiškai „pasiuntė“, esą visur tik važinėjęs ir gadinęs žmonėms nuotaiką...

Nacių medžiotojo pranešimą nufilmavome viešbutyje prie stoties, fojė, garsiai šnekančių rusų turistų fone. Po įrašo atsisveikinome. Stipriai paspaudėme vienas kitam rankas. Pasakiau Zuroffui: „Žinote, kokia mano svajonė? Kad kada nors tokioje konferencijoje apie Holokaustą aš galėčiau paprašyti jūsų ir pono Katzo išeiti iš salės ir uždaryti duris iš anos pusės. Atėjo laikas, sakyčiau jums, ir mes patys, lietuviai, be jūsų pagalbos išsiaiškinsime savo praeities juodas ar pilkas dėmes.“ – „Puiku, tai ir mano svajonė“, – atsakė jis.

Grįždama namo galvojau apie tai, ką kalbėjo Efraimas Zuroffas, apie tai, kiek jo žodžiuose apie Rytų Europos žydšaudystes yra tiesos, ką apie Lietuvos žmonių kaltes kalbės mūsų konferencijos pranešėjai lietuviai. Ir dar viena mintis toptelėjo: turėtų būti įdomu drauge su Efraimu Zuroffu pervažiuoti per žydų žudynių vietas Lietuvoje ieškant dar gyvų liudininkų, ieškant tiesos. Pradėtume nuo Linkmenų, kur gyveno jo proseneliai, kritę nuo kulkos Paneriuose. Galėtų gimti dokumentinis filmas puikiu pavadinimu – „Kelionė su priešu“. Ką rastume toje kelionėje mes, priešai, lietuvė ir žydas? Kieno versija apie Holokaustą Lietuvoje pasitvirtintų: vadovėlinė Lietuvos tiesa ar visai kita, šiurpi ir todėl nutylėta? O kas, jei Zuroffas ne pabaisa? Kas tuomet pabaisa?

Ar mes atsakingi už savo istoriją?

Nuostabus klausimas, sutinkate? Neįtikėtina, bet tiesa: taip pavadintas skyrius apie Holokaustą Švietimo ir mokslo ministerijos rekomenduotame istorijos vadovėlyje. Taigi „Laikas“, istorijos vadovėlis 10 klasei, leidykla „Briedis“, 2007 m.

Įdėmiai skaitau.

*Lietuvos žydų ir jiems talkinusių **kai kurių lietuvių padugnių** aukomis tapo per 130 tūkst. žmonių (p. 118).*

Skyrius „Ar mes atsakingi už savo istoriją?“

*Šiais laikais Vakaruose lietuviams dažnai lipdoma žydšaudžių etiketė, tikinama, kad lietuvių antisemitizmas turi galias istorines šaknis, kad vietos gyventojai noriai dalyvavo žydų žudynėse. Iš tikrųjų buvo kitaip. [...] Iš pradžių tautas sukiršino bolševikai, vėliau – nacistai. Antrojo pasaulinio karo metais žydų persekiojimą ir naikinimą organizavo bei vykdė nacistinė Vokietija, kuri buvo okupavusi Lietuvą. Akivaizdu ir tai, kad **be kolaboravusios su nacistais***

lietuvių valdžios paramos nebūtų pavykę išžudyti tiek daug mūsų žydų. Keli tūkstančiai žudynių dalyvių pažymėjo Lietuvą nenuplaunama kruvina dėme.

Ar lietuvių tauta atsakinga už holokaustą? Buvęs Kauno geto kalinys profesorius Aleksandras Štormas teigė: „Galbūt blogiausias holokausto palikimas yra abipusis polinkis užkrauti atsakomybę tautoms ir žmonių grupėms ir augantis nenoras – taip pat abipusis – atskirti kaltus, nekaltus ir pačius kilniausius, kurių buvo visose tautose.“ [...] 1994 metais Lietuvos Respublikos Seimas rugėjo 23-įją – Vilniaus geto likvidavimo datą – paskelbė Lietuvos žydų genocido atminties diena (p. 121).

Skyriaus pabaiga.

Skaitau, ir man nesueina galai. Ar žydus žudė „kai kurios lietuvių padugnės“, kaip teigiama p. 118, ar vis dėlto žudynes rėmė „su naciais kolaboravusi Lietuvos valdžia“, kaip teigiama p. 121, be to, net „keli tūkstančiai žudynių dalyvių pažymėjo Lietuvą nenuplaunama kruvina dėme“? Tai ar teisingai suprantu, kad tuometinė Lietuvos valdžia rėmė padugnes, vadinausi, pati buvo tokia? O padugnių buvo keli tūkstančiai? Daugoka... O gal tie keli tūkstančiai, remiami Lietuvos valdžios, buvo ne padugnės, o... kas jie buvo? Ir jeigu vadovėlis siūlo atskirti kaltuosius nuo nekaltų ir pačių kilniausių – tai atskirkime.

Kalti dėl 96 procentų Lietuvos žydų žūties (be nacių). Trys variantai:

Padugnės.

Lietuvos valdžia.

Tūkstančiai lietuvių.

Kuris variantas teisingas? Ar visi trys?

Taip aš pradėjau atsakymų paieškas. Mane įkvėpė ir istoriko Nerijaus Šepelio straipsnis, kurį po projekto „Būti žydu“ perspausdino net trys Lietuvos portalai. Istorikas svarstė, ar šis projektas nebuvo tik „naudingų idiotų šou“:

*Tie, kas dalyvavo Lietuvoje išžudant mūsų žydus – daugiausia lietuviai. Ir ką? Darykime jų sąrašus, dar geriau – rašykime jų biografijas palengva atskleidami (jei pavyks) tipinius bruožus, bet tiesiog neatiduokime mūsų žydų tiems, kurie pagal tapatybę yra nacių medžiotojai (kaip Zuroffas) ar istorijos gynėjai (kaip Katzas). Nes jiems mūsų gyvenę ir išžudyti žydai – tik instrumentas.**

Žodžiai „Ir ką?“ paskatino mane pradėti knygą – vienos moters kelionę tiesos link. Svarbiausia taisyklė šioje mano kelionėje – gilintis tik į tai, kas parašyta, išleista ar pasakyta Lietuvoje, parašyta ar pasakyta mūsų, Lietuvos žmonių. Ne tų, kurie gyvena JAV ar Izraelyje. Jokių liudijimų iš anapus.

Nuo ko pradėti? Gal nuo vaikų – Holokausto liudininkų?

* Nerijus Šepetys. „Būti žydu“ Lietuvoje: Šoa atminimo stiprinimas, pilietinio sąmoningumo ugdymas, o gal... naudingų idiotų šou?“. *15min.lt*, 2015 m. balandžio 30 d.

II. Mūsiškiai. Vaikai, kurie matė

Vašingtono Holokausto muziejuje saugoma keli šimtai vaizdo įrašų – interviu* su Lietuvos žmonėmis, kurie matė 1941 m. įvykius. Arba kurie dalyvavo Holokauste.

Laimonas Noreika

Aktorius, Lietuvos nacionalinės kultūros ir meno premijos laureatas. Laimonui 1941-ųjų vasarą buvo 14 metų.

1941-ųjų birželį, kai prasidėjo karas, mes su broliu dirbom knygriškloj. Grįždami namo posūkyje iš Vytauto prospekto pamatėm stovinčią minią žmonių. Gal kokių penkiasdešimt, nedidelė minia, ant šaligatvio sustoję jie ten sutilpo. Mes su broliu priėjom. Man tada buvo penkiolikti metai, broliui jau aštuoniolika. Aš prisigrūdau prie tvoros, ten buvo tokia pinta vielinė tvora. Prisigrūdau visai arti. Tai buvo „Lietūkio“ garažas. Trejos durelės į garažą buvo atidarytos, o kiemas pilnas arklių mėšlo. Jo tiek daug – turbūt tame garaže ar vokiečiai, ar rusai prieš bėgdami laikė arklius ir susikaupė pilna to mėšlo.

Tiesiai prieš mano akis stovi vyras juodais rūbais apsirengęs, inteligentiškas toks, ir kitas ant kelių klūpo ir graibsto tą mėšlą. O tas inteligentiškasis muša tą per nugarą su geležine štangą ir rėkia: „Norma! Norma! Norma!“ O tas

* Visi keturi šio skyriaus interviu – iš Vašingtono Holokausto muziejaus fondų. Jeffo ir Toby Herrų kolekcija.

žmogus renka tą mėšlą, mėšlas krenta jam iš rankų, tas vėl duoda jam su geležine štangą per nugarą ir vėl rėkia: „Norma!“

Mačiau dvi grupes. Vienas vieną muša, kitas kitą. Klaikus siaubas. Kitur net nežiūrėjau... ir tas žmogus paskui nukrenta ir nebepasikelia. Tada tas paima

Žydų žudynės „Lietūkio“ garažo kieme.

šlangą, kur mašinas plauna, ir pila vandenį ant jo, ir tas pradeda krutėti, keltis... Tada vėl muša, vėl mėšlas ir vėl: „Norma, norma!“

Trys garažo vartai atidaryti, ir ten matau susmukusius, nejudančius žmones. Ten toliau viduje tamsa, nieko nesimato. Prie vartų vieni žmonės stovi, kiti guli. Gyvi? Negyvi? Nekrutantys. Man liko įspūdis, kad ten visi – ir mušantys, ir mušamieji buvo kostiumuoti, inteligentiški žmonės, ne kokie darbininkai. Kraujo nemačiau, tik mėšlas ir vandens srautai.

Minioje nebuvo nei pritariančių, nei protestuojančių, visi tik žiūrėjo prisigrūdę prie tos tvoros. Smalsuoliai. Buvome ten gal dešimt minučių, gal daugiau... Paskui brolis mane už pečių paėmė ir nutraukė nuo tos tvoros, ir mes patraukėme namo.

O tuo metu kitoj pusėj Vytauto prospekto buvo Kauno miesto centrinės kapinės ir ten vyko žuvusių baltaraiščių laidotuvis. Grojo gedulingi maršai. Klai-kuma. Čia tos žudynės, čia tas maršas.

Grįždami namo išgirdom šauksmus. Ten baltaraiščiai gaudė žydus, kad tie nurinktų lavonus nuo jų susprogdinto Aleksoto tilto. Tie lavonai buvo visur: ir vandeny, prispausti griuvėsių. Kitą dieną lavonų jau nebebuvo. Ar juos išvežė kur, ar atkabino nuo griuvėsių ir paleido Nemunu pasroviui?

2004 m. spalio 7 d., Vilnius

1941 m. birželio 27 d. „Lietūkio“ garaže dalbomis buvo užmušti 52 Kauno žydai.

Julius Šmulkštys

Filosofijos daktaras, buvęs prezidento Valdo Adamkaus patarėjas.
1941-ųjų vasarą Juliui buvo 11 metų.

Mes maudėmės Kulautuvos plažėje, Nemune. Staiga išgirdome šūvius ir pamatėme, kad tie garsai eina iš kitos Nemuno pusės. Ateidavo būrys žmonių, išgirsdavom šūvius, ir tas būrys žmonių pradingdavo, turbūt įkrisdavo į duobę. Mes įlindom į karklų krūmus prie Nemuno ir žiūrėjom gal kokį pusvalandį ar ilgiau, bet paskui pastebėjom, kad iškilo iš tos vietos garų ar dūmų stulpas.

Mes grįžom atgal į Kulautuvos miestelį. Miestelyje pamatėm susirinkusius žmones, jie labai karštai kalbėjo. Sustojom paklaustyti. Aš išgirdau iš vieno, kad čia buvo šaudomi Zapyškio žydai ir kad tas mūsų neliečia, ne mūsų reikalas. Bet taip pat buvo žmonių, kurie sakė: bet tai mūsų draugai, mūsų pažįstami. Buvo net vardai minimi. Man pasiliko įspūdis, kad tie žmonės buvo pasidalinę į dvi puses: vieni buvo sukrėsti, kad žmonės buvo šaudomi, o kiti visai nebuvo sukrėsti ir turėjo įvairių argumentų, kad čia nieko tokio.

Vėliau sužinojau, kad iš tikrųjų tą dieną buvo šaudomi Zapyškio žydai, dar sužinojau, kad, kaip ir daug kur buvo daroma, sušaudyti, į duobes sukritę lavonai buvo užkasami, buvo pilamos kalkės, o ant kalkių – vanduo, ir užtat tie garai pakilo į viršų.

2001 m. gegužės 9 d.

V. R. M.
Lietuvos Nacional.
soc. Policijos Zapyškio
Nuovados Viršininkas
Nr. 1 sl.

1941 m. rugpjūčio mėn. 17 d.
Kauco Miesto ir Apskr. Policijos Poniui Vadui.

Raportas.

Į Pamisto raštą Nr. 5 sl. 5 ju. rugpjūčio mėn. 15 d. pristatau sąrašą Zapyškio nuovados dobtoklyje esančių žydų šaulys pol. ir pranešu, kad iš viso yra 67. asmenys. Iš Zapyškio nuov. 39 asmu. iš Jankų pol. nuov. 2. iš Pažerėlių nuovados 36. nors pagal Pažerėlių nuovados Viršininko st. raštą Nr. 3 sl. 5 pm. m. 17 d. sąrašą pažymėta 35. asm. bet atkre 36. asmenis, kuriuos visus priimanai ir laikau, kad žirioje iki atskiro pavidymo.

Heuliu
Viršininko p.
Zapyškio

Zapyškio policijos nuovados vado raportas apie sulaikytus žydus.

Antanas Kmieliauskas

Dailininkas, Lietuvos nacionalinės kultūros ir meno premijos laureatas.
1941-ųjų vasarą Antanui buvo 9 metai.

Butrimonyse, kur mes gyvenome, didžiąją miestelio dalį sudarė žydai. Namas prie namo, visur parduotuvės. Jose visko pilna, žmonės po bažnyčios eina į tas krautuves. Visur judėjimas.

Paskui žydus pradėjo registruoti ir prisegė geltonas žvaigždes ant atlapo iš priekio. Tai čia dar nieko, bet kažkaip buvo labai nemaloniai, kada prisegė dar ir ant nugaros, tarsi specialiai-būtų koks taikinys šaudyti.

Tą šaudymo dieną išgirdau iš tėvų, kad visus žydus suvarė aikštėj ir liepė nusi-rengt rūbus. Tai buvo visiems siaubas. Mes, vaikai, supratom, kad bus kažkas baisaus. O paskui vakare juos mušė, nes girdėjosi dejavimas. Mes norėjom eiti pažiūrėti, bet neleido vaikų. Jau duobės miške buvo iškastos ir visi žinojo, kad žydus šaudys, ir laukė to.

Mes, vaikai, nuėjom į Klydžionių miško pusę kitą dieną pavakary. Dangus link Butrimonių į vakarų pusę buvo toks raudonas, o gal tik taip prisimenu iš to siaubo... Mes nuėjom, už namo taip pasislėpę ir žiūrėjom. Juos atvarė, beveik neprisidengusius, nuogi buvo, be rūbų. Gal tik su triusikais. Jų buvo gal dešimt. Jie stovėjo prie pat duobės krašto. Šovė, ir jie visi krito. Šovė iš nugaros, rankos tų žmonių irgi buvo sudėtos už nugaros. Tų, kurie šaudė, irgi buvo gal dešimt, jie visi buvo su žalsvom uniformom.

Žmones atvesdavo partijom iš miestelio. Nei jiems kalbėjo ką, nei jie laukė. Daugiau vedė moteris ir senesnius žmones, nes jaunesnius jau anksčiau buvo išvežę į Alytų sušaudyti. Gal bijojo pasipriešinimo. Atveda, nušauna ir kitus varo.

Paskui po tų šaudymų sapnuodavau košmarus. Duobes. Gal visi vaikai sapnuoja košmarus? Kas matė tuos šaudymus, liko paveiktas visam gyvenimui. Teisybės nėra nei per nago juodymą.

Tėvai pasakojo, kad paskui žydų rūbus sukrovė vieno namo antrame aukšte, virve surišo į ryšulius ir leido iš antro aukšto pro langą žemyn. Buvo žmonių, kurie juos ėmė. Tai va koks bjaurus reikalas.

Tie, kurie ten dalyvavo žydus šaudant, paskui bandė įtikinti, kad žydai išnaudojo žmones. Tie patys paskui prisidėjo, kai sovietai žmones į Sibirą vežė. Dažniausiai tai buvo nusigyvenę žmonės, kuriuos lengva buvo įtikinti, kad jie biednai gyvena, nes juos išnaudoja žydai. Manė, paims iš žydų ką nors, kai jie bus sušaudyti. Paskui tie patys sakė, kad juos išnaudoja turtingi, lietuviai. Ir vežė į Sibirą tuos išnaudotojus. Ir vokiečiai, ir rusai naudojo tuos pačius metodus. Buvo toks vienas, kuris veždavo žydui į Kauną grūdus. Žydas duodavo jam užsidirbt. O tas kalbėjo, esą jis žydo tarnas ir žydas jį išnaudojo. Yra tokių žmonių, kurie gali šauti į bet ką, kad ir į vaiką. Jei ateity ateitų kokie kinai ir sakyti, kad reikia šaudyti dailininkus, nes jie ne dirba, o išnaudoja, tai ir atsirastų pakankamai žmonių – tokių, kurie šaudytų. Tik reikia, kad atsirastų tokia valdžia, toks organizatorius. Yra toks tipas žmonių – žemesnio intelekto ir išsilavinimo – juos nesunku įtikinti...

1998 m. balandžio 19 d.

Marcelijus Martinaitis

Poetas, Lietuvos nacionalinės kultūros ir meno premijos laureatas.
1941-ųjų vasarą Marcelijui buvo 5 metai.

Mačiau žydų žudynes du kartus. Mano atsiminimai yra labai giliai įsirėžę į atmintį.

Grįžom su tėvu iš turgaus Raseiniuose. Ganyklose buvo žydų getas, ir žydai voromis buvo varomi vadinamuoju Jurbarko plentu. Mes važiuodami vežimu lenkėme tas voras, vedamas sušaudyti. Buvo labai keista, kad varomi tiek daug žmonių, o tik keturi su automatais šonuose. Aš būdamas vaikas stebėjau: kodėl jie nebėga.

Kitą kartą mums grįžtant iš Raseinių mus sustabdė prie posūkio į keliuką. Buvo atvaryta grupė. Jiems liepė nusirengti. Ir moterys nuogos buvo. Kažkodėl juos šaudė ne sustatytus. Du vyrai paėmė kartį, nuleido į duobę prie krašto ir palei ją vaikščiodami šaudė.

Buvo rugiappjūtė, rugpjūčio pradžia. Gražios, šiltos dienos. Buvo labai daug šaudymų. Kas dieną keli kartai būdavo. Girdėti klyksmai, baisiai toli girdėti, iš už kalno. Ir žinom, kad tuoj pradės šaudyti. Išgirdavo žmonės šaudymus laukuose, sustodavo. Melsdavosi moterys, klaupdavo, kada išgirdavo šauksmus. Paskui girdėti automatai. Paskui tylą, tylą, tylą.

Kai šaudydavo, užberdavo žemėm, paskui kitą partiją, kitą. Taip likdavo gyvų. Tai naktį jie ateidavo į mūsų kaimą, išlindę iš po žemių, išsikapstę. Aš jų likimo nežinau, nes nuo vaikų labai slėpdavo, vaikai išsipasakodavo. Tie žmonės išliko, jų neišduodavo. Esu matęs atšliaužiantį vieną kruviną, ir jis paskui dingio. Gal pernakojo pas tėvus, gal kas perėmė, nežinau.

Paskui dar vienas žiaurus dalykas. Nemačiau, bet pasakojo, kad vaikų nešaudydavo, vaikus užmušdavo. Trenkdavo į medį, skildavo kaukolės ir tada juos mesdavo į duobę. Nes vaiką labai sunku nušauti, jo nedaug tėra.

Kas šaudė? Mano matytas vaizdas toks: būdavo vokiečių, bet jie kažkaip atokiai buvo. Šaudė vietiniai. Iš mūsų kaimo du buvo. Uleckas ir Savickis. Dar vienas iš gretimo kaimo. Kaimynai, kur gyveno už kelių šimtų metrų, po šaudymo užeidavo pas mus. Pagėrę. Dėvėjo uniformas, ant rankovės kaukolė. Labai didžiavosi ir vis rodydavo tą ženklą. Norėdavo išgerti, tai atsinešdavo drabužių ir daiktų, siūlydavo tėvams, bet jie neimdavo. Visam kaime niekas neimdavo. Uleckas po karo buvo išėjęs į mišką, bet klajojo vienas, nes partizanai jo nepriėmė. Paskui jį nušovė. Savickis slapstėsi, žiemą jį rado sodyboj, jis bėgo basas per sniegą. Pašovė, ir liko jo kruvini pėdsakai lauke.

Kur žydai sušaudyti, po karo ten karves ganė. Vėliau pradėjo tiesti magistralę Kaunas–Klaipėda. Tiesino kelią ir nežinojo, kad ten kapai. Kasė, ir pradėjo kaukolės, kaulai virsti. Paskui užasfaltavo tas kapines.

1998 m. rugsėjo 28 d.

III. Mūsiškiai. Politikai

Vardan tos

Lietuvos

Vienybė (...be žydų)

Po 1940 m. sovietų okupacijos Lietuvoje kilo didžiulė neapykanta žydams. Kodėl? Juk jie, žydai, pasitiko rusus su gėlėmis. Jie, žydai, trėmė lietuvius į Sibirą. Jie, žydai, užėmė visas vadovaujamas pozicijas. Jie, žydai, tardė, kalinė ir kankino Lietuvos patriotus NKVD kalėjimuose.

Štai toji teisybė apie žydus. Ją to meto lietuviai matė, girdėjo, apie tai skaitė.

Žydai prie sovietų atsirado valdžioje.

Teisybė. Juk prie Smetonos žydų valdžioje nebuvo. Jie neturėjo teisės dirbti valdiško darbo. Prie sovietų valdiškose struktūrose staiga atsirado žydų ir jie tapo labai matomi. Labai erzinantys. Nesvarbu, kad jų buvo nedaug, bet jų buvo.

Žydai pasitiko Raudonąją armiją su gėlėmis.

Armijos atsiradimas reiškė jiems išsigelbėjimą nuo mirties. O patys pirmieji Raudonąją armiją kuo draugiškiausiai pasitiko ne žydai, o Lietuvos kariuomenės karininkai, „vykdydami kariuomenės vado gen. Vitkausko ir kariuomenės štabo viršininko gen. Pundzevičiaus birželio 15 d. įsaky-

mą. Buvo atsitikimų, kai Lietuvos keliais riedėjusių, tačiau, pristigus degalų, pakeliui įstrigusių tankų bakus degalais užpildydavo Lietuvos armijos benzovežiai“*.

Žydai buvo komunistai arba jiems prijauciantys.

Faktai: „1941 m. sausio 1 d. Lietuvos komunistų partiją sudarė: 63,5 procento lietuvių, žydai ir rusai – po 16 procentų.“**

Žydų turtas prie sovietų nenukentėjo.

Faktai: „Apie 83 procentus Sovietų valdžios nacionalizuotų įmonių priklausė žydams.“***

Žydų netrėmė į Sibirą. Žydai patys mus trėmė.

Faktai: „Ne mažiau kaip 20 procentų visų 1941 metais į Sibirą ištremtų žmonių sudarė žydai.“****

„Centrinis štabas sudarytas žmonių trėmimo operacijai vadovauti: visi 9 atvykę iš Rusijos: Bykov, Bakulin, Gerasimovič, Guzeev, Choleva, Ivanov, Medvedev, Nikolin, Popov.“*****

* Liudas Truska. Holokausto prielaidos Lietuvoje. Iš: *Šoa (Holokaustas) Lietuvoje*. Skaitiniai. II dalis. Sudarė Josifas Levinsonas. Vilnius: Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus, 2004, p. 137–138.

** Alfonsas Eidintas. Žydai, holokaustas ir dabartinė Lietuva. Iš: *Lietuvos žydų žudynių byla: dokumentų ir straipsnių rinkinys*. Sudarė Alfonsas Eidintas. Vilnius: Vaga, 2001, p. 137.

*** Ten pat, p. 74.

**** Aleksandras Štomas. Žydų ir neżydų patirtis. Iš: *Šoa (Holokaustas) Lietuvoje*, p. 189.

***** Liudas Truska. *Lietuviai ir žydai nuo XIX a. pabaigos iki 1941 m. birželio: antisemitizmo Lietuvoje raida*. Vilnius: Vilniaus pedagoginis institutas, 2005, p. 222.

Dauguma saugumiečių buvo žydai.

Faktai: „1941-ųjų gegužės pabaigoje rusakalbiai saugume sudarė 52,2 proc., lietuviai – 31,2 proc., žydai – 16,6 proc. saugumo aparate dirbusių darbuotojų.“*

Rainių miškelyje mūsų žudė žydai.

Rainių egzekucijos vykdytojo Domo Rociaus parodymai: „Sušaudymą vykdė raudonarmiečiai. Iš mūsų ten buvo: NKGB skyriaus viršininkas Raslanas Petras, operatyvinis įgaliotinis Galkinas ir kalėjimo prižiūrėtojas Pocevičius.“**

1940-aisiais „Žydai komunistai negalėjo nujausti, kokį kozirį nacionalistams ir Lietuvos antisemitams (o vėliau ir nacių okupantų propagandai) jie įdavė į rankas.“***

„Žydo-bolševiko įvaizdis gimė ne Lietuvoje, jis atsirado reiche, ir iš ten jį implantuoti padėjo Lietuvii Aktyvistų Frontas.“****

1941-ųjų pavasarį iš Berlyno į Lietuvą pradėjo plaukti atsišaukimai.

* Liudas Truska, Arvydas Anušauskas, Inga Petravičiūtė. *Sovietinis saugumas Lietuvoje 1940–1953 metais*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras (LGGRTC), 1999, p. 93.

** *Rainių tragedija, 1941 m. birželio 24–25 d.* Parengė Arvydas Anušauskas ir Birutė Burauskaitė. Vilnius: LGGRTC, 2000, p. 6–7.

*** Liudas Truska, Arvydas Anušauskas, Inga Petravičiūtė. *Sovietinis saugumas Lietuvoje 1940–1953 metais*, p. 71.

**** Alfonsas Eidintas. Žydai, holokaustas ir dabartinė Lietuva. Iš: *Lietuvos žydų žudynių byla*, p. 81.

Lietuvos aktyvistai

*Aktyvistų sveikinimas – pakelti aukštyn dešiniąją ranką.**

Iš Lietuvos aktyvistų fronto atsišaukimo į tautą

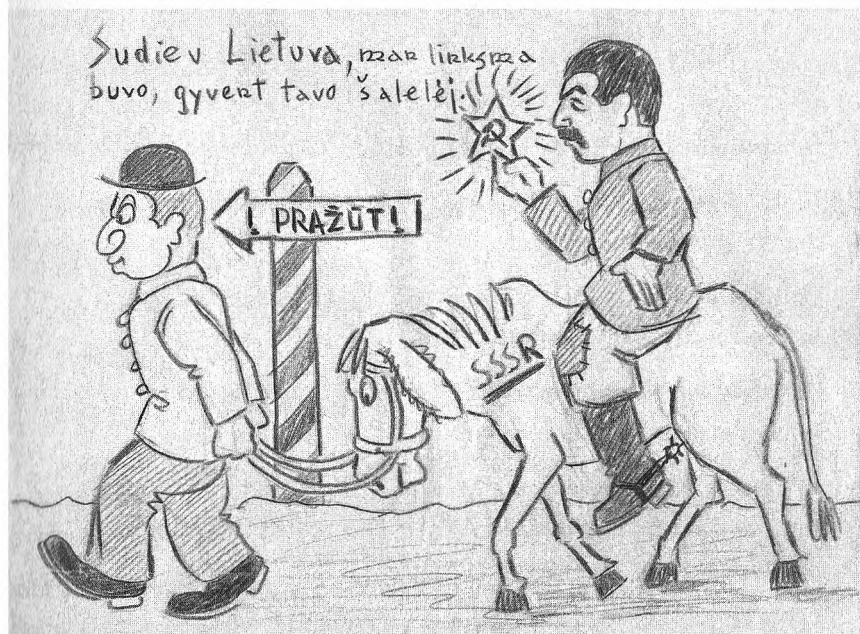
Lietuvos aktyvistų frontas (LAF) susikūrė Berlyne, Lietuvos pasiuntinio Vokietijoje Kazio Škirpos bute. Tik pusmetis iki karo... Lietuva okupuota sovietų... Lietuva tyli. Ji dar nepatyrė tremties – netrukus patirs. Tačiau emigracijoje – tūkstantis buvusių nepriklausomos Lietuvos politikų, ir jie imasi veiksmų.

Kazys Škirpa – pirmasis Lietuvos kariuomenės savanoris, ambicingas politikas, kurio prezidentas Antanas Smetona kažkodėl nenorėjo skirti ministru pirmininku. Smetona, kuris jau gyvena JAV, – Lietuvos neutraliteto šalininkas. Škirpa, kuris jau seniai gyvena Berlyne, Lietuvos ateitį mato tik kartu su Hitlerio Vokietija. Jis čia savas, turi daug draugų. Škirpa planuojamus aktyvistų fronto kūrimosi veiksmus derina su vokiečių karinės vadovybės atsto-

* LYA, K-1, ap. 58, b. 12949/3, vokas 64–16.

vais. „Kazys Škirpa palaikė ryšius su vokiečių Vyriausiąja karine vadovybe (OKW), karine žvalgyba (*Abwehr*), su vokiečių saugumu SD (*Sicherheitsdienst*). Škirpa buvo įsitikinęs Lietuvos neutralumo priešininkas, propagavo glaudžią valstybės ekonominę ir karinę sąjungą su Vokietija.“* Vyksta LAF vyrų posėdžiai, rengiama informacinė propagandinė medžiaga, netrukus padėsianti sutelkti lietuvius į kovą su bolševikais ir žydais. Kova – tik drauge su vokiečiais. LAF ruošia sukilimą, kuris, kaip sutarta su reicho atstovais, prasidės tą pačią dieną, kai vokiečių armija įžengs į Lietuvą.

Vienas naujų LAF narių – jaunas teisininkas Mykolas Naujokaitis. Jis 1940 m. žiemą gestapo padedamas perėjo sovietų okupuotos Lietuvos ir Vokietijos sieną, ketindamas vykti pas brolių į Ameriką. Neišvyko. Gavo darbo Berlyne, o netrukus ir LAF užduotį vėl eiti per sieną su informacine me-

Karikatūra, rasta Mykolo Naujokaicio portfelėje.

* 1941 metų sukilimo baltosios dėmės. Pokalbis su Sauliumi Sužiedėliu. Iš: Šoa (*Holokaustas*) Lietuvoje, p. 163.

džiaga Lietuvai. Mykolas turės burti lietuvius – steigti LAF skyrius Kaune, Vilniuje, Panevėžyje ir Utenoje. Balandžio pradžioje LAF rūpesčiu vokiečiai Naujokaičio laukia Tilžėje, viską parengę, kad jis galėtų sėkmingai pereiti sieną: du pistoletus, šovinių, chemikalų slaptam rašalui gaminti – šiuos kartu su LAF atsišaukimais turi perduoti Lietuvoje laukiantiems žmonėms. Su šunimi patrulinuojantis sovietų pasienietis pamato Naujokaitį ir du su juo sieną kertančius vyrus, šauna ir sužeidžia narsųjį LAF ryšininką. Šis bėgdamas pameta portfelių su visa LAF vadovų parengta propagandine medžiaga.

Atsišaukimuose keliama lietuvių kovinė dvasia prieš būsimą antisovietinį sukilimą:

Visiems lietuviams

Perskaitęs duok kitam

ŠALIN ŽYDUS

Gedimino laikais užplūdo Lietuvą žydai.

Lenkų bajorų vergijos metu lietuvis virto baudžiauninku-vergu, o žydai – prekybininku, pirkliu.

Užėmė Lietuvą caristinė Rusija – žydija klestėjo ir toliau; lietuvis, neturėdamas laisvės, neteko dar ir spaudos.

Didžiojo karo audrose trūko geležiniai Rusijos pančiai, bet tebekrimto mus nuožmiausias mūsų tautos parazitas – žydai...

Okupavo Lietuvą bolševikai – žydai visi, kaip vienas, su raudonais skudurais juos sutiko: žydai džiūgavo užkorę mums komunistiškai žydišką vergiją.

LIETUVI, šiandien Tavo artimuosius ir draugus žudo tų išsigimėlių gauja. Visa Lietuva paplūdo geriausių savo sūnų kraujuje.

NE UŽ TOKIĄ LIETUVĄ GULDĖ GALVAS MINDAUGO,
KĘSTUČIO IR VYTAUTO VYRAI.

NE ŠITO TIKĖJOSI NEPRIKLAUSOMYBĖS KOVOSE KRITĘ
LIETUVIAI SAVANORIAI.

Amžiais vergavęs, LIETUVI, Į KOVĄ UŽ LAISVĘ.

MIRTIMI KERŠYKIME ŽYDAMS IR KOMUNISTAMS UŽ
NEKALTAI IŠLIETĄ BROLIŲ KRAUJĄ.

*Amžiams išnaikinkime prakeiktą apgavikų, išnaudotojų ir
galvažudžių giminę.*

LIETUVIAI, kas tik dar gyvas, VADUOKIME TĖVYNĘ IŠ ŽYDŲ
VERGIJOS.*

Kitas atsišaukimas skirtas LIETUVOS JUDOŠIAMS ir baigiasi žodžiais:
„Jūsų nuteriota ir apdraskyta LIETUVA JAU PASIRENGĖ KELTIS. Jūsų la-
vonais atžengs mums laisvė.“**

Pamestame Mykolo Naujokaičio portfelyje NKVD rado tokį atsišaukimų
skaičių:

Šalin žydus – 69.

Lietuvos judošiams – 93.

Amžiams išvaduokime Lietuvą – 35.

Nei portfelyje rastuose, nei kituose LAF tekstuose neminimas prieš karą
buvusios nepriklausomos valstybės atkūrimas ar nepriklausomybės tęsti-
numas. Viena iš portfely Lietuvos gabentų tekstų apgailestaujama, kad

* LYA, K-1, ap. 58, b. 12949/3, t. 1, vokas 63–16.

** Ten pat, vokas 63–14.

„Nepriklausomoje Lietuvoje nebuvo pažaboti žydai ir pan. elementai, savo labu žiauriai išnaudoję lietuvius“*. LAF tekstai sukurti 1941 m. pavasarį.

Po kelių dienų pasienyje sugautas ir dar kartą sužeistas Mykolas Naujokaitis tardomas papasakojo NKVD, kas vyko Berlyne, LAF būstinėje, minėdamas LAF vadų pavardes, bet neįvardydamas Kazio Škirpos. Po pusantro mėnesio kalėjime, prasidėjus karui, Naujokaitis atgavo laisvę. 1944-aisiais kartu su vokiečiais pasitraukė į Vakarų. 1998 m. Lietuvos prezidentas Valdas Adamkus Mykolą Naujokaitį apdovanojo Vyčio Kryžiaus ordino Komandoro kryžiumi.

LAF vadas, reicho bičiulis ir Lietuvos patriotas Kazys Škirpa derina sukilimo organizavimą su vokiečių karine vadovybe. „Lietuvių sukilimas buvo paruoštas su OKW žinia“, rašo jis pats savo atsiminimų knygoje „Sukilimas“**. Organizuojamo sukilimo tikslas – ne tik parodyti vokiečiams ir pasauliui, kad Lietuva priešinasi sovietų okupacijai, bet ir siekti nepriklausomybės. Škirpa tikėjosi, kad vokiečiai, pamatę lietuvių pastangas, lojalumą reichui, suteiks Lietuvai nepriklausomybę, o jis pats, tiek nusipelnęs Vokietijos valdžiai, stos prie valstybės vairo. Vokiečiai sveikino sukilimą, dalyvavo planuojant jį, tačiau Škirpos kalbas apie nepriklausomybės siekius nuleisdavo negirdomis.

Reichas nematė reikalo informuoti lojaliųjų lietuvių apie savo karinius planus. Kazys Škirpa prisimena, kad vienas iš LAF žmonių dirbo Berlyne spaustuvėje ir naktį iš birželio 21 dienos į 22-ąją netyčia pamatė krūvas išspausdintų Hitlerio atsišaukimų „Į Rytų frontą“. LAF vadovybė, žinodama, jog Hitleris mėgsta pulti naktį iš šeštadienio į sekmadienį, suprato, kad birželio 22-ąją jis pradės karą. Tą pačią dieną per Berlyno radiją buvo paskelbtas LAF atsišaukimas „Amžiams išvaduokime Lietuvą nuo žydijos jungo“. Atsišaukimas tuoj pat imtas platinti Lietuvoje.

* Ten pat, vokas 69–15.

** Kazys Škirpa. *Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti: dokumentinė apžvalga*. Vašingtonas, 1973, p. 367.

AMŽIAMS IŠVADUOKIME LIETUVĄ NUO ŽYDIJOS JUNGO

Broliai ir seserys lietuviai. Netrukus ateis seniai laukta valanda, kada lietuvių tauta atgaus savo tautinę laisvę ir atstatys Lietuvos valstybės nepriklausomybę.

Šiandien visi stojame į kovą prieš vieną bendrą dvilypį priešą. Tas priešas yra raudonoji armija, rusiškasis bolševizmas. [...] Mes visi įsitikinę, kad šio priešo didžiausias ir paslaptiniausias talkininkas buvo žydas. Žydas nepriklauso jokiai tautai ar bendruomenei. Jis neturi tėvynės ar valstybės. Jis visuomet yra tik žydas. [...] Rusiškasis komunizmas ir jo amžinasis tarnas žydas – yra vienas bendras ir tas pats priešas. Rusiškojo komunizmo okupacijos ir žydijos vergovės pašalinimas yra bendras ir pats švenčiausias reikalas. [...]

Vytautas Didysis suteikė žydams Lietuvoje prieglaudos teisę, tikėdamasis, jog jie neperžengs svetingumo prievolių. Bet Izraelio erkei tai buvo tik pirmoji proga įsikibti į lietuvių tautos kūną. Netrukus po to žydai vis daugiau plito, kaip vertelgos sukčiautojai, pinigų skolintojai, nuošimčių lupikai, karčiamų steigėjai. [...]

Patys pikčiausi čekistai, lietuvių įskundėjai ir suimtųjų lietuvių kankintojai buvo ir yra žydai. [...] Vienu žodžiu, žydai yra visur patys šuniškiausi lietuvių darbininkų, ūkininkų ir miestelėnų kankintojai, išnaudotojai ir nepasotintos erkės.

Lietuvių aktyvistų frontas visos lietuvių tautos vardu kuo iškilmingiausiai pareiškia:

- 1. Senoji Vytauto Didžiojo laikais suteikta Lietuvoje prieglaudos teisė žydams yra visiškai ir galutinai atšaukiama;*
- 2. Kiekvienas be išimties Lietuvos žydas yra įsakmiai įspėjamas nieko nedelsiant apleisti Lietuvos žemę;*
- 3. Visi tie žydai, kurie išskirtinai pasižymėjo Lietuvos valstybės išdavimo ir lietuvių tautiečių persekiojimo, kankinimo ar*

skriaudimo veiksmams, atskirai bus traukiami atsakomybėn ir užpelno tinkamą bausmę. Visų dorųjų lietuvių pareiga – imtis priemonių tokiems žydams sulaikyti ir, svarbiam atvejui esant, bausmei įvykdyti;

4. Visas Lietuvos žydų valdytas ar tebevaldomas nekilnojamasis turtas pereis lietuvių tautos nuosavybėn; [...]

Naujai atsistačiusioje Lietuvoje nė vienas žydas neturės nei pilietinių teisių, nei pragyvenimo galimybių. Tuo būdu bus atitaisytos praeities klaidos ir žydų niekšybės. Tuo būdu bus padėti stiprūs pagrindai mūsų arijų tautos laimingai ateičiai ir kūrybai.

*Lietuvių aktyvistų frontas.**

1973 m. Kazys Škirpa, gyvendamas JAV, išleido prisiminimų knygą „Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti“, kur publikuojami svarbiausi LAF dokumentai. Visa, kas anuomet buvo rašoma apie žydus – dingę. Kiti laikai – kiti popieriai.

SUKILIMAS

1941 m. birželio 22 d., prasidėjus karui, Raudonoji armija bėga iš Lietuvos į rytus, palikdama pilnus sandėlius ginklų. LAF Kaune birželio 23 d. pradeda sukilimą, kuriuo norėta Vokietijai parodyti, kad Lietuva nėra SSRS teritorija, nuplauti tą gėdą, kai 1940 m. sovietų armija buvo sutikta be jokio šūvio (jei reikėtų įvardyti 1940 m. didvyrį – jo nerastume, sako istorikai). 1941 m. birželis – dabar jau viskas kitaip, lietuviai didvyriai sukilo prieš okupantus. Sukilėliai vaduoja kalinius, kuriuos buvo pasodinę sovietai, sprogdina tiltus, kaunasi su besitraukiančiais raudonarmiečiais. Pagal vokiečių instrukciją visi sukilėliai ant rankovės dėvi baltą raištį su raidėmis TDA (Tautinio darbo apsauga). To balto raiščio laukia šturpi ateitis...

* LYA, K-1, ap. 58, b. 12949/3, t. 1, vokas 64–18.

Kas buvo tie sukilėliai? „Sukilę ginkluoti būriai buvo vadinami įvairiai: aktyvistais, partizanais, apsaugos būriais, pagalbine policija, Tautinės darbo apsaugos batalionais.“* Su kuo jie kovojo? Su besitraukiančia Raudonąja armija, be abejo. Bet ar tik? Su komunistais Lietuvoje? Kieno komandas jie vykdė?

Lietuvos ypatingajame archyve yra Vilniaus psichiatrijos ligoninės darbuotojų byla. Jie pirmosiomis karo dienomis ligoninės susirinkime buvo pakviesti ateiti į policijos nuvadą ir užsiregistruoti sukilėliais.

Jau birželio 25 d. visi šie vyrai – administracijos atstovai ir sanitarai – gavo ginklus ir užduotį suimti Vilniuje Vokiečių gatvėje gyvenančius žydus ir suvaryti juos į Lukiškių kalėjimą. Dirbta net keletą dienų – suimtos kelios dešimtys žydų šeimų, jų turtas konfiskuotas, butai užantspauduoti. Žydai, kalintys Lukiškėse, netrukus buvo „atiduoti Ypatingajam būriui“ arba „atiduoti vokiečių saugumui“** – tokie įrašai prie pavardžių yra kalėjimo knygoje. Ar šios žydų šeimos buvo bolševikai? Bolševikai – visa Vokiečių gatvė? Beje, Lukiškių kalėjimo kalinių apskaitos knygoje žydai pradėti registruoti jau nuo 1941 m. birželio 6 dienos.

Ir vis dėlto daugybė Lietuvos vyrų ėjo ir ėmė ginklus tikėdami, kad kovoja už tėvynę, ir neįsivaizduodami, kad jų patriotizmas gali būti išnaudotas nekaltų žmonių žudynėms. Balti raiščiai turėjo likti balti.

Kiek buvo sukilėlių? Kazys Škirpa savo knygoje rašo, kad 100 000, bet, istoriko Alfonso Eidinto nuomone, tas skaičius „aiškiai padidintas, norint parodyti vokiečiams, kad Lietuva, subrendusi laisvei, įnešė didelį indėlį į komunizmo naikinimą. Istoriko V. Brandišausko skaičiavimais, birželio sukilimo metu bendras LAF ir sukilusių aktyvistų, vadinamų partizanais, skaičius neviršijo 20 000, žuvo apie 600“***.

* Alfonsas Eidintas. Žydai, holokaustas ir dabartinė Lietuva. Iš: *Lietuvos žydų žudynių byla*, p. 129.

** Книга учёта арестованных, LCVA, f. R-730, ap. 2, b. 35.

*** Ten pat, p. 110.

Lietuvos atstovai dalyvauja Adolfo Hitlerio 50-mečio minėjime. Nuotraukos centre – Kazys Škirpa.

Matyt, tuomet, 1941-ųjų birželio paskutinėmis dienomis, ir mano senelis Jonas Vanagas išėjo iš savo namų Kavarske, prisidėjo prie sukilėlių ir gavo ginklą. Tada užsirišo baltą raištį ir stojo į kovą su nekenčiamais sovietais – taip parašyta jo byloje: tardymo protokoluose, liudytojų apklausose. Juk sovietai ką tik buvo atėmę iš jo žemes ir išdaliję nepasiturintiems. Pirmosiomis karo dienomis mano senelis, kaip tvirtino NKVD tardymuose kalbėję liudytojai, kartu su kitais apšaudė Kavarsko mokykloje pasislėpusius raudonarmiečius. Tuomet kaimyno padedamas užvertė rąstą ant kelio per Kavarską, kad tankai negalėtų trauktis ir vokiečių armija juos pasivytų. Mano senelis patriotas už visa tai vėliau, grįžus sovietams, 1945 m. buvo nuteistas pagal 58 straipsnį – Tėvynės išdavimas. Išbuvo Karlage pusmetį ir kaip tikras patriotas mirė 1946 m. Vasario 16-osios išvakarėse.

Taigi Hitlerio armiją lietuviai, pirmiausia kariškiai, sutiko su džiaugsmu ir šūksniais. Rusų armiją palydėjo šūviais. Po pirmosios trėmimų į Sibirą bangos žmonės manė, kad bet koks pasikeitimas yra išganymas. Lietuviams

Hitlerio atėjimas reiškė išlaisvinimą. Žydams – pražūtį, tad jie, apimti panikos, bėgo iš Lietuvos, bet vokiečiai ją užėmė taip greitai, kad į SSRS gilumą spėjo pasitraukti tik apie 6 procentus visų Lietuvos žydų.

„Lietuvos žurnalas“

*Nepriklausomos Lietuvos prezidentas Antanas Smetona Kazio Škirpos organizuotą birželio sukilimą įvertino kaip vokiečių darba.**

* Ten pat, p. 117.

Lietuvos laikinieji

*Daugeliu atvejų žudyti „savišką“ yra biologiškai, socialiai ir moraliai nepateisinama, bet kai būsimoji auka tampa „vienu iš kitų“, atveriamos durys būsimam blogio veiksmui paaiškinti. Žydų atveju prieš fizinę mirtį jau buvo įvykusi socialinė mirtis, kadangi jie buvo pašalinti iš socialinio gyvenimo. Visos viešosios erdvės tapo neprieinamos. Jiems buvo uždrausta vaikščioti šaligatviais, specialiai liepta nešioti Dovydo žvaigždes ant drabužių, tapatybės dokumentai buvo paženklinti ryškia „J“ (Jude – žydas) raide. Jie buvo tarsi kirsti paruošti medžiai miške – vis dar čia, bet jau „atrinkti“, ir vien laiko klausimas, kada žydai virs jau tik šešėliais visuomenėje, kuri jau gyvavo be jų.**

LAF iniciatyva pirmosiomis karo dienomis buvo sudaryta Lietuvos laikinoji vyriausybė (LLV). Ministras pirmininkas – Kazys Škirpa. Neįtikėtina: LAF draugai, Lietuvos bendražygiai vokiečiai, tuoj pat įkalino naująjį Lietuvos

* Robert van Voren. *Neįsisavinta praeitis: Holokaustas Lietuvoje*. Iš anglų k. vertė Linas Venclauskas. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2012, p. 142–143.

ministrą pirmininką Berlyne – skyrė jam namų areštą. Kas dvi tris dienas bute apsilankydavo vokiečių pareigūnas ir patikrindavo, ar Škirpa vis dar namie. Šis sakosi galėjęs bandyti išeiti iš namų, bet nenorėjęs erzinti draugingųjų vokiečių. Vietoj įkalinto Škirpos laikinosios vyriausybės ministro pirmininko pareigas laikinai pradėjo eiti literatūros mokytojas ir literatūros kritikas Juozas Ambrazevičius, iki tol dirbęs mokykloje.

„Kodėl gi LAF sudaryta vyriausybė pasiskelbė tik Laikinąją vyriausybę? – klausia Alfonsas Eidintas ir cituoja kitą lietuvių istoriką Zenoną Rekašį: – „Todėl, kad anot pačių aktyvistų pareiškimo lietuvių tautai, tik „išryškėjus bendradarbiavimo santykiams su Vokietija bus sudaryta nuolatinė vyriausybė“ – taigi Lietuva bus sudaryta ne priklausomai nuo savo piliečių valios, o nuo nacių Vokietijos valios.“*

Vos susirinkusi laikinoji vyriausybė pasiuntė aistringą padėkos telegramą Hitleriui:

*Išlaisvinančiai karo audrai per Lietuvą praūžus, laisvosios Lietuvos visuomenės atstovai siunčia Tamstai, Vokiečių Tautos Vade, giliausią ir tikrą padėką už Lietuvos žemės atvadavimą iš žydų ir bolševikų visa naikinančios okupacijos ir lietuvių tautos išgelbėjimą ir reiškia viltį, kad Tamstos genijus lietuvių tautai bus lėmęs dalyvauti Tamstos vedamajame pergalingajame žygyje judaizmui, bolševizmui ir plutokratijai sunaikinti, žmogaus asmens laisvei apginti, Vakarų Europos kultūrai apsaugoti ir naujai Europos tvarkai įgyvendinti.***

Palyginkime, kaip prieš metus, 1940-ųjų rugpjūtį, kita ką tik „išrinkta“ Lietuvos valdžia sveikino kitą didį vadą:

Svarstomas Lietuvos priėmimo į Sovietų Sąjungą klausimas. Štai pasirodo ir mūsų delegacija. Jos priešaky eina su vėliava drg. Zibertas. Vėliava raudono aksomo, jos kraštai apsiūti auksiniais kutais, o joje raudona penkiakampė

* Alfonsas Eidintas. Žydai, holokaustas ir dabartinė Lietuva. Iš: Lietuvos žydų žudynių byla, p. 129.

** Kazys Škirpa. Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti, p. 349.

*žvaigždė ir veidai tų didžiųjų žmonių, kurių vardais didžiuojasi visas pasaulis. Tai Lenino ir Stalino vardai. Paskui vėliau eina draugas Motiejus Šumauskas, kuris neša LTSR seimo deklaraciją. Deklaracija parašyta raudonai, ją puošia aukso rėmai ir baltas Stalino bareljefas. Iš eilės eina Salomėja Nėris, kuri neša parašytą poemą apie Staliną. Ši poema parašyta aukso raidėmis viename egzemplioriuje.**

Maskva audringai plojo lietuvių delegacijai. Reicho vadovybė į Lietuvos sveikinimus nereagavo. Gal galėtume sakyti, kad Stalinas buvo didesnis mūsų draugas?

Įdomu, ką Lietuvos laikinąją vyriausybę didžiai vertinantys išeivijos istorikai sako apie šį istorinį sveikinimą Hitleriui? Lietuvos istorijos tyrimų centro Čikagoje direktorius Augustinas Idzelis 2010 m. taip komentuoja laikinosios vyriausybės pasveikinimą:

*Aš tam neteikiu jokios reikšmės. Sveikinimai yra sveikinimai, jie nieko nereiškia. Visi sveikina visus. Tai daugiau etiketo, protokolo, bet ne esmės dalykai.***

Rezistencijos istorijos tyrinėtojas Mindaugas Bloznelis teigia:

Įsivaizduokime žmones, ką tik ištrūkusius iš mirties glėbio. Juk dauguma laikinosios vyriausybės narių – Juozas Ambrazevičius-Brazaitis, Adolfas Damušis, Pranas Padalis, kiti – paskutiniu laiku nakvodavo kaskart vis kitoje vietoje, NKVD juos jau medžiojo ir gaudė. Žmonės po didelių pergyvenimų, slapstymosi, dvasinių ir fizinių kančių staiga pasijunta išsigelbėję! Ne tik jie, bet ir dešimtys tūkstančių kitų. Tai kaip nedėkoti jėgoms, kurios prisidėjo prie jų išgelbėjimo iš tikros pražūties? Čia grynai emocinė apeliacija.

Antra vertus, šiek tiek politikos čia irgi esama – įsijungti į politinį gyvenimą. Bandymas atkreipti į save dėmesį. Kas jie tokie, kas apie juos žino? O čia – sveikinimas Hitleriui. Prisistatymas grupės, kuri siekia atstovauti kraštui, į

* Vytautas Vaitiekūnas. *Vidurnakčio dokumentai* (3 knyga). Vilnius: Katalikų pasaulis, 1996, p. 633–634.

** Vidmantas Valiušaitis. *Kalbėkime patys, girdėkime kitus*. Vilnius: UAB „Petro ofsetas“, 2013, p. 124.

*kuri žengia vokiečių kariuomenė. Tai natūralu, kad su tuo, su kuriuo neišvengiamai turėsi susitikti, pirmiausia turi pasisveikinti, jeigu tikiesi kažkokių santykių.**

Praeina tik kelios dienos ir vokiečių įsakymu Lietuvos sukilėliai nuginkluojami. Birželio 28 d. laikinosios vyriausybės paskirtas Kauno komendantas Jurgis Bobelis iš nuginkluotų buvusių sukilėlių – partizanų ir naujų savanorių – sudaro Tautinio darbo apsaugos (TDA) batalioną. Per visą okupacijos laikotarpį Lietuvoje sudaroma apie dvidešimt tokių batalionų. Manoma, kad šie batalionai bus naujos Lietuvos kariuomenės pradžia.

Bataliono kariai saugo žydus, suvarytus į pirmąją Lietuvoje koncentracijos stovyklą – Kauno VII fortą. Dvi Kauno bataliono kuopos naciai įdarbina iš karto. Pirmoji ir trečioji kuopa vyksta šaudyti žydų į VII fortą. Per vieną egzekuciją nužudyta 2514 žydų. Prasidėjus masinėms žydų žudynėms dalis bataliono karių dezertyravo (liepos 5–11 d. iš bataliono pabėgo 117 karių). Liko apie 1000. Šie kariai tęsė Tautinio darbo apsaugą Kauno fortuose ir kitur – „sutvarkė“ tūkstančius, vėliau dešimtis tūkstančių Lietuvos žydų. „Sutvarkymams“ vadovavo leitenantai Bronius Norkus, Juozas Barzda, Anatolijus Dagys.

Laikinoji vyriausybė tuoj pat atkūrė prieškarinės Lietuvos administracines struktūras, savivaldybes ir policiją, išleido denacionalizacijos įstatymus, grąžinančius nuosavybę – visiems, išskyrus žydus. „Apribojimai didėjo, žydai koncentruoti specialiose vietose, artėta prie masinio naikinimo. Vokiečių administracijos paliepimus liepą lietuvių įstaigos tik kartojo.“**

Tuo metu Berlyne namų arešto sąlygomis gyvenantis Škirpa vis dar netiki vokiečių cinizmu, rašo peticijas ir memorandumus, kreipiasi į Hitlerį, Ribbentropą.

* Ten pat, p. 92.

** Alfonsas Eidintas. Žydai, holokaustas ir dabartinė Lietuva. Iš: *Lietuvos žydų žudynių byla*, p. 112.

*Pasirūpinimas
Sfinterini*

26

I š t r a u k a

iš Laikinojo Lietuvos Ministerių Kabineto
1941 m. birželio mėn. 30 d. rytinio posėdžio
p r o t o k o l o

.....

4. Lietuviškojo bataliono išlaikymas ir žydų koncentracijos stovyklos steigimas.

4. Iškilus Kauno Konendantų pulk. Bobelio pranešimo formuojamojo bataliono (Hilfepolizeidienst-batalion) ir žydų koncentracijos stovyklos įsteigimo reikalui, Ministerių Kabinetas nutarė:

- 1) suteikti 10 dienų avansą bataliono išlaikymo reikalams, skaitant po 7492 rb. į dieną; atėity lėšas šiam reikalui assignuoti pagal sąmatą, kuri bus pateikta.
- 2) žydų koncentracijos stovyklos steigimui pritarti ir jos steigimui rūpintis pavesti p. Švipai, Komunalinio ūkio Viceministerių kontakte su p. pulk. Bobeliu.

Sekant, Ministerių Kabineto posėdį paskirti šiandien, 19 val.

(pas.) AMBRAZEVIČIUS,
L. e. Ministerio Pirmininko p.

(pas.) J. ŠVELNICKAS,
Ministerių Kabineto Reikalų
Vedėjas

4. Trauka tikra

Ministerių Kabineto Reikalų
Vedėjas

Švelnickas

Iškalbinga detalė: birželio 23 d. įkalintasis Lietuvos ministras pirmininkas rašo Vokietijos užsienio reikalų ministrui Joachimui von Ribbentropui, reikšdamas jam ir kariuomenei didžiausią padėką, dėkodamas už išvadavimą ir prašydamas leisti grįžti į tėvynę. Atsakymo nėra. Birželio 29-ąją Škirpos laišakai persiunčiami vienam iš klerkų su lydraščiu: „Persiunčiu Jums tris lietuvių Škirpos raštus, kurie buvo pateikti Reicho užsienio reikalų ministeriui ir į kuriuos Reicho užsienio reikalų ministeris nenumato duoti jokio atsakymo.“* Vėliau Škirpa prašo leidimo bent jau nuvykti į sukilėlių laidotuves Kaune. Vokiečiai nereaguoja. Škirpa vieną po kitos siunčia instrukcijas, programinius dokumentus ir į Lietuvą, be kita ko, nurodydamas laikinajai vyriausybei, kad „labai svarbu populiarinti ir sukilimo vadus, pirmoje eilėje mano asmenį, tuo būdu verčiant vokiečius su mumis daugiau skaitytis“**.

Lietuvos laikinoji vyriausybė irgi nuolatos rašo vokiečiams, pasakodama apie savo lojalumą, prašydama pripažinimo ar bent dėmesio. Tačiau jo nesulaukia. Lietuvos ministras pirmininkas Juozas Ambrazevičius pasakoja:

*Atskiros žinybos ir ministerijos darė viską, ką tik galėjo, tenkindamos vokiečių ekonominius reikalavimus, toleruodamos neteisėtumus ir t. t. Vyriausybė tikėjosi, kad mainais už paramą ir lojalumą vokiečiai ilgainiui duos Lietuvai išsvajotąją nepriklausomybę. [...] Į įvairias ministerijas su įvairiais pageidavimais, reikalavimais atvykdavo įvairių sričių vokiški kariniai valdiniai, kurių norus visada buvo stengiamasi šimtu procentų patenkinti.****

Lietuvos laikinoji vyriausybė stengėsi vardan Lietuvos. Ji nepadarė nieko žydų padėčiai pabloginti, sakoma dabar buvusių tos vyriausybės narių prisiminimuose ir prof. Vytauto Landsbergio tekstuose – netgi atvirkščiai, Kauno komendantas Jurgis Bobelis ištempė žydų kraustymosi į getą terminą nuo 5 valandų iki ištiso mėnesio ir pats asmeniškai iš VII forto paleido keletą žydų. Be to, vyriausybė, sužinojusi apie skerdynes „Lietūkio“ garaže

* Kazys Škirpa. *Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti*, p. 351.

** Ten pat, p. 364.

*** *Rezistencijos pradžia: 1941-ųjų Birželis: dokumentai apie šešių savaičių laikinąją Lietuvos vyriausybę*. Sudarė Vytautas Landsbergis. Vilnius: Jungtinės spaudos paslaugos, 2012, p. 26–27.

ir Vilijampolėje, tą pačią dieną nutarė „vengti viešų žydų egzekucijų“. Be to, vyriausybė vėliau apgailestavo, kad negalėjo žydų žudynių „paveikti pozityvia prasme“ – tai ministro pirmininko žodžiai*. Daugiau apie Holokaustą Lietuvoje vyriausybė nepasisakė.

Kodėl laikinoji vyriausybė nesirūpino žydais, kurie irgi buvo Lietuvos piliečiai – Lietuvos, kur pagal 1938 m. Konstituciją visi piliečiai lygūs? Atsakymas paprastas ir aiškus.

Išeivijos istorikas A. Idzelis rašė:

*Mano atsakymas būtų toks. Tai nėra klausimas „susirūpinimo“. Tai galimybių klausimas. Kokia yra karo medicinos praktika, kada daug sužeistų žmonių, kada trūksta daktarų ir medikamentų? Sužeistieji dalijami į grupes: tuos, kurie turi daugiau galimybių išlikti, ir tuos, kurių išgelbėti kartais nebeįmanoma. Reikia matyti padėtį racionaliai. Tačiau tai nereiškia nusistatymo prieš tą ar kitą grupę. Daroma tai, kas realistiška. Atsižvelgiant į galimybes ir resursus.***

Kitas išeivijos istorikas Kęstutis Skrupskelis, Pietų Karolinos ir Vytauto Didžiojo universiteto profesorius, teigė:

*Galimybių gelbėti žydus LLV beveik neturėjo. Birželio mėnesį, tą pirmąją karo savaitę, žydų žudymo klausimas jiems net negalėjo kilti. Vyksta karas. Vokiečiai šaudo lietuvius, lenkus, rusus, žydus. Daugiausia sovietinius pareigūnus. Nors žuvo nuo vokiečių rankų ir sukilėlių. Savo ruožtu kruvinas skerdynes rengia bolševikai – Pravieniškėse, Rainių miškelyje, Červenėje... Aplinkui chaosas. Jie bando atkurti tvarką. Tuo laikotarpiu nėra ir priežasties kalbėti išskirtinai apie žydus. Karo veiksmai, aplink šimtai žuvusiųjų. Kaune masiame kape laidojami sukilėliai. Pirmas rūpestis – stabilizuoti padėtį, atkurti bendrą tvarką. Tada tikimasi spręsti kitus klausimus.****

* LCVA, f. R-496, ap. 1, b. 5, p. 4.

** Vidmantas Valiušaitis. *Kalbėkime patys, girdėkime kitus*, p. 267.

*** Ten pat, p. 293–294.

LLV finansų ministras Jonas Matulionis, kalbėdamas su žydų atstovu, buvusiu Lietuvos kariuomenės karininku Jokūbu Goldbergu, taip paaiškino situaciją Lietuvoje:

*Žydų klausimu lietuviai nesutaria. Egzistuoja trys pažiūros: pagal kraštotiniausią pažiūrą, visi Lietuvos žydai turi būti išnaikinti; nuosaikesnieji reikalauja, kad būtų įsteigtos koncentracijos stovyklos, kur žydai krauju ir prakaitu turi atsisteisti už lietuviams padarytus nusikaltimus. Trečioji pažiūra? Aš esu praktikuojantis katalikas. Aš ir kiti panašūs į mane esame įsitikinę, kad negalima žmogui atimti gyvybę. Tik Dievas gali tą padaryti. Aš niekada nebuvau prieš ką nors nusistatęs, tačiau valdant sovietams aš ir mano draugai įsitikinome, kad nėra bendro kelio su žydais ir niekada nebus. Mūsų požiūriu, lietuviai turi būti atskirti nuo žydų, ir kuo anksčiau, tuo geriau. Dėl tos priežasties yra būtinas getas. Ten jūs būsite atskirti nuo mūsų ir negalėsite mums pakenkti. Tai yra krikščioniška laikysena.**

Praėjo tik keletas savaitių ir laikinoji vyriausybė pamatė, kad reičas su ja nesiskaito. Nors vyriausybė labai stengėsi įrodyti savo lojalumą, vokiečiai ją ignoravo. Net padėkos telegrama Hitleriui liko be atsako. LLV vis vien desperatiškai stengėsi – o gal? Likus keturioms dienos iki savo veiklos pabaigos, iki atsistatydinimo, vyriausybė paskelbė „Žydų padėties nuostatus“.

Štai keletas ištraukų:

Žydų tautybės asmenys [...] apgyvendinami atskirose tam tikslui parinktose vietose ir ant kairiosios krūtinės dalies nešioja geltonos spalvos 8 cm dydžio geltoną apskritimą, kurio viduryje turi būti raidė „J“.

Žydams draudžiama turėti:

- a) Radijo aparatus*
- b) Spaustuves, rašomąsias mašinėles*
- c) Automobilius, motociklus, dviračius*

* 1941 metų sukilimo baltosios dėmės. Pokalbis su Sauliumi Sužiedėliu. Iš: Šoa (Holokaustas) Lietuvoje, p. 169.

- d) *Pianinus, fortepijonus ir fisharmonijas*
 e) *fotoaparatus.**

Sakoma, kad šie nuostatai švelnesni, palyginti su anksčiau paskelbtais vokiečių nurodymais, juose, pavyzdžiui, nėra draudimo žydams lankytis parkuose. Vėliau emigracijoje atsidūrę LLV ministrai visi kaip vienas tvirtino, kad šis dokumentas – klastotė. Tačiau J. Ambrazevičiaus parašas ant jo yra. Nėra, sako pats Ambrazevičius.

1941-ųjų liepą vokiečiams diriguojant Lietuvoje vyko labai lietuviška kova dėl valdžios – lietuviai nacionalistai voldemarininkai surengė pučą prieš laikinąją vyriausybę. Apie tautiečių kovą dėl valdžios – įdomus ministro pirmininko Juozo Ambrazevičiaus liudijimas. Po daugelio metų, gyvendamas JAV, vienišas ir pasiligojęs Ambrazevičius (tuomet jau Brazaitis) rašė:

*Rašyti atsiminimus? Jau per vėlai. O ir nenoriu. [...] Kam palikti dokumentus, kad buvom suaugę žmonės, o neparodėm valstybinio subrendimo. Juk visa ta veikla nuo Kauno ir Wurzburgo laikų ėjo ne už Lietuvos laisvę (nors tuo buvo dengiama), bet už valdžią, kurią turėsim Lietuvoje. Kiek nenusimanymo, kiek nereikalingos kovos, įtarinėjimo, vienas kito juodinimo. Tikrai per trumpai gyvenom nepriklausomą gyvenimą ir neišmokom valstybinės išminties! Rašau tai ne įspūdžio pagautas, bet tuos dokumentus pasiskaitęs. Kam tad palikti kitom generacijom tos menkystės liudijimus?**

Istoriko Alfonso Eidinto komentaras: „Trumpai tariant, vokiečiai apgavo jaunos lietuvių politikus, sukilimu ir atkurtomis institucijomis pasinaudojo savo tikslams įgyvendinti. Už klaidingą orientaciją teko brangiai sumokėti.“***

* *Lietuvos laikinosios vyriausybės posėdžių protokolai*. Parengė Arvydas Anušauskas. Vilnius: LGGRTC, 2001, p. 135–137.

** Vidmantas Valiušaitis. *Kalbėkime patys, girdėkime kitus*.

*** Alfonsas Eidintas. Žydai, holokaustas ir dabartinė Lietuva. Iš: *Lietuvos žydų žudynių byla*, p. 118.

Juozo Ambrazevičiaus-Brazaičio atminimo įamžinimas:

Juozo Brazaičio vardu pavadinta viena Kauno gatvė ir auditorija Vytauto Didžiojo universitete. 2012 m. Juozo Brazaičio pelenai perlaidoti Lietuvoje, šalia Prisikėlimo bažnyčios Kaune su visa pagarba, dalyvaujant Lietuvos kariams ir prezidentui Valdui Adamkui. Lietuvos Vyriausybė palaikams perlaidoti skyrė 30 000 litų.

Kazio Škirpos atminimo įamžinimas:

Gatvė Vilniuje, Gedimino kalno papėdėje, ir Kaune, Eigulių mikrorajone, pavadintos K. Škirpos vardu. Kauno centre, ant Gedimino g. 25 namo jo garbei atidengta memorialinė lenta su tekstu: „Šiuose rūmuose 1925–1926 m. dirbo Lietuvos kariuomenės kūrėjas savanoris, Nepriklausomybės kovų dalyvis, Steigiamojo seimo narys, štabo viršininkas, diplomatas, Lietuvos aktyvistų fronto įkūrėjas ir vadovas, Lietuvos Laikiniosios vyriausybės ministras pirmininkas, Vyčio kryžiaus kavalierius, generalinio štabo pulkininkas Kazys Škirpa (1895–1979).“

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro parengta pažyma apie Kazi Škirpą:

*K. Škirpai, jo vadovaujamai organizacijai galima prikišti tai, kad Berlyno LAF organizacijos veikloje antisemitizmas buvo iškeltas į politinį lygmenį ir tai galėjo paskatinti dalį Lietuvos gyventojų įsitraukti į Holokaustą. Kita vertus, reikia pastebėti, kad Berlyno LAF organizacija siūlė „žydų klausimą“ spręsti ne genocido, o išvaymo iš Lietuvos būdu.**

* Prieiga per internetą: <genocid.lt/UserFiles/File/Pazymos/201510_skirpa_pazyma01.pdf>.

Tarėjai ir patarėjai

1941 m. rugpjūčio 5 d. naciai įvedė Lietuvoje civilinę valdžią, už tai buvo atsakingas reicho atsiųstas generalinis komisaras Theodoras Adrianas von Rentelnas. Laikinajai vyriausybei buvo siūloma persivadinti taryba, trys buvę jos ministrai sutiko ir tapo vokiečių pavaldiniais – generaliniais tarėjais. Šeši iš devynių tarėjų buvo Nacionalistų partijos nariai.

Laikinoji vyriausybė atsistatydino, nes norėjo likti ištikima reicho pamintam Lietuvos nepriklausomybės siekiui. Vis dėlto istorikai vyriausybės atsistatydinimo aplinkybėse pastebi vieną ne visai šlovingą dalyką: „Nutraukdama savo veiklą Laikinoji vyriausybė neįsakė nei viešai, nei koku nors specialiu aplinkraščiu palikti savo vietas policijos viršininkams, karo komendantams, lietuvių batalionų vadams ir kareiviams, dirbusiems sukurtoje administracijoje. Naciai naudojos šiomis struktūromis.“*

Pirmuoju generaliniu tarėju tapo Petras Kubiliūnas. Valdžiai pasikeitus, žemesnėse grandyse viskas liko po senovei. Apskričių viršininkai (svarbiau-

* Alfonsas Eidintas. Žydai, holokaustas ir dabartinė Lietuva. Iš: *Lietuvos žydų žudynių byla*, p. 125.

sias nacių įrankis), burmistrai, valsčių viršaičiai, policijos nuovadų viršininkai, pagalbinė policija ir teismai liko dirbti. Lietuvoje buvo apie 6000 policininkų. Visi išsaugojo savo algas. Mano tetos vyras pulkininkas leitenantas Antanas Stapulionis liko dirbti Panevėžio apsaugos policijos viršininku, vėliau perėjo į savivaldybės struktūras, dirbo iki 1944 metų. Įvedus tiesioginį valdymą, vokiečių kalba buvo paskelbta tarnybine, lietuvių kalba – leistina.

Taigi, pasak istoriko Arūno Bubnio, „Vietinė savivalda įteisinta nacių įsakais. Įsakų esmė tokia: vokiečių administracija vykdys priežiūrą ir kontrolę, o praktinį valdymo darbą pagal vokiečių instrukcijas dirbs vietinė administracija“*. Vietos savivaldybės nacių įsakymu turi aprūpinti transportu žudynių organizatorius, įvesti apribojimus žydams, skirti gyventojų, kurie iškastų duobes žudynėms, o po egzekucijų jas užkastų, rengti žydų turto aukcionus arba kitaip jį realizuoti.

Nacionalistų partijos generalinis sekretorius Zenonas Blynas visą savo ir kolegų – tarėjų nacionalistų – darbo su vokiečių civiline valdžia laikotarpį, trukusį iki pat karo pabaigos, fiksavo dienoraštyje. Štai keliolika patrioto dienoraščio įrašų:

PATRIOTO DIENORAŠTIS

13.VIII.41.

*Atvyko iš Joniškio vienas žmogus. Esą, kaimiečiams sunku apsiprasti su žydų skerdynėmis, kaime tas labai žydų teroras nesiautė, kaip ten, kaimui tai daro slegiantį ir sunkų įspūdį. Sako, kad geriau juos varyti į darbą, o komunistus šaudyti. Bloga, kad per daug šaudome, ir šaudo lietuviai. Ypač jei tiesa, kad vokiečiai filmuoja tuos šaudymus.***

* Arūnas Bubnys. *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*. Vilnius: LGGRTC, 1998, p. 164.

** LYA, f. 3377, ap. 55, p. 103–104.

14.VIII.41

Kalbėjau su Rokiškio apskrities viršininku. Šį rytą turi būti sušaudyta 9000 žydų Rokišky. Iškasa 3 m gylio duobę, atvaro 100 žydų, suguldo griovy, pasako, kad kas kelsis, tą nušaus, keli žmonės su rankiniu kulkosvaidžiu pervaro per nugaras eilę, paskui užberia 20–30 cm smėlio ir guldo antrą eilę. Buvo atvarę sykį 100 žydų. Liepė išvesti iš miesto. Tie išėjo su ryšuliais. Už poros km liepė padėti ryšulius ir nusiimti viršutinius rūbus. Žydai suprato likimą. Buvo traginga scena. Veikė į žmones, žudžiusius. Esą, dar 2 tūkst. žmonių (seniai, moterys, vaikai) lieka „antrai partijai“. Humaniškais sumetimais, kad nereikėtų rūpintis vaikais... dabar tvarko sveikesnius, jaunus vyrus.*

20.VIII.41

Dabar situacija tokia, kad negalim reikalauti tuoj mums duoti nepriklausomą valstybę. Reikia žiūrėti realiai. [...] Vokiečiai nieko konkretaus mums nežada, bet jei mes būsim tikri savimi, vieningi, tai galim talkininkauti ir žmonėmis ir galbūt renkami batalionai tai turi atlikti. Už lojalų talkininkavimą mes tikim gausią visų mūsų aspiracijų realizavimą – savo nepriklausomą valstybę.**

24.VIII.41

Brunius vakar pasakojo apie skerdynes Rokišky. Jos buvo atliktos viešai. Žmonės turėjo šokti į 3 m gylio duobę, pirma pusiau nusirengę. Į juos šaudė aplink duobę vaikščiodami. Smegenys ir kraujas tryško. Vyrų šaudytojai buvo kruvini. Išvedė iš miesto su ryšuliais. Prie duobės liepė padėti ir pusiau nusirengti. Moterys rėkė klykė. Prisirinko iš apylinkių žmonės. Pradžioj juokės, šypsojo, buvo patenkinti, vėliau susisiaubino, arijietės irgi pradėjo klykti. Skerdynės. Niekšinga. Juda apskrities viršininkas. Sakiau, kad jei jau vokiečiai tai daro mūsų rankomis, tai turi viską atlikti ramiai, be viešumos, be skandalo. Tas išgama gi viską padarė priešingai. Atminsiu aš jį. Niekšas.***

* Ten pat, p. 105.

** Ten pat, p. 116–117.

*** Ten pat, p. 121.

30.VIII.41

Šios dienos „Į laisvę“ yra įdomus Brazdžionio eilėraštis „Šaukiu aš tautą“
„Šaukiu vardu aš jūsų vargo žemės

Balsu piliakalnių, ir pievų, ir miškų –

Nekeršykit, kad karšto kraujo dėmės

Nekristų praeiksmu ant jūsų vaikų vaikų“

Turbūt dėl žydijos.

Ir vis dėlto, kai eis mūsų laikraštis, vėl sudėsime kunigijos antisemitizmo –
prieškarinio – pareiškimus. Tenekrenta jų metama kaltė vien ant mūsų.*

Mūsų užduotis – išsilaikyti. Prašyti–politikuoti–kalbėti = užtęsti laiką. Pasi-
kartojus 1918 m. ar panašiai padėčiai, vokiečiai mums duos valstybę ir ap-
ginkluos iki ausų. Laukti, kol vokiečiai susipras. Susipras. Ne tuoj, galbūt dar
kitais metais.**

18.09.41

1, 2, 3 batalionai neša tarnybą. Visi nešioja savo rūbus. Čiužinių neturi. Guli
ant grindų. Neduoda nieko. Kareivių savanorių nuotaika bloga. Žydai...***

30.IX.41

Šiandie bataliono kareiviai vaikšto po miestą visiškai girti, kalba, kad jie (pa-
tys kalba) važiuosią į Rygą. Ot, pagyvensim ten. Ar tik iki penktadienio nebus
čia baigta su žydais? Gal lietuviai ir ten užsiims šiuo garbingu žudikų-skerdė-
jų amatu?****

13.X.41.

Šeštadienį buvo vakarienė [...]. Aš: „Keliu taurę už Adolfą Hitlerį, už garbingą
vokiečių armiją, už vokiečių tautą ir... po trumpos pauzės... už Lietuvą.“

* Ten pat, p. 136–137.

** Ten pat, 136.

*** Ten pat, p. 156.

**** Ten pat, p. 171.

Šiandie dr. Vokietaitis sako, kad mano tostas buvo įžūlus šikimas ant vokiečių, pasityčiojimas. Esq, negalima atverti savo širdies, patėkšti. Anot Roppso – žodžiai – tai „kurvos“.*

2.11.41

Vilniuj, sako, liko tik apie 10 000 žydų. Lietuviai varo iš getų žydus kolonomis po 5–6 tūkst., daužo ir stumdo net Gedimino gatvėje.**

6.11.41

Grižo Barzda iš Minsko–Borisovo–Slucko rajono. Sušaudė lietuvių batalionas virš 46 tūkst. žydų (Gudijos ir atgabentų iš Lenkijos), rusų komunistų ir rusų belaisvių. Fotografavo šimtai vokiečių. Kareiviai utėlėti, 30 procentų serga niežais. Blogai aprengti, šla. Neturi rūbų. Batai be puspadžių.

Girdėt, kad Vilniaus batalionas vyksta į Liubliną. Garbingoms pareigoms, anot vilniškių, „išleidžia“. Na ir garbingi gi tie ponai vokiečiai. Ukrainiečiai, latviai, estai – nešaudo. Mes vieni turime šaudyti.***

29.11.41

Šlykštu, kad mūsų karininkų korpusas taip žemai puolęs, kad daro tai, ko vokiečių karininkas niekada nedarytų. Žydus, kuriuos dabar šaudo pirmas batalionas, veža iš Čekijos. Jie turi Brazilijos, Argentinos vizas. Jiems sako, kad juos veža į „karantiną“. Viskas legalu, o jie dingsta pakely. Pirmas batalionas juos sutvarko.****

13.12.41

Man svarbu tam tikras principas – ne vieno ar kelių žydų išgelbėjimas. Negaliu pakęsti fakto, kad Lietuva paverčiama lavonine-kapinynu, kad verčia šaudyti reguliariai iš Vokietijos su vizom išvykusius žydus, kad šaudom lietuviai, kad tampam tik apmokamais budeliais, kad mus filmuoja, o savęs vokiečiai – ne. Tos niekšybės negaliu pakęst.*****

* Ten pat, p. 178.

** Ten pat, p. 218.

*** Ten pat, p. 195–196.

**** Ten pat, p. 205–206.

***** Ten pat, p. 226.

19.12.1941

*Gavom 50 000 Rm algoms, iki 1.1.1942 ir už praeitą laiką. Šiandien gavau algą už gruodį 237,57 Rm.**

6.1.1942

*Šiaip ar taip, žydų šaudymo pradžių davė lietuviai būtent laikinosios vyriausybės laikais.***

12.1.1942

*Koks tai girtuoklis karininkas piktinosi, kad čekai nenorį sau duobių kasti, nelenda patys į duobes, o sustoję (šaudomi) susikimba rankomis ir gieda čekų himną. Amžinas prakeikimas tiems karininkams.****

Zenonas Blynas kaip tikras Lietuvos patriotas nepasitraukė su kitais nacionalistais ir pasitiko savo lemtį SSRS. Suimtas ir tardomas jis laikėsi tvirtai, visiškai dėl nieko neatgailaudamas ir nieko neatsižadėdamas. 1946 m. spalio 17 d. Archangelsko karo tribunolui paskelbus nuosprendį sušaudyti, Blynas pasakė, kad labai gailisi, jog tiek nedaug pavyko nuveikti kovojant su Sovietų Sąjunga dėl Lietuvos laisvės ir nepriklausomybės.

1946 m. gruodžio 6 d. nuosprendis buvo įvykdytas.

* Ten pat, p. 226.

** Ten pat, p. 228.

*** Ten pat, p. 228.

IV. Mūsiškiai. Žydšaudžiai

Lipo žydas kopėčiom

Ir nukrito netyčiom.

Imkit, vaikai, pagaliuką

Ir užmuškite tą žyduką.

Vaikiška skaičiuotė

Tautinio darbo apsauga

Birželio sukilimas prasidėjo Kaune. Vienas iš simbolinių aktų – iškelta Lietuvos vėliava ant Prisikėlimo bažnyčios stogo. Ją iškėlė sukilimo dalyvis leitenantas Bronius Norkus, netrukus tapęs vienu iš Tautinio darbo apsaugos bataliono vadų.

Keli štrichai Broniaus Norkaus portretui, pasakoja Kazys Bobelis:

Kai prasidėjo sukilimas, gal po kokių trijų dienų mes, jaunimas, lošėme futbolą prie Kauko ir Aguonų gatvių kampo. Staiga iš Prūsų gatvės, matome, atsvirduliuoja žmogus. Mėlyna, Lietuvos karo aviacijos uniforma. Be guzikų, be antepečių. Dideliais, susivėlusiais plaukais. Akys raudonos. Vienoje rankoje pusbonkis, kitoje – revolveris. Išsigandome. Priėjo prie mūsų. „Vaikai, kur žydai?“ O, Jėzau, Marija! Nematėme. Nėra. Čia negyvena. Pradėjo ant mūsų rėkti. Šovė iš to revolverio tris kartus į orą. Ir nuėjo sau. Paskui paaiškėjo, kad tai buvo leitenantas Norkus, Lietuvos aviacijos karininkas. Kai atėjo bolševikai, padėjo jį į kalėjimą. Subombardavus Kauną, iš kalėjimo išėjo.

*Pirmiausia atbėgo į Žaliakalnį pas žmoną ir vaikus. Kaimynai pasakė, kad šeštadienį (birželio 21 d.) jo šeimą išvežė. Detalių nežinau, bet tada pradėjo gerti šnapną ir šaudė. Sakė, kiekvieną žydą ant vietos nušausiu. Pasidarė bataliono vadu. Gavo arklį. Girtas nukrito, arkllys davė į galvą su kanopa ir užmušė.**

Bronius Norkus buvo paskirtas kuopos vadu ir pradėjo tarnybą Kauno TDA batalione. Klausti „Vaikai, kur žydai?“ po birželio 28-osios jam nebereikėjo. Žydus jam atvesdavo tiesiai prie duobių. Kauno VII forte liepos 4-ąją prie griovių buvo sušaudyta 416 vyrų ir 47 moterys (K. Jagerio raportas). Šaudė TDA, o šaudymui komandavo leitenantas B. Norkus ir jaunesnysis leitenantas Jonas Obelevičius.** Liepos 6 d. aukos buvo šaudomos ir kulkosvai-

Šaudymo akimirka.

* Vidmantas Valiušaitis. *Kalbėkime patys, girdėkime kitus*, p. 290–291.

** Arūnas Bubnys. Lietuvių policijos 1 (13) savisaugos batalionas ir žydų žudynės 1941 m. Iš: *Genocidas ir rezistencija*, 2006, Nr. 2 (20), p. 35.

džiais. Šūviais į nugarą nužudyta 2514 žydų. Šaudymui vadovavo leitenantai J. Barzda, A. Dagys ir B. Norkus.

*Akcijas pačiame Kaune, kur mūsų žinioje yra pakankamai bent kiek parengtų partizanų, galima laikyti paradiniais šaudymais.**

K. Jagerio raportas

Bataliono 3-iosios kuopos veikla VII forte „matomai, vokiečiams ir mūsų vadams labai patiko, todėl vėliau visur ją skirdavo“**. Kuopoje tarnavo apie 200 lietuvių karių. Spalio mėnesį TDA bataliono (rugpjūtį pavadinto Pagalbinės policijos batalionu, PPT) 3-ioji kuopa du kartus, bet labai intensyviai dirbo IX forte. Ten iš geto jie patys suvarė apie 10 000 žydų, vėliau gavo dar 2000 žydų iš Čekoslovakijos – jie buvo atsiųsti į Kauną „skiepyti“ prieš numatomą kelionę į Pietų Ameriką. Vadovai tie patys: B. Norkus, J. Barzda ir A. Dagys. Pagal K. Jagerio raportą iš 10 000 geto žydų, nužudytų IX forte, pusė buvo vaikai – 4273. Didžiosios žydų žudynės Lietuvos provincijoje vyko 1941 m. rugpjūtį–rugsėį. Dvidešimt šešiuose Lietuvos karių batalionuose tuomet jau tarnavo apie 12 000–13 000 karių. Rugpjūtį reorganizavus Tautinio darbo apsaugos batalioną, Kaune buvo suformuoti 1-asis ir 2-asis pagalbinės policijos tarnybos batalionai: PPT-1 ir PPT-2.

1-asis batalionas nužudė 36 000 žmonių.

*2-asis buvo komandiruotas į Baltarusiją ir ten 15-oje Baltarusijos vietovių nužudė 15 452 žydus.****

* Dokumentas Nr 1. Dokumentai. Iš: *Lietuvos žydų žudynių byla*, p. 293.

** P. Matiuko apklausos protokolai, LYA, K-1, ap. 58, b. 47337/3, t. 1, p. 139.

*** Alfredas Rukšėnas. Kauno savisaugos batalionų karių dalyvavimo žydų ir kitų asmenų grupių žudynėse vokiečių okupacijos laikotarpiu (1941–1944 m.) motyvai. Iš: *Genocidas ir rezistencija*, 2011, Nr. 2 (30), p. 30.

Dantų technikas ir Ko

*Aš buvau šaudyti žmones mėgėjas.**

Pranas Matiukas

*Pranas Matiukas, 1962 metais sovietinėje Lietuvoje vykusiame teisme paklaustas: „Kodėl šaudei žydus?“, atsakė: „Todėl, kad 1941 metais Pravieniškėse (sovietinėje koncentracijos stovykloje Lietuvoje) aš buvau ištrauktas iš po lavonų krūvos. Šaudžiusieji į mus daugiausia buvo žydai.***

Nepriklausomos Lietuvos laikotarpiu Pranas Matiukas dirbo spaustuvėje ir kartu mokėsi dantų techniko amato. Traukiantis Raudonajai armijai, Kaune sutiktam raudonarmiečiui jis pagrasino kišeniniu peiliuku ir tas atidavęs jam šautuvą. Tuomet Matiukas ir nuėjo įsirašyti į Tautinio darbo apsaugos batalioną. Vienam Matiuko sūnui tuo metu buvo penkeri, kitam – vieni metai.***

Šio veikėjo byloje – 12 tomų. Iš 1961 m. gruodžio 3 d. apklausos protokolo:

Tai buvo 1941 metų vasarą. Tikslios datos neatsimenu, galėjo būti liepos mėnuo. Po pietų mūsų trečioji bataliono kuopa, kuri dar tuomet dislokavosi Laisvės alėjoje netoli taip vadinamo soboro, vadovaujama karininkų leitenanto Barzdos, Norkaus, Skaržinsko ir Dagio, pėsčiomis nuvyko į septintąjį Kauno miesto fortą, kuris buvo Žaliakalnyje. Fortas buvo saugomas kitų kuopų karių.

Forto viduje, dauboje, esančioje tarp šlaitų, buvo saugoma apie 300–400 žmonių – žydų tautybės asmenų. Jie ten buvo po atviru dangum.

Žydų tautybės moterys, jų buvo apie 100–150 žmonių, buvo saugomos pačiuose septinto fortą požeminiuose įtvirtinimuose.

* LYA, K-1, ap. 58, b. 47337/3, t. 1, p. 141.

** Aleksandras Štomas. Holokaustas: žydų ir nežydų patirtis. Iš: Šoa (Holokaustas) Lietuvoje, p. 188.

*** LYA, K-1, ap. 58, b. 47337/3, t. 1, p. 208.

Šaudymas vyko sekančia tvarka. Grupė bataliono karių, maždaug 10 žmonių, vadovaujami puskarininkių ir karininkių, imdavo apie 10 žmonių iš tos daubos, kur buvo saugomi pasmerktieji žydų tautybės vyrai. Juos nuvesdavo maždaug už 50–100 metrų nuo to vietos, kur buvo didelė sprogimo išrausta duobė. Po to statydavo ant to duobės krašto veidu į ją ir iš kelių žingsnių šaudydavo. Po šuvių lavonai krisdavo į duobę. Kariai šaudydavo iš šautuvų, kuriais buvo ginkluoti, o karininkai – Dagys, Norkus, Barzda – iš pistoletų.

Kadangi artėjo vakaras, šaudymas buvo nutrauktas. Kitą dieną, vos prašvitus, mes vėl nuėjome į fortą ir apsupome tą daubą, kur buvo laikomi suimtieji. Ant šlaitų buvo pastatyti du ar trys lengvieji „Bruno“ tipo kulkosvaidžiai. Barzda ir Norkus pasakė, kad reikės šaudyti pasmerktuosius ten pat, vietoje, iš viršaus nuo šlaitų į daubą. Kuomet buvo duota komanda, prasidėjo šaudymas. Šaudomieji pradėjo blaškytis toje dauboje, bet išbėgti niekur negalėjo, nes visur juos pasitikdavo kulkos.

Toks netvarkingas šaudymas truko maždaug pusantros valandos. Per tą laiką daubos dugnas buvo padengtas sušaudytųjų lavonais ir krauju. Galiu pasakyti, kad šaudė beveik visa mūsų trečioji kuopa, išskyrus kelis asmenis, kurie dėl vienokių ar kitokių priežasčių buvo pasilikę kareivinėse. Aš irgi šaudžiau. Kiek nušoviau žmonių, pasakyti negaliu, nes tai nustatyt buvo neįmanoma.

Pati dauba buvo maždaug 50 × 50 dydžio, daubos šlaitai turėjo maždaug 10–15 metrų aukščio.

Kaip liudija kiti bataliono kariai, ir VII, ir IX forte žmonės būdavo suguldomi į duobes kniūbsti ir tik tuomet šaudomi. Sušaudžius vieną partiją, ant lavonų guldavosi kiti.

Šioje byloje buvo apklaustas liudytojas Jurgis Vosylius, jis teigė:

*Kadangi netoli to forto buvo daug gyvenamųjų namų, prisirinko daug vietinių gyventojų pasižiūrėti to šaudymo. Man kaip sargybiniui teko juos varinėti ir neleisti artyn, todėl pačio šaudymo vaizdo aš gerai nemačiau.**

* Ten pat, p. 40.

Štai kaip, pasak Prano Matiuko, buvo šaudomi Kauno geto žydai. Operacijai vadovavo tie patys karininkai – Dagys, Barzda, Norkus.

IX fortas, Matiukas, 1962 m. sausio 15 d. apklausa:

Mums buvo pasakyta, kad iš vakaro nenusigertume, nes šeštą ar aštuntą valandą ryto reikės visiems būti kareivinėse ir vykti į operaciją. Minėtą įsakymą mums perdavė Barzda ir Dagys.

Kitą dieną aštuntą valandą ryto kuopa buvo išrikiuota ir mes visi nuėjome prie geto. Toje operacijoje dalyvavo visas mūsų batalionas.

Iš geto kiti kariai mums padavė apie 400 žydų, vyrų, moterų ir vaikų, po to mes, apie 8–10 karių, paėmę apsaugon tuos žydus, juos pradėjome varyti į devintąjį fortą, kuris buvo maždaug dviejų kilometrų atstumu nuo miesto. Atvarėm žydus į fortą, kur buvo didelė dauba. Čia tuos atvarytuosius perdavėm kitiems kariams saugoti, o patys vėl sugrįžom į getą paimti eilinės grupės žmonių. Atvaręs į fortą antrą grupę pasmerktųjų, aš daugiau į getą nėjau, bet pasilikau forte.

Už forto priešingoje nuo Žemaičių plento pusėje buvo iškastos trys ilgos tranšėjos, galbūt apie 100 metrų ilgio, 2 metrų pločio ir tiek pat gylio.

Atėjęs prie iškastų duobių aš radau mūsų trečios kuopos karius, kurių buvo apie 30 žmonių. Iš karininkų su jais buvo Barzda, Norkus, Dagys. Be to, buvo grupė vokiečių karių ir karininkų.

Vienu metu iš mūsų kuopos karių šaudydavo pasmerktuosius apie 30 žmonių ir apie 10 vokiečių karių, kurie šaudė iš automatų, o karininkai – dar ir iš pistoletų. Aš tuomet šaudžiau iš savo šautuvo ir padariau apie 60–70 šūvių. Šaudžiau apie pusantros valandos laiko. Kiek asmeniškai nušoviau žmonių, pasakyti negaliu, nes mes šaudėme visi vienu metu į bendrą masę žmonių, buvusių duobėje. Atsimenu, kad aš asmeniškai dalyvavau šaudant apie dvi grupes po 400 žmonių. Aišku, šaudžiau su pertrauka.

Bendrai pasakyti, kas kaip prie duobių šaudant stovėjo – negaliu, nes ten jokios tvarkos nebuvo: vienas pašaudęs nueidavo, kitas prieidavo.

*Iš pasmerktųjų pažinau Gravecą, Riverį.**

*Imdavau tik auksinius daiktus. IX forte davė degtinės, bet po labai mažai. Kada priedavome imti šovinius, Norkus ir Barzda duodavo patraukti iš bonkos degtinės. [...] Tą dieną, kaip buvo kalbama apsaugininkų tarpe, buvo sušaudyta apie 8–10 tūkstančių žmonių. Po šaudymo kariai rinkosi iš krūvų drabužių nužudytųjų geresnius daiktus. Aš jokių sušaudytųjų daiktų neėmiau, šaudymo metu esu paėmęs iš varomų prie duobių žmonių porą laikrodžių, kuriuos jie patys atiduodavo.***

Žydai buvo guldomi kniūbsti, kaip ir VII forte, ir tuomet šaudomi. Kai kuopa baigė šaudyti suaugusius žydus, vokiečiai automatais sušaudė vaikus. Išsigelbėjo tik vienas vienuolikos metų berniukas.

*Antras kartas šaudėme IX forte, tai buvo čekoslovakų šaudymas. Mus atvarė į IX fortą, pasakė, reikės sušaudyti apie 2000 žmonių. Pasmerktieji buvo varomi su atraitytomis rankovėmis, čekai sakė, juos vedė skiepytis nuo raupų. Duobėse čekai mėgino bėgti, bet kur pabėgsi, jeigu apsupti.****

*Masiniuose žmonių žudymuose dalyvavau todėl, kad tuo užsiiminėjo mūsų batalionas, trečioji kuopa, kurioje aš dalyvavau. Aš vykdavau įsakymus.*****

Iš Prano Matiuko kalbos teisme 1962 metais:

*Pagal mano sąžinę esu nusikaltęs. Bet kaip karys nesu kaltas. Tiesiog vykdžiau įsakymą. Aš nežinau savo tikslo.******

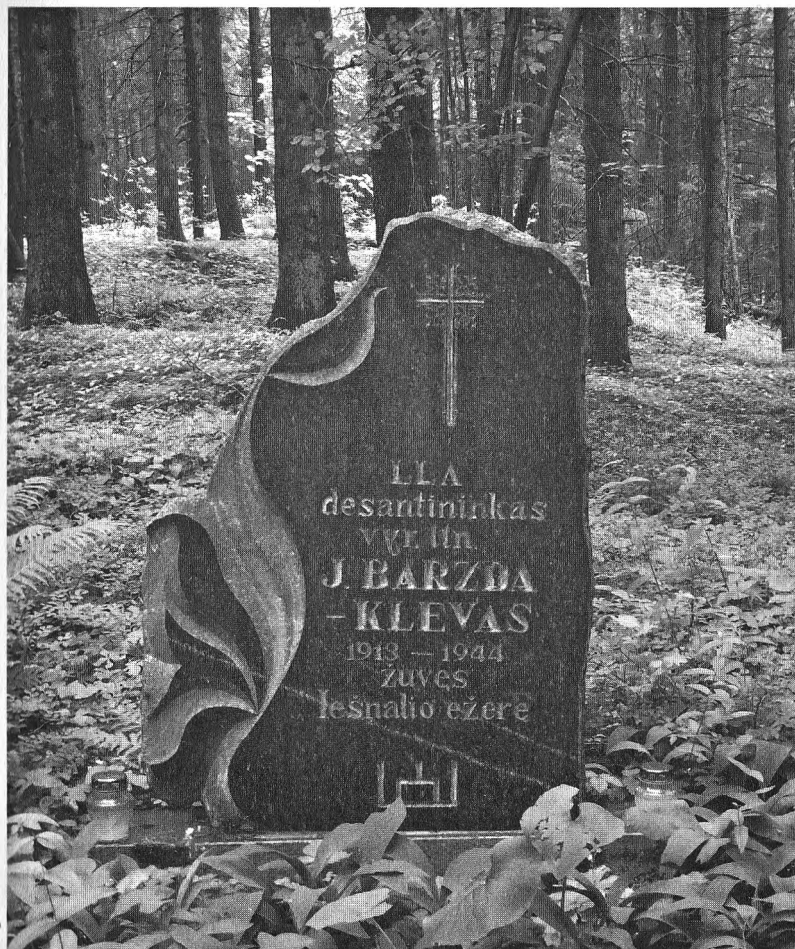
* Ten pat, t. 12, p. 142.

** Ten pat, p. 142.

*** Ten pat, p. 145.

**** Ten pat, p. 254.

***** Ten pat, p. 145.

Paminklas Juozui Barzdai prie Plungės. Autorės nuotr.

Teisiamojo Alekso Raižio liudijimas byloje:

*Po šaudymo pas Matiuką mačiau dantis. Matiukas pats rodė auksinius dantis ant delno. Aš paklausiau, kam Matiukui reikalingi dantys, tai kariškiai sakė, kad jis dantų technikas ir jo žmona dantistė. Pas Matiuką auksinius dantis mačiau išvalytus, apvalius, atrodo, 4 dantis.**

* Ten pat, p. 150.

Po karo Pranas Matiukas buvo teistas, bet kalėjo neilgai. SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo 1955 m. sausio 17 d. įsake „Dėl amnestijos sovietų piliečiams, bendradarbiavusiems su okupantais Antrojo pasaulinio karo 1941–1945 m. laikotarpyje“, asmenys, nuteisti 10 metų laisvės atėmimu, buvo paleidžiami, nuteistiesiems 25 metų kardomoji priemonė sutrumpinta perpus. 1955 m. Pranas Matiukas paleistas iš įkalinimo įstaigos. Jis su šeima apsigyveno Panevėžyje, o dirbo pagal specialybę – dantų techniką Joniškėlio poliklinikoje. Aktyviai dalyvavo dramos būrelio veikloje.

Po šešerių metų, paaiškęjus naujoms aplinkybėms, suimtas pakartotinai. Paprašyta darbovietės charakteristikos. Joniškėlio apylinkės poliklinikos vyriausiasis gydytojas apie Matiuką atsiliepė taip: „Darbštus, energingas, aktyvus saviveiklininkas, daug prisidėjęs prie meno saviveiklos atgaivinimo, dalyvavo dramos ratelyje.“*

Pranui Matiukui ir dar septyniems TDA 3-iosios kuopos žudikams 1962 m. lapkričio 9 d. Vilniuje įvykdyta mirties bausmė sušaudant. Dantų techniko karjera baigėsi.

„Pranas Matiukas yra dalyvavęs sušaudant apie 18 000 žmonių“ (Teismo nutartis)**.

Istorikas Alfredas Rukšėnas nagrinėjo Kauno savisaugos bataliono žudikų motyvus. Jis išskyrė keturias žmonių, stojusių į batalionus, kategorijas***:

Patriotai – tie, kurie stojo į savisaugos batalionus norėdami ginti tėvynę nuo priešų ir tikėdami, kad batalionai – būsimos nepriklausomos Lietuvos kariuomenės pradžia.

Bedarbiai – buvę Lietuvos kariuomenės karininkai ir kiti darbo neturintys asmenys, kurie stojo į batalionus, nes čia buvo mokamas atlyginimas.

* Ten pat, p. 140.

** Ten pat, p. 264.

*** Alfredas Rukšėnas. Lietuvos gyventojų stojimo į Kauno savisaugos batalionus 1941 m. vasarą ir rudenį motyvai. Iš: *Genocidas ir rezistencija*, 2012, Nr. 2 (32), p. 7–26.

Kaltinamasis Pranas Matiušas rodo vietą, kur 1941 m. rudenį buvo nužudyti 500 Babtų žydų. 1962 m.

Nuskriaustieji – skriaudą patyrę Lietuvos kariuomenės karininkai, sovietmečiu paleisti į atsargą, sovietinio saugumo tardyti asmenys, norintys atsiesti su skriaudikais.

Nesaugieji – tie, kurie tarnavo sovietiniam režimui ir stojo į batalionus norėdami išvengti bausmės. Buvo ir tokių, kurie bijojo būti išvežti į Vokietiją dirbti.

Liepos 4-ąją Kauno VII forte į vieną duobę suvaryti žydai buvo šaudomi visi iš karto. Tai užtruko net pusantros valandos, kol niekas duobėje nebejudėjo. Tikriausiai daug žmonių duobėje buvo nušauti ne iš karto, tik sužeisti, o pribaugti vėliau, po keliolikos minučių, valandos, gal ir po pusantros nuo žudynių pradžios. Jie turėjo „gražaus laiko“ pasvarstyti, kas gi tie žmonės su uniformomis, kurie stovi ant pylimo, šaudo, geria ir netrukus juos pribaus – gal patriotai, gal bedarbiai, o gal nuskriaustieji? O gal nesaugieji, kuriems šis darbas suteikia žmogišką saugumo jausmą?

Štai kaip patys trečiosios kuopos nariai teisme kalbėjo apie savo motyvus.

Aleksas Raižys:

*Kodėl aš įstojau į batalioną, pats nežinau. Savo veiksmų negaliu paaiškinti. Gal įstojau į batalioną iš vargingumo, pats nežinau. Kodėl šaudžiau žmones, irgi nežinau.**

Juozas Kopūstas:

*Mano į batalioną įstojimo tikslas buvo, kad gauti ką nors prisiplėšti. Atlyginimo negaudavome. Pasmerkusių drabužiai mums būdavo atlyginimas už darbą. Būti batalione man buvo naudinga. Po pirmo šaudymo nedasiprotėjau, kad blogai darau.***

Klemensas Skabickas:

*Į batalioną įstojau dėl silpnos sveikatos, ten darbas buvo nesunkus. [...] Tų žmonių, kuriuos šaudžiau, nepažinojau, jie man nieko nepadarė. Esu tikintis. Šaudydamas žmones nežinojau, kaip bus. Po to vaikščiojau išpažinties.****

Po pirmųjų 3-iosios kuopos įvykdytų žudynių keli kariai dezertyravo. Vienas karys, kapitonas Bronius Kirkila, išėjęs atostogų, 1941 m. liepos 12 d. nusišovė savo bute. Kodėl? Neatlaikė įtampos? Ar, pasak išeivijos istorikų, buvo nusprendęs keršyti žydams, kol nužudysiąs „nusistatytą kiekį“. Tai įvykdęs Kirkila esą ir nusišovė.

Jeigu tai tiesa, „nusistatytą kiekį“ Bronius Kirkila įvykdė per labai trumpą laiką, vos keletą dienų. Kiekis buvo didžiulis.

* LYA, K-1, ap. 58, b. 47337/3, t. 12, p. 154.

** Ten pat, p. 160.

*** Ten pat, p. 166.

Skrajojantys žmogžudžiai

Tikslas išvalyti Lietuvą nuo žydų galėjo būti pasiektas tik dėl to, kad iš rinktinų vyrų buvo suorganizuotas Skrajojantis būrys, vadovaujamas oberšturmfiurerio Hamano, kuris visiškai suprato mano tikslus ir sugebėjo užtikrinti bendradarbiavimą su lietuvių partizanais ir atitinkamomis struktūromis.

K. Jageris, 1941 m. gruodžio 1 d. pranešimas*

Iki 1941 m. rugpjūčio, kai buvo pradėtas masinis visų Lietuvos žydų naikinimas, 90 procentų Lietuvos žydų dar buvo gyvi.

*Hamano skrajojančiame būryje tarnavo 8–10 vokiečių ir 30–40 lietuvių. Operacijoms viską paruošdavo vietinė administracija, policija ir partizanai, izoliuodami žydus, suvarydami juos prie iš anksto iškastų duobių. [...] Iki 1941 m. spalio 15 d. buvo nužudyta 70 105 žydai. Apie 50 000 žydų palikta remonto darbams ir kariniams užsakymams. Visiško žydų sunaikinimo terminas nukeltas vėlesniam laikui.***

TDA bataliono 3-ioji kuopa ir tapo Joachimo Hamano komandos pagrindu. Keli vokiečiai gestapininkai ir keliasdešimt 3-iosios kuopos karininkų bei kareivių būdavo kviečiami į konkrečių akciją Lietuvos provincijoje. „Pats Hamannas dažnai net nevykdavo į žudynes provincijoje, jis tik paskirdavo užduotis 1-ojo bataliono karininkams (leitenantams A. Dagiui, J. Barzdai, B. Norkui).“***

*Vokiečiai dažniausiai likdavo Kaune vykdyti kitas funkcijas ir į šaudymus provincijoje paprastai važiuodavo tik 2–3 vokiečiai. Jie vykdavo lengvąją mašina, o vokiečiai baudėjai vienu arba dviem sunkvežimiais, kartais „Lietūkio“ autobusu. Hamanno grupei provincijoje neretai talkindavo vietos policininkai ar aktyvistai.*****

* Arūnas Bubnys. *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, p. 203.

** Ten pat, p. 203.

*** Arūnas Bubnys. Lietuvių policijos 1 (13)-asis batalionas ir žydų žudynės 1941 m. Iš: *Holokaustas Lietuvoje 1941–1944 m.* Straipsnių rinkinys. Sudarė Arūnas Bubnys. Vilnius: LGGRTC, 2011, p. 392.

**** Alfonsas Eidintas. *Žydai, lietuviai ir holokaustas*. Vilnius: Vaga, 2002, p. 262.

POLICIJOS DEPARTAMENTAS

---ooOoo---

Nr. 251

Visai slapta.

Kaunas, 1941 m. rugpjūčio mėn. 16 d.

.....apskrities Policijos Vadui.

Gavus šį aplinkraštį, pastaboj nurodytose vietose, tuojau sulaikyti visus žydų tautybės vyrus nuo 15 metų amžiaus ir tas moteris, kurios bolševikų okupacijos laikais pasižymėjo savo bolševikiška veikla arba dar ir dabar pasižymi tokia pat veikla ar įžulumu. Sulaikytus asmenis surinkti prie magistralinių susisiekimo kelių ir tuoj specialiomis skubiosiomis susisiekimo priemonėmis pranešti Policijos Departamentui. Pranešant tiksliai nurodyti kokioje vietoje ir kiek yra sulaikytų ir surinktų šios rūšies žydų.

Reikia pasirūpinti, kad sulaikytieji būtų apsaugoti maistu ir tinkama apsauga, kuriai galima panaudoti pagalbinę policiją.

Šis aplinkraštis turi būti išpildytas per dvi paras nuo jo gavimo. Sulaikytus žydus saugoti kol bus paimti ir išvežti į stovyklą.

Pastaba: vykdomas

visame Kaune
apskirtyje

Policijos D-to Direktoriui

Slaptas Lietuvos policijos departamento vado Vytauto Reivyčio aplinkraštis.

Rugpjūtį į žydų naikinimą įsitraukė visos Lietuvos apskritys.

Polijijos departamento vado Vytauto Reivyčio slapas aplinkraštis 1941 m. rugpjūčio 16 d. Nr. 3, išsiuntinėtas visų apskričių polijijos vadams:

Gavus šį aplinkrašį, pastaboj nurodytose vietose tuojau sulaikyti visus žydų tautybės vyrus nuo 15 metų amžiaus ir tas moteris, kurios bolševikų okupacijos laikais pasižymėjo savo bolševikiška veikla arba dar ir dabar pasižymi tokia veikla ar įžūlumu. Sulaikytus asmenis surinkti prie magistralinių susisiekimo kelių ir tuoj specialiomis susisiekimo priemonėmis pranešti polijijos departamentui. Pranešant tiksliai nurodyti, kokioje vietoje ir kiek yra sulaikytų ir surinktų šios rūšies žydų.

Reikia pasirūpinti, kad sulaikytieji būtų aprūpinti maistu ir tinkama apsauga, kuriai galima panaudoti pagalbinę polijiją.

Šis aplinkraštis turi būti išpildytas per dvi paras nuo jo gavimo. Sulaikytus žydus saugoti, kol bus galima paimti ir išvežti į stovyklą.

Polijijos departamento direktorius Vytautas Reivytis, aviatorius, profesionalus šaulys į taikinius, sportininkas, pristatęs Lietuvai džudžitsu sportą (išleidęs knygą apie šią sporto šaką). Džudžitsu – japoniškai „švelnumo menas“, viena iš samurajų kovos rūšių.*

Polijijos vadai nedelsdami atsiskaito V. Reivyčiui:

Vilkijos polijijos nuovados viršininkas rugpjūčio 18 d. rašo: „Iš Vilkijos išvežta 280 vyrų, 120 moterų.“**

* LCVA, f. R-683, ap. 2, b. 2, 1. 1.

** Arūnas Bubnys. Žydų žudynės Kauno apskrityje 1941 m. Iš: *Holokaustas Lietuvoje 1941–1944 m.*, p. 184.

Kėdainių policijos nuovados viršininkas (rugpjūčio 17 d.): „913 Kėdainių miesto ir valsčiaus žydų sutelkti Kėdainių kultūrtechnikos mokyklos daržinėje ir klėtyje. Vyrų atskirti nuo moterų. Jie saugomi iki atskiro „parėdymo“.*

Šakių policijos nuovados viršininkas: „Pranešu, kad nuo šios dienos man pavestose apskrityse žydų nėra. Juos sutvarkė vietos partizanai su pagalbine policija.“**

Hamanno būrio statistika nežinoma. Taip pat nežinoma, kiek žmonių Lietuvos provincijoje nužudė Hamanno būrys, o kiek – jiems talkinę vietos baltaraiščiai. „Holokaustas Lietuvos provincijoje tebėra nežinomas ir netyrinėtas mūsų istoriografijos klausimas“, – sako istorikas Arūnas Bubnys.***

Neturim tyrimams lėšų? Neturim istorikų? Neturim noro ir laukiam, kol išmirs visi žudynių liudininkai? Laukti liko neilgai.

* Arūnas Bubnys. Lietuvos žydų mažieji getai ir laikinosios izoliavimo vietos. Iš: *Holokaustas Lietuvoje 1941–1944 m.*, p. 150.

** Garažas: *aukos, budeliai, stebėtojai*. Sudarė Saliamonas Vaintraubas. Vilnius: Lietuvos žydų bendruomenė, 2002, p. 40.

*** Arūnas Bubnys. Lietuvos mažieji getai ir laikinosios izoliavimo stovyklos. Iš: *Holokaustas Lietuvoje 1941–1944 m.*, p. 136.

Ypatingieji vyrai

Ypatingasis būrys sukurtas 1941 m. liepos mėnesį. Jis buvo tiesiogiai pavaldus gestapui. Vadai ir dalyviai – lietuviai, buvo keli rusai ir lenkai. Iš pradžių, kol būrio būstinė buvo Šventaragio g., dabartinės Vidaus reikalų ministerijos patalpose, norintys įstoti į būrį ateidavo, parašydavo prašymą – jokių pasižadėjimų pasirašyti nereikėjo. Būriui persikrausčius į Vilniaus g. 12 (dabar – Vilniaus g. 37), pradėta reikalauti pasirašyti pasižadėjimą neatskleisti veiklos paslapčių. Iš pradžių Ypatingajame būryje tarnavo apie 100 vyrų, vėliau – 1941 m. antroje pusėje ir vėlesniais karo metais – apie 30–40. Vyrų, pasak apklausos protokolų, gaudavo maitinimo talonų knygutes, su jomis galėdavo užėiti į bet kurį Vilniaus restoraną ar valgyklą pavalgyti, reikėdavo tik išplėsti talonėlį ir atiduoti jį oficianui. Tarnaujantiems būryje mokėdavo atlyginimą, duodavo maisto daiktų, juose būdavo razinų ir kartą per savaitę – degtinės.

Pagrindinė Ypatingojo būrio darbovietė buvo Paneriai.

Paneriai: liudininkų portretai

Archyve išlikęs Ypatingojo būrio dalyvio Vlado Kliuko merginos Veronikos liudijimas. Su devyniolikmečiu žudiku ji susipažino būdama aštuoniolikos. Vladas Kliukas ir Vladas Butkūnas gyveno Vilniuje, Basanavičiaus g. 15.

Vladas Kliukas mane pakvietė į butą, kuriame gyveno kartu su Vladu Butkūnu. Pradėjusi draugauti sužinojau, kad jie tarnauja Ypatingame būryje. Išgertuvių metu jie girdavosi, kad šaudo žydų tautybės piliečius Paneriuose, kad turi daug žydų turto. Kiek pastebėjau, pas Butkūną, Kliuką ir Čeponą buvo daug pinigų ir jie su jais nesiskaitė. Jie sakydavo, kad prisigeria degtinės ir paskiau šaudo žydų tautybės piliečius. Čeponio Stasio bute jie dažnai girtuokliaudavo, o paskiau mušdavosi tarp savęs ir šaudydavo iš pistoletų.

*Su Kliuku Vladu draugavom maždaug iki 1943 metų rudens, o paskiau, kai tapau nėščia nuo Kliuko, tai jis pas mane neužeidavo ir draugystė nutrūko. Be to, jis, kaip pastebėjau, turėjo ir daugiau merginų tuo pačiu metu, kai draugavo su manim.**

Ar Vladas rėmė savo merginą finansiškai? Anot Veronikos, „davė pinigų, o vieną kartą atnešė bliuskutę ir sijoną“**.

Vlado ir Veronikos vaikas mirė nesulaukęs 2 mėnesių.***

Paneriai iki karo buvo ramus Vilniaus priemiestis, pušimis apaugusi miestiečių vasaravimo vieta. Priemiestį kirta geležinkelio linija ir Vilniaus–Gardino plentas. Nuo miesto centro – devyni kilometrai, žmones galima atvežti plentu, geležinkeliu arba atvaryti pėsčiomis. 1941 m. sovietai čia nusprendė įrengti skystojo kuro saugyklas – septynias dideles duobes, sujungtas kanalais, per kuriuos nutiesti vamzdžiai. Penkių kvadratinį kilometrų teritorija buvo aptverta spygliuota tvora. Vokiečiams pasirinkus Panerius masinėms žudynėms, teritoriją imta vadinti „baze“.

* LYA, K-1, ap. 46, b. 4914, p. 126.

** Ten pat, p. 133.

*** Ten pat, p. 161.

Panerių „bazė“ buvo prie pat geležinkelio ir namų, kuriuose gyveno žmonės. Geležinkelio sargas Jankowskis, budėdavęs būdelėje prie pervažos, prisimena:

Sušaudytyjų kūnais buvo užpildytos dvi didelės dvidešimt penkių metrų diametro ir penkių metrų gylio duobės, keletas mažesnio diametro duobių ir tarp duobių esantys kanalai. Žudikams vadovavo vokiečių karininkas, kurį jie vadino „šefu“. Tai buvo vidutinio ūgio blondinas su akiniais. Kada atvesdavo eilinę aukų partiją, vokiečiai ir dar kažkas su juo atvažiuodavo lengvuju automobiliu.***

Liudytoja Halina Okuniewicz 1977 m. liepos 17 d. teisme Olštyno mieste Lenkijoje pasakojo:

*Kartą aš paklausiau vieno policininko, kam jis nešioja tokį peilį prie savęs, ir jis man atsakė, kad peiliu pjauna vaikus, nes jiems gaila kulky. Tai pasakė Vladislavas Kliukas.****

Liudytojas Justas Martišius, Ypatingojo būrio narys, tame pačiame teisme 1977 m. gegužės 25 d. posėdyje prisimena:

*Jei pasitaikydavo motina su vaiku ant rankų, tai šaudydavo du, vienas į motiną, kitas į vaiką.*****

Vienas iš Ypatingojo būrio narių Mečys Butkus per apklausą pasakojo:

*Aš turėjau surašyti sąrašą tų žydų, kurie buvo atvaryti į Panerius sušaudymui. Prie įėjimo į duobę buvo pastatytas stalas, ir aš už jo sėdėdamas rašiau į sąrašus tuos, kurie būdavo išvaromi iš tos duobės ir vedami į kitą duobę sušaudymui. Rašydavau pavardę, vardą ir gimimo metus. Aš todėl prisimenu, kad buvo surašyti į sąrašus 2000 žmonių.******

* LYA, K-1, ap. 58, b. 47746/3, t. 2, p. 18.

** Ten pat, p. 20.

*** LYA, K-1, ap. 58, b. 47746/3, t. 3, p. 202.

**** Ten pat, p. 246.

***** LYA, K-1, ap. 45, b. 1353, t. 14, p. 151–152.

Pagrindinis Panerių žudynių metraštininkas – Kazimierz Sakowicz. Šis lenkų žurnalistas prieš karą Vilniuje leido savaitraštį *Przegląd gospodarski*. Per sovietų okupaciją netekęs spaustuvės ir būsto Vilniuje, persikraustė į namelį Paneriuose. Tas namelis buvo visai netoli egzekucijos vietos. Sakowicz nuo pirmųjų žudynių dienų pro palėpės langelį stebėdavo įvykius ir slapta rašė dienoraštį. Dienoraščio lapus dėdavo į tuščius limonado butelius ir užkasdavo į žemę.

Kazimierzo Sakowicziaus „Panerių dienoraštis“ išleistas 1999 m. lenkų, 2000 m. – hebrajų, 2003 m. – vokiečių, 2005 m. – anglų kalba. Lietuvoje „Panerių dienoraštis“ pasirodė 2012 metais. Tiražas – 500 egzempliorių.

Šioje knygoje privalau pacituoti Sakowicziaus dienoraščio ištraukas – vien todėl, kad beveik niekas Lietuvoje apie jį nežino. Leidimo cituoti teko prašyti Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro, nes jam priklauso dienoraščio vertimo į lietuvių kalbą autorių teisės. Šio centro, iš pradžių svarsčiusio, ar knygoje dienoraštis bus panaudotas „teigiamais“ tikslams, ar ne, atsakymas dėl pirmojo knygos leidimo buvo toks: „Mes supratome, koks šios knygos leidybos tikslas, todėl nesutinkame, kad „Panerių dienoraščio“ ištraukos būtų naudojamos autorės knygoje. Užteks to, ką ji pati pririnks iš archyvų. Žinoma, niekas jai nedraudžia rašyti, kad „Panerių dienoraštis“ išleistas ir lietuvių kalba.“

Ką čia bepridursi. Taigi iš lietuviško vertimo cituoju tiek, kiek nedraudžia Lietuvos įstatymai:

*IV. 4-toji, „Paskutinio teismo diena“, sekmadienis, kaip žaibas trenkia žinia: turi atvežti žydų traukiniais į atsarginį kelią ir sušaudyti. [...]**

Šaudoma iš viso 11 partijų ir apie 11 val. viskas nurimsta. Ar tikrai? Na taip! Nes traukinys liko tuščias ir atvyko lokomotyvas jo pasiimti.

* Kazimierz Sakowicz. *Panerių dienoraštis. 1941–1943 m.* Iš lenkų k. vertė UAB „Magistrai“ Vilnius: LGRTC, 2012, p. 87

O visas nužudytųjų turtas, prieš tai iškrautas iš vagonų ant žemės, iškilo lyg milžiniškas daiktų ir maisto produktų kalnas. Pagalvės, čiužiniai, vaikiški vežimėliai, visokie krepšiai, lagaminai, virtuvės indai, bulvių maišai, kurių daugiausia, duonos kepalai, drabužiai – viskas kartu sumaišyta.

Kaip paaiškėjo, nuo 7 iki 11 val. sušaudyta 49 vagonai žmonių.

Dar ne pabaiga.

Į stotį atvyko naujas traukinys su aukomis.

*Lietuviai dviem eilėmis eina naujų aukų. Po keliolikos minučių nuskamba daug šūvių, priešais Česniko namą bėga žydas, jaunas, tvirto sudėjimo, jam iš paskos – policijos karininkas, nuskardi šūvis, žydas pradeda šlubuoti, lietuvis jį pasivijo prie užtvaros, tas, jau gulėdamas ant žemės, maldaudamas pakelia rankas, lietuvis kažką sako, tas linkteli galvą ir iš užančio išima kažkokį juodą ryšulėlį. Lietuvis paima, apžiūri, slepia kišenėje, dar kažko paklausia, žydas neigdamas pakrato galvą, lietuvis šauna beveik „v upor“. Žydas parkreinta. Prie nužudytojo guli mokinio bilietas su nuotrauka, išduotas Judelio Šapiro, Benjamino sūnaus, Švenčionių vidurinės mokyklos mokinio, vardu.**

1943. V.29

*Paneriuose po „Paskutiniojo teismo dienos“ daug kas negeria nevirinto vandens, nes bijo, kad vandenyje yra kraujo.***

Vienas iš baisiausių Sakowicziaus dienoraščio liudijimų – istorija apie Pane-rių šunį, jį verčiau iš anglų kalbės.

Pelytė – maža, pilka, nukarusiomis ausimis ir ilga uodega kalė. Toji kalė siaubingai loja vakarais, iki pat vėlumos, o iš ryto gali pamatyti, kaip ji grįžta iš bazės. Och! Jankovskio ir Rudzinskio vaikai pažįsta Pelytę, nes jie gano gyvulius bazėje: dažnai jie ją išgena iš duobės. Ji kasa žemę duobėje, o tada

* Ten pat, p. 92–95.

** Ten pat, p. 117.

*plėšo aukų drabužių liekanas ir ėda jų kūnus. Ji drasko krūtines, pilvus, pilvą, kojas – ką tik atkasa: veidą, skruostus. Tai mažas monstras. Bet Seniucis didžiuojasi, kad turi tokį mažą monstrą. O juk Seniucis pats yra žydų kilmės. Gal kalė ėda jo labai artimus giminaičius.**

*Pelytės bastymosi ir grįžimo maršrutas visuomet tas pats: ji išlenda pro Seniucio tvoros skylę ir bėga link kalvos, tuomet pasuka prie geležinkelio bėgių. Gali matyti, kaip ji risnoja per bėgius, tuomet dingsta iš akių ir tik po kurio laiko atsiranda bazėje ant smėlėto geltono kelio, jį kirtusi dingsta tarp medžių. Kartais grįždama ką nors nešasi. Vieną kartą – tai buvo 1943 m. rugpjūtį – ji dantyse nešėsi žarnas, bet kažkienu išgąsdinta numetė jas priešais Seniucio sklypą. Vaikai jas pakabino ant Seniucio tvoros.***

Žydų vyrai laukia šovio.

* Kazimierz Sakowicz. *Ponary Diary, 1941–1943. A Bystanders Account of a Mass Murder*, edited by Itzhak Arad. Yale University press, 2005, p. 97.

** Ten pat, p. 100–101.

Kazimierz Sakowicziaus dienoraštis nutrūksta 1943 m. lapkričio 6-ąją. Jo artimųjų teigimu, dienoraštį Sakowiczius rašė iki mirties – 1944 m. liepos 5 d. jį, važiuojantį dviračiu iš Vilniaus namo į Panerius, nušovė.

Limonado buteliai su Sakowicziaus užrašais pragulėjo darže daug metų ir tik 1959 m. kasant žemę buvo rasti. Kaimynai, pamane, kad galėtų būti užkasta aukso, rausė toliau, bet rado tik butelius su popieriaus lapeliais ir perdavė juos muziejui.

Moksleivio portretas

Vilniaus pirmosios amatų mokyklos moksleiviai 1941 m. vasarą, užuot dykinęję, praleido dirbdami – Ypatingajame būryje.

Amatų mokyklos mokinyš, būsimasis šaltkalvis, pasakoja:

1941 m. vasarą aš buvau Vilniuje ir gyvenau Amatų mokyklos bendrabutyje Filaretų gatvėje. Norėdamas susirasti darbo vasaros atostogų metu aš kreipiausi į kokią tai prekybinę organizaciją ir mane paskyrė pardavėju į maisto prekių parduotuvę Užupio gatvėje. Ten dirbau apie 2–3 savaites, bet padariau trūkumų ir buvau atleistas.

Maždaug 1941 m. liepos viduryje susitikau savo pažįstamą. Jis man pasakė, kad yra tokia darbo vieta, kur galima neblogai uždirbti. Jis man paaiškino, kad reikalingi žmonės rinkti iš žydų tautybės piliečių brangenys, kaip žiedus, laikrodžius ir kitokius auksinius daiktus. Aiškino, kad renkant reikia užpildyti kokius tai dokumentus, tačiau galima ir sau pasiimti kokius nors brangius daiktus neįtraukiant jų į tuos dokumentus. Paskatintas to pažįstamo nutariau eiti ten dirbti. Jis man nurodė adresą, kur reikia kreiptis dėl to darbo. Tai buvo Vilniaus gatvėje, numerio neprisimenu. Ten mūriniame pastate, antrame aukšte, buvo taip vadinamas „Ypatingas būrys“. Iš pradžių nežinojau, kad jis taip vadinasi, o sužinojau, kai išdavė man pažymėjimą, kad esu „Ypatingojo būrio“ dalyvis. Tuomet būryje jau radau Vilniaus pir-

mosios amatų mokyklos mokinį Stavarą Vladą, kuris kartu su manimi mokėsi šaltkalvių grupėje. Šiek tiek vėliau tame būryje pastebėjau ir kitus mūsų mokyklos mokinius.

Amatų mokyklos mokiniai, kurie priklausė tam būriui, maitinosi amatų mokyklos bendrabutyje Filaretų gatvėje. Už tarnybą tame būryje mes, mokiniai, jokio atlyginimo negavome. Aš tame būryje išbuvaui apie mėnesį laiko, paskiau iš jo išėjau ir tęsiau mokslą amatų mokykloje.

Iš pat pradžių, kuomet įstojome į būrį, tai šautuvų nedavė ir reikėjo be ginklų varyti žydų tautybės piliečius iš jų butų į gatvę, kur juos paimdavo apsaugon kokio tai lietuviško bataliono kareiviai ir varydavo juos grupėmis į Lukiškių kalėjimą. [...] Jau po to mums išdavė rusiškų šautuvus. Mums reikėjo varyti žydų tautybės piliečius iš Lukiškių į Panerius, kur jie paskiau būdavo sušaudomi.

„Ypatingojo būrio“ dalyviai, ginkluoti šautuvais, nuvykdavome prie kalėjimo, tačiau į kalėjimo vidų neužeidavome, o pasilikdavome prie vartų. Prie kalėjimo taip pat atvykdavo nemažas skaičius kokio tai lietuviško bataliono kareivių, kurie dėvėjo buvusios buržuazinės Lietuvos uniformas. Jie buvo ginkluoti ne rusiškais šautuvais, bet kokiais, dabar neprisimenu. Kalėjimo kieme kas tai žydų tautybės piliečius vyrus, moteris ir vaikus išrikiuodavo ir kai jie pradėdavo eiti pro vartus, mes, „Ypatingojo būrio“ dalyviai ir bataliono kareiviai, apsupdavome juos iš visų pusių ir varydavome į Panerius. Šautuvus nešdavome rankose. Kolonos priekyje ir užpakalyje eidavo uniformuoti kareiviai. Vokiečių uniformomis apsirengusių kariškių nepastebėjau. Kiekvienu atveju buvo varoma apie kelis šimtus žmonių, bet tikslaus skaičiaus nežinau. Kokiomis gatvėmis varydavome, dabar jau neprisimenu.

Prisimenu, kad Paneriuose reikėdavo pereiti pervažą, ir tuoj už pervažos buvo miškas, kur ir buvo masinio šaudymo vieta. Ten buvo keletas iškastų didelių duobių, kurias kasė kokiems tai reikalams tarybinės armijos dalinys dar prieš karą. Kiek prisimenu, tai buvo duobių, kurių diametras siekė apie 20 ir daugiau metrų. Pasmerktuosius suvarydavome į vieną iš duobių, ir jie ten buvo

*laikomi prieš šaudymą. Paskiau iš tos duobės grupėmis varydavo į kitą duobę ir ten šaudydavo. Toje duobėje, kur jie buvo laikomi prieš šaudymą, turėdavo pasmerktieji palikti savo daiktus, kuriuos būdavo pasiėmę ryšuliuose. Prieš duobę, kurioje būdavo šaudomi, turėdavo išsirengti iki apatinių baltinių ir tik paskiau buvo varomi į duobę ir šaudomi. [...] Mus, amatų mokyklos mokinius, prie šaudymo neimdavo, o liepdavo eiti saugoti pasmerktuosius. Kiti būrio dalyviai nueidavo į šaudymo vietą ir ten šaudydavo pasmerktuosius.**

Komentaras iš Ypatingojo būrio viršilos Jono Tumo apklausos protokolo:

*Noriu pasakyti, kad šaudymuose dalyvavo visi „ypatingojo būrio“ dalyviai, nes tas būrys tam ir buvo sudarytas. Jeigu kas iš „ypatingojo būrio“ dalyvių vieną dieną stovėdavo sargyboje prie pasmerktųjų, tai kitą dieną jis duobėje juos šaudydavo. Tokių „ypatingojo būrio“ dalyvių, kurie iš viso nešaudė, nebuvo.***

*Aš kategoriškai galiu pasakyti, kad Paneriuose žydų tautybės piliečius šaudė visi Ypatingojo būrio nariai.****

Laiškanešio portretas

Vincas Sausaitis, Ypatingojo būrio dalyvis, 1944 m. nepavykus pasitraukti į Vakarų, po karo pakeitė pavardę ir gyveno suklustotais dokumentais. Suimtas 1948 m., nuteistas 25 metų laisvės atėmimo bausme lageryje už žydų konvojavimą ir saugojimą vykdant Panerių masines žudynes. Amnestuotas 1955 m., grįžta į Lietuvą, sukuria naują šeimą, gimsta ir auga vaikai. Tardant kitus Ypatingojo būrio narius Lenkijoje paaiškėja naujos aplinkybės ir Vincas Sausaitis 1977 m. liepos 26 d. vėl suimamas – įtariama, kad jis ne tik kon-

* LYA, K-1, ap. 58, b. 20046/3, p. 64–65.

** LYA, K-1, ap. 58, b. 47746/3, t. 2, p. 9.

*** LYA, K-1, ap. 46, b. 4914, p. 83.

vojavo žydus į Panerius, bet ir pats juos šaudė. Paklaustas, kodėl nepasakė šaudęs žydus per 1948 m. tardymą, atsakė paprastai ir aiškiai: „Nepasakiau, nes niekas manęs to neklausė.“

Iš Vinco Sausaičio pasakojimo:

1941-aisiais atvykau į Vilnių, nes neturėjau darbo. Gavau darbą centriniame pašte, laiškinių, kur išdirbau, jei neklystu, iki 1941-ųjų pavasario. Iš pašto mane atleido už tai, kad aš kartą neišnešiojau tą dieną visų laiškų adresatams, o buvau juos palikęs po krūmu kitai dienai. Vaikai pamatė laiškus ir suplėšė.

1941-ųjų vasarą, fašistinei Vokietijai okupavus Vilnių, žmonės pradėjo kalbėti, kad vyrai bus vežami darbams į Vokietiją. Iš ko aš sužinojau, kad Vilniuje, Klaipėdos gatvėje esančiame pastate, organizuoja rezervinę policiją ir kad joje tarnaujančių vyrų į Vokietiją neveža. 1941-ųjų liepą aš nuėjau į policijos būstinę, esančią Klaipėdos gatvėje, ir kreipiausi įstojimo į ją klausimu.

1941 metų rudenį, mėnesio nepamenu, aš kartu su kitais būrio dalyviais, iš viso šešiese, su vokiečiu Vaisu, sunkvežimiu nuvykome į Panerius, žmonių šaudymo vietą, kur netrukus vokiečių kareiviai atvežė sunkvežimiu trylika senyvo amžiaus žydų tautybės vyrų. Vaisas liepė pasmerktiesiems nusirengti iki apatinių rūbų ir nusiauti avalynę, atiduoti visus turimus auksinius daiktus. Pamerktieji ėjo vienas po kito prie Vaiso ir metė į jo portfelių vestuvinius žiedus, laikrodžius, kas turėjo auksinius bei popierinius pinigus. Po to visi nusirengė iki apatinių baltinių ir nusiavė avalynę viską sumesdami į krūvą. Po to Vaisas liepė jiems lipti kopėčiomis į duobę, stotis į vieną eilę ant jau esamų lavonų ir atsukti nugaras. Po to, kaip pasmerktieji išpildė jo nurodymus, Vaisas išrikiavo prie duobės krašto mus, t. y. šešis Ypatingojo būrio dalyvius, ir dar apie dešimt vokiečių kareivių. Visi buvome ginkluoti kariškais šautuvais.

Aš stovėjau šaudytojų eilėje antras nuo pradžios. Vaisas mus įspėjo, kad be komandos mes nešaudytume. Mes visi užtaisėme šautuvus ir nusitaikė į duobėje stovinčių pasmerktųjų galvas laukėme Vaiso komandos iššauti. Aš taikiau į antro nuo eilės pradžios stovinčio duobėje pasmerktojo pakaušį. Kartu su ma-

Prleš mirtį.

nimi nusitaikę šauti į pasmerktuosius stovėjo Čeponis, Butkūnas, Granickas ir kiti. Vaisas davė komandą šauti kartu mostelėjęs ranka. Aš kartu su kitais iššoviau ir pamačiau, kaip duobėje nugriuvo žmogus, į kurio pakaušį aš buvau nutaikęs savo šautuvą. Kai kurie pasmerktieji buvo tik sužeisti. Juos Vaisas pribagė iš pistoleto. Po to Vaisas davė įsakymą užkasti lavonus. Aš kartu su ypatingojo būrio dalyviais ir vokiečių kareiviais juos užkasėme. Po to vokie-

čiai sumetė į sunkvežimį sušaudytų žmonių rūbus ir avalynę ir mes grįžome į Vilnių.

Be šio karto, man dar keletą kartų teko asmeniškai šaudyti pasmerktuosius Paneriuose. Jei neklystu, apie trejetą kartų. Kiek nušoviau per savo tarnybos ypatingajame būryje laikotarpį, dabar negaliu pasakyti, nes nušautųjų niekas neskaičiavo.

Pasmerktųjų šaudymo tvarka buvo sekanti. Atvestuosius išrengdavo iki apatinių rūbų, surinkdavo iš jų vertingus daiktus: vestuvinius žiedus, laikrodžius, pinigų. Kai kada šaudytojai stovėdavo ant duobės krašto, o kai šaudydavo didesnėse duobėse, tai kartu su aukomis duobėje. Pasmerktuosius sustatydavo į vieną eilę, nugara į šaudytojus. Kai kada į duobę jie patys įlipdavo kopėčiomis (kai šaudydavo mažesnėse duobėse), o į didesnes juos įvesdavo kas nors iš ypatingojo būrio dalyvių. Prieš einant į duobę būdavo liepiama jiems imti vienas kitą už rankos. Kaip taisyklė būdavo šaudoma po dešimt pasmerktųjų vienu metu. Tokį pat skaičių skirdavo ir šaudytojų iš ypatingojo būrio dalyvių tarpo. Komandą šaudyti duodavo Vaisas, Norvaiša ar viršila Tumas. Po šaudynių lavonus ne visais atvejais užkasdavome. Kaip taisyklė jie būdavo paliekami iki sekančios dienos šaudynių neužkasti. Tada juos užkasdavo kiti pasmerktieji, kurie po to būdavo sušaudomi.

Ypatingojo būrio dalyviai, be Panerių, šaudė žmones ir kitose vietovėse. Apie jų išvykas girdėjau iš jų pačių kalbų, tačiau tų vietovių pavadinimų nepamenu. Aš šaudžiau pasmerktuosius tiktai Paneriuose. Kitose vietovėse aš jų nešaudžiau.

Metų nepamenu, aš kartu su kitais ypatingojo būrio dalyviais, pavardžių jų dabar negaliu prisiminti, buvau nuvykęs į Eišiškes ir Trakus. Ką mes darėme Eišiškėse, dabar nepamenu, man atrodo, kad ten žmonių nešaudėme. Trakuose ypatingojo būrio dalyviai, jei neklystu, kartu su vietiniais policininkais šaudė pasmerktuosius. Aš tada jų nešaudžiau, o stovėjau šaudymo vietos sargyboje. Sušaudytų asmenų skaičius Trakuose, jų amžius ir kitos šaudymo aplinkybės mano atmintyje neišliko.

Klausimas: *Ką žinote apie alkoholinių gėrimų vartojimą žmonių šaudymo metu Paneriuose?*

Atsakymas: *Žmonių šaudymo metu Paneriuose ypatingojo būrio dalyviai-šaudytojai gerdavo degtinę. Ją gerdavo prieš žmonių šaudymus. Kiek pamenu, ją į šaudymo vietą pristatydavo ypatingojo būrio šefas Vaisas. Aš supratau, kad vokiečiai duodavo ypatingojo būrio dalyviams gerti degtinę prieš šaudymus tam, kad jie nesibjaurėdami šaudytų pasmerktuosius, kad būtų drąsesni šaudymų metu. Dėžė su degtine būdavo padedama keleto metrų atstumu nuo šaudymo duobės, ant kurios krašto stovėdavo šaudytojai – ypatingojo būrio dalyviai. Jie eidavo prie dėžės, gerdavo degtinę ir po to šaudydavo pasmerktuosius.*

*Noriu pasakyti, kad degtinę atveždavo į Panerių žmonių šaudymo vietą ne visada. Ją pristatydavo tada, kuomet būdavo šaudoma daug pasmerktųjų. Kuomet aš šaudžiau pasmerktuosius Paneriuose, tai šaudymo vietoje degtinės nebuvo.**

Lietuvos ypatingajame archyve esančių baudžiamųjų bylų duomenimis, kartu su Vincu Sausaičiu Ypatingajame būryje darbavosi dar bent septyni Vilniaus centrinio pašto laiškanėšiai.

Sausaičio dalyvavimą žydų žudynėse 1941–1944 m. patvirtino du buvę Panerių gyventojai ir keturiolika buvusių Ypatingojo būrio narių. Buvęs būrio narys Justas Martišius pasakojo:

*Atėjęs į komandą Sausaitį radau ir išeidamas jį palikau. 1943 metais aš perėjau į statybos batalioną. [...] Prisimenu, jog Sausaitis dalyvavo šaudyme.***

Buvęs būrio viršila Jonas Tumas:

Sausaitis šaudyme dalyvavo daug kartų. Nežinau tokio fakto, kad už komandų nevykdymą būtų sušaudyti kurie nors ypatingojo būrio nariai. [...] Neat-

* LYA, K-1, ap. 58, b. 47746/3, t. 2 p. 177–188.

** LYA, K-1, ap. 58, b. 47746/3, t. 4, p. 330.

*simenu, ar Sausaitis prašė mane atleisti nuo šaudymo. Tačiau bendrai tokių atvejų pasitaikydavo.**

Pranešimas apie areštuotojo asmenybę ir kitas aplinkybes, galinčias turėti įtakos jo pasitaismui:

*Požiūris į darbą – neigiamas, dirba darbus, iš kurių gali turėti asmeninės naudos.***

Išrašas iš medicininės pažymos:

*Emocijos labilios, labai lengvai apsiašaroja.****

Paskutinis Vinco Sausaičio žodis teismo posėdyje 1978 m. vasario 16 d. (ištraukos):

*Gailiuosi padaręs žiaurius nusikaltimus prieš tarybinę valdžią ir visą žmoniją. Budeliai suardė mano gyvenimą ir sutepė mano sąžinę. [...] Skaitau, kad esu reikalingas šeimai, esu reikalingas vaikams. Ėjau ten, kur galima buvo užsidirbti duonos kąsnį. Prašau pasigailėti mano vaikų.*****

Paskutinis Vinco Sausaičio laiškas Aukščiausiam Teismui (ištraukos):

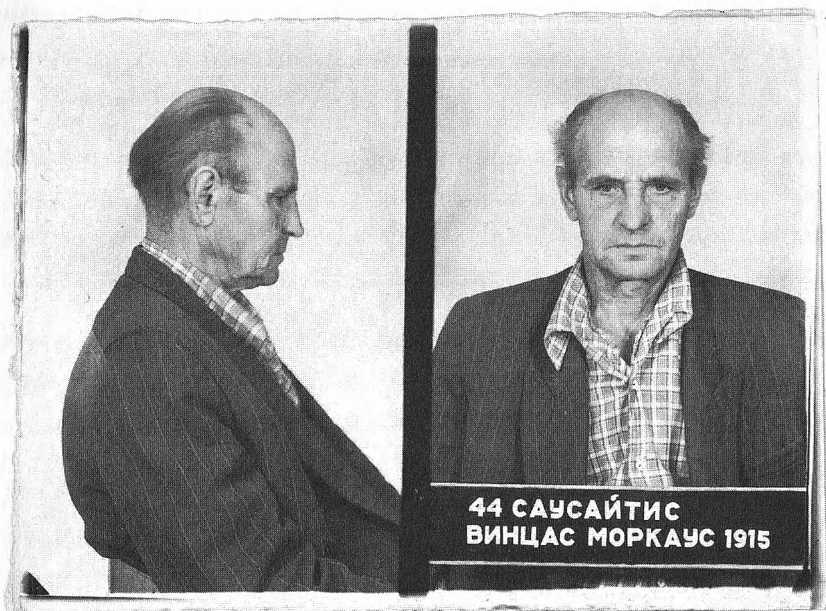
Man, kaip eiliniam bemoksliui kaimo jurgiui, pirmą kartą patekus į miestą ir į tokį banditų būrį – daugiausia karininkai, viršilos, puskarininkiai ir kiti mokyti budeliai, tai aš nieko nesusigaudžiau, kas čia vyksta, man atrodė, gal taip reikia karo metu [...], o aš kariuomenėj netarnavęs, tai jokio supratimo neturėjau apie kariuomenės darbus. [...] Įsakymus pildžiau, jeigu

* Ten pat, p. 330.

** LYA, K-1, ap. 58, b. 47743/3, p. 76.

*** Ten pat, p. 159.

**** Ten pat, p. 350.

Kaltinamasis Vincas Sausaitis tardymo izoliatoriuje. 1977 m.

*jau jokių būdų negalėjau niekaip išsisukti iš to žiauraus darbo, visada prašydavau to paties Tumo, o daugiausiai tai Norvaišos ir Lukošiaus, tai jie atleisdavo, nes aš negalėjau žiūrėti tų kančių ir kraujo, nes man bloga darydavosi. [...] Išgerti buvo mėgėjai, ypač Lukošius, tai kartais pastatydavau kokią bonką, tai kaip paprašydavau, tai atleisdavo ir skirdavo į sargybą, o dažnai tai ir visai neateidavau į darbą.**

Vincas Sausaitis buvo nuteistas aukščiausia – mirties – bausme. Bausmė įvykdyta Minske 1978 metais.

* Ten pat, p. 352–354.

Po trisdešimties metų: žmogūdzio sapnai

Vieno Ypatingojo būrio nario byloje įdėtas žalias mokyklinis sąsiuvinis, kuriame krūva padrikų lapelių. Juose nuteistojo ranka užrašyti sapnai, sapnuoti Lukiškių kalėjime laukiant mirties bausmės. Ant sąsiuvinio viršelio parašyta:

Prašau atplėšti po mano mirties. Prašau nesunaikinti. Labai gaila palikti tėvynę ir vaikus dar be sparnų ir ant senatvės pasidžiaugti su vaikais ir pastatyti juos ant tiesaus kelio, kur Leninas veda teisinguoju keliu.

Kovo 11. Ryte, atrodo, tėvas mokino kokio eilėraščio, o aš uždainavau: „sustingo kojos, rankos sustingo ir galva“...

Kovo 17. Sapnavau, kad buvau ant savo kiemo, ir atsiminiau, kad karvės neišleistos į ganyklą. Atidariau tvarto duris ir išleidau. Kokia išsipurvinusi ir kaip ne mūsų. Ir tvoros suardytos tvarto, ir klausau – buliukas bliuina. Tai ir jį išleidau, kažkoks juodas, nedidelis. Ir kažkokį žmogų norėjau nušauti, vaikiaus po kažkokius griuvėsius ir taikiausi šauti. Paskiau jis išėjo į gatvę ir ten kelis kartus šoviau į žmogų, bet visai nenušoviau. Ir iš galvos didelę utelę išėmiau ir užmušiau.

Kovo 19. Po gražų mišką vaikščiojau, norėjau grybų rasti, bet neradau. Toks miškas švarus, balta samana. Paskiau perėjau per nedidelį lauką, peršokau per griovelį ir įėjau į tankų mišką lapuotį, sakau, uogų rasiu, bet neradau ir pamačiau didelį qžuolq, sakau, pažiūrėsiu, ar yra gilių, matėsi, bet neskyniau. O Vytas šaukė mane, sako „karas“, eik greičiau, sakau, greit ateisiu. Prabudau.

Kovo 21. 1. Sapnavau, kad išėjau į kažkokį koridorių nusišlapinti. O koridorius toks nešvarus, visur krūvos pridaryta, bet aš atsistoju į tarpus ir neišsipurvinau batelių. 2. Atrodo, kaip Jonas mane apkirpinėjo. Sakau, aukštai nepakirpk, jis sako, tik patrumpinsiu, visai nenukirpo ir iš ausų iškirpo, ir kaklą su mašina skuto, skaudėjo iš pradžių, sakiau, taip nespauk, tai paskui neskaudėjo. Atrodžiau gražus. 3. Atrodo, Petraičio Angelė atbėgo prie manęs

nuoga, tokia graži, ir vėl nubėgo. 4. Algirdo Marcelė gulėjo ant mūsų lovos kaip pasmerktieji, tokia kūda ir išbalusi, aš atsiguliau ant jos, neprisimenu, ar atsikėliau, atrodo, kad atsikėliau.

Kovo 22. Sapnavau: buvau, atrodo, kaip savo namuose, ir tardytojas tardė žmogų, sako, netrukdyk man, ir aš išėjau iš to kambario ir užrėkiau, sakau, nei apsirengt negalima, eidamas kad trenkia durimis kelis kartus, bet visai neužsidarė. Irėjau per sniegą, toks švarus...

Kovo 23. Sapnavau, atrodo, su dukryte valgiau miltinius didelius blynus, tokius baltus, vos pusę atslaužiau, atrodo, plonesnę pusę... Buvo vandens, toks nešvarus, negėriau, tik stovėjau ir žiūrėjau. Ir kažkokiam name kaip savo gulėjau, ir kairė rankoj buvo du įpjovimai. Atrodo, tėvas žadėjo mane užmušti už kažką, bet toks vyriškis sako, nereikia, nes abu įpjovimai vienodo ilgumo ir jau baigia gyti, neskauda. Tai aš priėjau prie tėvo, tėvas toks didelis, ir kaip ne tėvas, ir aš pradėjau atsiprašinėti, kad neužmušty, ir, atrodo, kad dovanojo man, ir aš verkiau.

...Prieš teismą sapnavau penktadienį, kad pas mus virtuvėje buvo ruošiamas kažkoks balius, bet nei gėrėm, nei valgėm. Dvi paklodes sulankstytas baltas padėjo ant stalo švarias. Jonas davė baltinius baltus, bet aš sakau: bus šilta, tai Julė atnešė švarius langeliais, bet ne visai naujus, ir aš apsivilkau. Sėsdamas prie stalo nusiploviau rankas, bet ne visai švariai, kažkokios dėmės liko, ir nelinksmas atsisėdau.

Prieš teismą daviau tėvui baltą gaidį be galvos, bet dar gyvas buvo, ir tėvas dingo su gaidžiu. Atlėšęs tvoros lentą išlindau pro mažą skylę, buvo visai gražu, ir bridau per švarų vandenį.

Balandžio 13. Sapnavau, kadėjau per latakėlį ir lipau į tokį statų krantą smėlėtą. Į medžių šakas įsikibęs užlipau sunkiai į gražų miškelį. Graži pušėlė plona, be šakų, aš prie jos stovėjau. Per lauką bėgo kiškis, aš šoviau, bet nenušoviau. Kiškis įlindo į krūmą, aš prispaudžiau su lazda, ir už uodegos ištraukiau. Pasirodo, tai katinas juodas, nedidelis. Dvi negyvas peles suėdė. Namo neparsinešiau.

Balandžio 14. Sapnavau: savo namuose buvau parvažiaęs, su Jule kalbėjau, bet nemačiau jos. Sakau, reikia nusiskusti, nes reikės su visais atsisveikinti. Pasiėmiau peiliukus, visi seni, vieną galandau į delną, bet nesiskutau. Liepiaui sūnui sudėti peiliukus. Jis sudėjo, sėdėjo ant sofos toks gražus. Aš priėjau, ir bučiavau bučiavau. Jis pradėjo verkti.

Paskutinis eilėraštis:

Prisiminimui našlaičiams, likusiems be tėvo

*Sustingo kojos rankos
Sustingo ir galva
O kur mano vaikeliai
Kur saugojo mane.*

*Ateis pavasarėlis
Gėlelės sužydės
O ma sustingęs kūnas
Kapelyje gulės.*

*Nuskambės pasauly
Ma žiauri mirtis
Tik manoj krūtinėj
Jau neplaks širdis.*

*Nelaukit nesulauksit
Tėvelis nesugrįš
Nes gelsvas kapų smėlis
Akis man užbarstys.*

*Už tai man atleiskit
Kad blogas buvau
Tik to neužmirškite
Kad jus auginau.*

Raštelis prie eilėraščio:

*Gerb. viršininke,
prašau šio eilėraščio nesunaikinti, o pasiųsti mano vaikams.
Prašau šį mano prašymą patenkinti.**

Prašymas patenkintas nebuvo. Laiškas su eilėraščiu liko byloje.

Nužudytųjų portretai

1942–1944 m. Lukiškių kalėjimo kapelionu tarnavo kunigas Juozas Baltramaitis. Jo dienoraštyje – pokalbiai su areštuota žydaite. Vėliau ją Paneriuose sušaudė Ypatingojo būrio vyrai.

*1943. VII.20. Šiandien aplankiau kalinę Robinavičiūtę Šeiną – žydaitę iš Kau-
no, 24 metų. Mergaitė atrodo labai apsiskaičiusi ir, be to, labai tauri. Labai
bijosi mirties, neapsakomai trokšta gyventi. Pradėjau su nelaimingąja mer-
gaite pasikalbėjimą. Paklausęs, kaip ji žiūri iš viso į gyvenimą, gavau iš jos
tokį atsakymą:*

*– Aš niekam nepavydėdavau turto, aš tik norėjau laisvės ir mokslo, daug iš-
mokti ir gyventi, būti žmonėms naudinga. Vajėzau, kaip norėčiau pasprukti
iš čia... Kur yra valia, ten ir jėga, bet tai čia negali būti taikoma, tai gali būti
taikoma tik laisvėje gyvenant. Ko tik norėdavau, pasiryždavau ir viską pasiek-
davau. To negalima čia pasiekti ir padaryti. Kaip norėčiau, kad atsidarytų ir
subyrėtų šios kameros grotos, bet taip nepasidaro, nors to labai labai aš trokš-
tu. Suprantu, kad čia kalėjimas, čia nėra nė jėgos, nė valios. Oi Dieve, kokia
aš nelaiminga...*

– Kokių nemalonumų ligi šiol patyrėte iš kitų žmonių?

* I.YA, K-1, ap. 58, b. 47746/3, t. 4, vokas 98–57.

– Gebietskomisariate bedirbant mane VII.16 vokiečių saugumo pareigūnai areštuoja. Už ką, klausiau savo širdies gelmėse. Ar už tai, kad aš dirbau ir darbą sugebėjau atlikti gerai? Dar prieš tai vienas lietuvis Gebietskomisariate pasakė, kad aš vokiečių šnipė. Oi Dieve, kaip skaudus šis priekaištas. Aš nesijaučiu, rodos, niekam nieko blogo padariusi. Vienas ypatingojo būrio lietuvis, kuris mane iš gestapo po tardymo atgal varė Lukiškin, pamatęs prie kalėjimo sunkvežimį ir šalia stovintį vokiečių gestapininką, pasakė, kad tokiu vežimu mane veš į Panerius sušaudyti. Aš susijaudinusi paklausiau, kodėl ponas taip baisiai man kalbi. O jis atsakė, kad norėjęs pamatyti, kaip aš į tą jo pasakymą reaguosiu. Dieve mano, pagalvojau: neužtenka, kad taip baisiai kenčiu, o dar man ir kiti meta baisius žodžius. Kad vokiečiai taip daro, tai yra įstatymas, bet kad mūsų žmonės patys savo iniciatyva yra išžudę visai nekaltų žmonių. Aš norėčiau kad ir kažin kiek metų gyventi kalėjime, bet kad tik žinočiau, jog liksiu gyva. Kodėl aš taip noriu gyventi? Aš nežinau...

– Kaip praleidote jaunystę?

– Jau 12 metų būdama pradėjau rašyti eilėraščius. Į pasilinksminimus neidavau... Daug skaitydavau. Lengvų romanų neskaitydavau. Skačiau Šilerį, Gėtę, daug klasikų, Kudirką, Maironį, Vaičaitį... Šileris sako, kad ateina laikas, kai žmonės nustoja kūrę, nes tai, ką sukuria, kiti sunaikina... Aš visa norėjau pataisyti, bet ką padarysi, aš tokia menkutė, aš nieko negaliu... Bet kas iš to, kas iš to viso išeina...?

– Ką jums reiškia tikėjimas?

– Jeigu aš tikrai tikėčiau, kad yra amžinasis gyvenimas, nebijočiau mirti. Bet aš dabar to nežinau, už tai ir bijau. Prisimenu iš Maksimo Gorkio gyvenimo šitokį atsitikimą. M. Gorkis kartą vaikščiojo po gražų lauką. Praeidamas pro šalį girtas senelis paklausė Gorkį: „Gorki, pasakyk man, ar yra Dievas?“ Gorkis seneliui atsakė: „Jei tiki, tai yra, o jei netiki, tai nėra...“ Taip, reikia tikėti, tai yra ir Dievas, ir pomirtinis gyvenimas, bet kas man padės tikėti ir kas mane įtikins, kad yra Dievas ir pomirtinis gyvenimas. Ne kartą aš sakau: „Dieve, jei Tu esi, tai aš tikiu... ir dovanok man, kad aš netikiu; aš nekalta, kad

netikiu, nes nenoriu netikėti.“ Skaičiau ir radau Stefano parašyta, kad žmogus turi daug draugų ir priešių: pirmieji jam gero, o antrieji blogo linki. Mirus ir draugai palieka, užmiršta; ne visada, net ir šuo bėgdamas pro šalį sustoja ties antkapio savo natūralių reikalų atlikti...

– Kaip pirmiau sekėsi gyvenime?

– Labai daug vargau. Man liko šie žodžiai poeto: „Norėjau deimanto grūdus surinkti, bet tik rasą užgavau.“

VII.22. Tąsa pasikalbėjimo su VII.16 areštuotąja žydaite Robinavičiūte Šeina.

– Kaip jaučiatės dabar kalėjime?

– Negerai čia gyventi... Kameros langas aukštai...Pasilipusi žiūriu pro langą, bet ką aš, varge, matau...tik tvorą ir per tvorą ne aukštesnę kaip 3 metrai beržo viršūnę. Beržo šakos linguoja, lapai dreba, lyg ir bijo... Bijau ir aš kartu su drebančiais to beržo lapais. Bet kodėl aš dejuoju ir vis skundžiuosi... Amžinai būti nepatenkintai ir negražu. Kaip aš noriu gyventi, todėl šiais laikais reikia būti dėkingai, jei kas dovanoja nors kelias valandas gyventi... Bet jei man lemta mirti, lai būna tokia Dievo valia. Noras gyventi yra toks stiprus, kad jis neleidžia man suprasti Dievo valios, kuri nori, kad aš mirčiau... Dabar aš esu neapsakoma egoistė, kalbu tik apie save, o nekalbu apie aukštesnius dalykus: skausmą, gėrį... Aš neapkenčiu savęs, kad tiek daug apie savo gyvybę kalbu...

– Kaip pirmiau gyvenime jautėtės?

– Mėgau daug skaityti ir rašyti, mėgau labai ir gamtą. Vokietijoje 5 mėnesius gyvendama labai dažnai išeidavau viena į krantus, prisiskindavau žiedų, juos glamonėdavau, bučiuodavau, jais grožėdavaisi ir troškau, kad ir žmonės visi būtų tokie nekalti ir gražūs kaip tie žiedai. Taip dariau visą savo gyvenimą... Apie žiedus dažnai rašydavau į Niurnbergą Oskarui, su kuriuo tarėmės tuoktis. Aš jam ne kartą rašiau, kad ir mudviejų gyvenimas būtų toks gražus kaip tie žiedai. Paskutiniame savo laiške, rašytame Oskarui, aš dabar įžiūriu lyg ir buvus nujautimą dabartinės mano nelaimės. Aš jam rašiau: „Oskarai, lyg ir

jaučiu, kad yra žmonių, kurie nori ir trokšta išstumti mūsų laimės slenkstį...“
Tai buvo tikra.

VII.23. Tąsa pasikalbėjimo su Robinavičiūte...

– Kaip eina tardymas?

– Mane labai jaudina, kad per tardymą visi man buvo tokie geri, manęs nemušė, užjautė, mandagiai su manimi kalbėjo. Taip pat ir kalėjime man visi labai geri, mandagūs. O gal Dievas taip nori, kad prieš mirtį man būtų malonūs visi žmonės. Kas tai yra geras žmogus? Man rodos, kad geras žmogus turi turėti kažką ypatingo... Bet man geras šiandien yra tas, kuris nesibara ant manęs ir mane užjaučia.

– Koks žvilgsnis ateitin?

– Jeigu žinočiau, kad man teks gyventi kalėjime 5 metus, aš daug skaityčiau, prašyčiau leidimo rašyti... O šiaip gyvenimas šiame pasauly reikšmės neturi: tenka pačiai kentėti, tenka matyti, kaip kiti kenčia...

– Kaip jaučiatės kameroj?

– Kaip paukštelis narvely... Kameroj yra pelių, aš jų labai bijau. Net juokas ima – kokia didelė mergaitė, o bijosi tokių mažų pelyčių...

Jau nuo VII.20 Robinavičiūtė ruošiasi krikštui. Šiandien perkartojome viską. Ji puikiai moka poterių ir lietuviškai, ir lotyniškai, moka daug giesmių, ji mat Kaune gyvendama jau prieš keletą metų su vienuolėmis širdietėmis draugavusi, su jomis eidavusi bažnyčion. Jau VII.25 buvau susitaręs bažnyčioje anksti pakrikštyti ir tą pačią dieną šv. Mišių metu ji buvo nutarusi priimti Švč. Sakramentą. VII.24 kaip perkūnas trenkė žinia, kad Robinavičiūtę veža į Panerius. Jai iškart dar pasakoma, kad bus paleidžiama getan... tačiau tučtuojau ir ji pati sužino, kad vežama į Panerius. Baisiausi išgyvenimai... Kameroj pakrikštiję ją Marijos vardu, priima šv. Komuniją. Veidas pralinksėja... Atsidūsta dar tardama:

– Kaip noriu gyventi... juk aš niekam nieko blogo nesu padariusi... Kaip žiauru: stovėsiu ant duobės kranto, o į mane atkiš šautuvo vamzdį, taikys ir šaus tas žmogus, kuriam aš nieko blogo nepadariau, kurio aš niekuomet nemačiau... kurio ir nenorėsiu matyti, bet būsiu priversta matyti.

Nuoširdžiai su naująja Maryte atsisveikinu, palinkiu jai stiprybės ir paprašau, kad ji aname pasaulyje melstųsi už tai, kad daugiau pasauly žiaurumų nebūtų... Ji išeidama iš kameros graudžiai ir kartu meiliai dar į mane pažiūri, susimąčiusiu žvilgsniu siųsdama paskutinį kartą sudiev. Pamačiusi koridoriuje su automatiniais šautuvais vokiečius ir ypatingojo būrio kareivius, surinka nepaprastu balsu ir pradeda maldauti pasigailėjimo, kurio prašė taip pat ir gestapui rašytame prašyme... Ypatingojo būrio vienas kareivis, vokiečio nurodymu, kad nerėktų, išžiodina ir skuduru peržaboja burną...*

1944 m., sovietų armijai įžengus į Vilnių, rugpjūtį Paneriuose vyko 1941–1944 m. nužudytųjų palaikų ekshumacija. Šešių duobių radiniai sunumeruoti ir kruopščiai aprašyti 1944 m. rugpjūčio 23 d. ekshumacijos protokole:

Nr. 9. Vyro lavonas su sutraiškyta kaukole. Kai kurių kaulų nėra. Rūbai civiliai – pilkas kostiumas, batai. Kišenėje rastas pasas, pavardės įskaityti nepavyko. Gimimo metai – 1920.

Nr. 24. Moters 20 metų lavonas. Rūbai: medvilninė palaidinukė, trikotažiniai apatiniai, grubaus audinio sijonas, šilkinės kojinės, bateliai. Dešinėje kaktos pusėje ir dešinėje sprando pusėje dvi įeinančios šaunamosios angos po 0.7 cm. Viena išeinamoji anga 8×6 cm rasta ties kairiuoju smilkiniu po oda, kur rasta 0.8 cm dydžio kulka. Kita kulka rasta burnos ertmėje.

Nr. 26. Moters iki 20 m. lavonas. Rūbai: trikotažinė palaidinukė, krepdešino suknelė, odinis diržas, marškinėliai, kelnaitės, kojinės, bateliai, ant galvos skurutė iš marlės. Tamsiai rudi, iki 20 cm plaukai. Dešiniame smilkinyje 0.8 cm

* Juozas Baltramionaitis. *Dienoraštis (1942–1944)*. Vilniaus sunkiųjų darbų kalėjimo kronika. Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis, t. 22. Vilnius, 2003, p. 558–561.

dydžio įeinamoji šaunamoji anga, išeinamoji – kairės akiduobės dugne, kur rasta 0.8 cm dydžio kulka. Pieno liaukos gerai išsivysčiusios.

Nr. 36. Moters 50 m. lavonas. Rūbai: megztukas, šilkiniai apatiniai, du sijonai, vienas batas, kur po puspadžiu rasta 1000 markių. Burnoje vienas dantis.

Nr. 68. Mergytės iki 4 m. lavonas. Rūbai: balta trumpa suknelė, marškinėliai, kojinės, bateliai. Kaukolės ir veido skeleto kaulai nepažeisti.

Nr. 78. Vyro lavonas, amžiaus nustatyti neįmanoma. Rūbai: marškiniai, apatiniai baltiniai, kojinės, batai, galvos nėra.

Nr. 80. Vyro apie 70 m. lavonas. Rūbai: apatiniai marškiniai, baltiniai, batai. Kaukolė sutraiškyta: 18×15 cm anga.

Nr. 117. Mergytės 4–5 m. lavonas. Rūbai: marškinėliai, kelnaitės. Įeinanti kulka praėjo pro dešinę kaktos pusę, antra pro dešinę smilkinį, abi išeinančios angos pakaušyje.

Palaikų ekshumacija Paneriuose. 1944 m.

Nr. 123. Berniuko 12–13 m. lavonas. Rūbai: juodos medvilninės kelnės, kurių kišenėje rasta užrašų knygutė, drožtukas ir pieštukas. Apatinė pakaušio dalis sutraiškita.

Nr. 192. Senės ilgais žilais plaukais lavonas. Rūbai: paltas, suknelė, dveji marškiniai, triko, kojinės, auliniai batai. Dešiniojo apatinio žandikaulio nėra.

Ir taip toliau...

Raporto pabaiga:

Iškasus 486 lavonus 1, 2, 3 duobėse, tolesnis jų tyrimas nutrauktas, kadangi mirties priežastis kartojasi ir yra aiški.

Parašai: Vyriausiasis 3-iojo Baltarusijos fronto medicinos ekspertas ir 6 patanatomai.*

Nesudegę pragare: degintojo liudijimas

1943 m. rudenį gestapas ėmė ruošti naikinti masinių žudynių pėdsakus Paneriuose. Buvo iškasta nauja 8 metrų gylio duobė, kurią apdengė stogu ir viduje įrengė gultus bei virtuvę. 1943 m. pabaigoje Vilniaus gestapo pareigūno Eugeno Faulhaberio vadovaujami sąrgybiniai čia atvežė apie 80 žydų ir sovietinių karo belaisvių. Jie buvo apgyvendinti duobėje ir privalėjo atlikti „specialių valstybinės svarbos darbą“ – deginti sušaudytųjų lavonus. Atvežtieji žydai ir belaisviai atkasdavo lavonus ir juos klodavo į specialiai paruoštus piramidės formos 4,5 metro aukščio laužus. Panerių apylinkės ilgam laikui buvo užterštos svylančios žmogienos kvapu.**

* LYA, K-1, ap. 58, b. 47746/3, t. 4, p. 177–250.

** Arūnas Bubnys. Mirties konvejeris Paneriuose: budeliai ir aukos. Iš: Kazimierz Sakowicz. Panerių dienoraštis. 1941–1943 m., p. 17–18.

Panerių aukos. 1944 m.

Liudija Abraomas Bliazeris, per stebuklą išsigelbėjęs iš Panerių duobės 1941 m. spalį:

*Manęs nenušovė, nes aš, išgirdęs pirmąjį šūvį, kritau žemėn į duobę. Po keleto sekundžių pajutau, kad mane prislėgė keletas šviežiai nušautųjų lavonų. [...] Temstant kariškiai buvo neblaivūs, be to, užsiėmę rūbų dalijimusi, aš, nors buvau sustingęs ir sušalęs, sukaupęs visas jėgas nuritau nuo savęs lavonus, kurie buvo pridengę mane, ir, išsikapstęs iš duobės, smarkiai pasileidau miško link.**

Abraomas Bliazeris buvo sugautas, į Panerius jis grįžo 1943 m. žiemą.

Kai atvykome į Panerius, mus visus sukaustė grandinėmis. Mūsų darbas buvo atkasinti visus lavonus, užkastus nuo pat egzekucijų pradžios, ir deginti juos specialiai sukrautuose laužuose. Darbas buvo organizuojamas taip: penkiolika žmonių pjovė malkas laužams. Dešimt žmonių atkasinėjo lavonus, iš šešių

* Abraomo Bliazerio parodymai Ypatingajai valstybinei komisijai, 1944 m. rugpjūčio 15 d. Iš: *Masinės žudynės Lietuvoje, 1941–1944. Dokumentų rinkinys. I dalis*. Vilnius: Mintis, 1965, p. 167.

aštuonių žmonių gaudavo specialius pusanthro metro ilgio ir dvidešimt penkių centimetrų storio kablius aštriais galais. Jiems reikėdavo įsmeigti kablį į atkas-tojo lavono kūną ir kablo pagalba ištraukti kūną iš duobės.

Kartais rasdavome ne apipuvusius, o išdžiūvusius lavonus, tokiais atvejais galėdavome atskirti jo plaukų spalvą. Labai suirusius kūnus traukdavome gabalais, atskirai galva, atskirai ranka, koja ir t. t. Dešimt žmonių dirbo su neštuvais po du žmones vieniems neštuvams, ant kurių kraudavo vieną arba du lavonus. Du žmonės visą laiką dirbo prie laužų, ant kurių kraudavo atneš-tuosius lavonus. Lavonus kraudavome eilėmis ir kiekvieną eilę apipildavome benzinu (goriučim). Vienas žmogus dviejų metrų ilgio kažgera nuolat palaiky-davo laužuose ugnį, kreipdamas ugnį ir valydamas laužus nuo pelenų.

Iš pirmosios duobės iškasėme aštuoniolika tūkstančių vyrų, moterų ir vaikų kūnų, daugumos galvos buvo suknęžintos sprogstamosiomis kulkomis. Pirmoji duobė buvo Vilniaus antrojo geto likvidavimo rezultatas. Buvo daug lenkų, kuriuos atskirdavome pagal kryželius ant krūtinės. Buvo ir kunigų, ką pama-tydavome pagal rūbus. Daugumos lenkų rankos buvo surištos už nugarų vir-vėmis, diržais, dažnai spygliuota viela. Kai kurie lavonai buvo nuogi, kai kurie pusnuogiai, kiti tik su kojinėmis.

Iš ketvirtosios duobės mes iškasėme aštuonis tūkstančius lavonų, vien tik jau-nų žmonių, dažnai užrištomis akimis arba galvomis.

Penktojoje duobėje, kurios plotis buvo dvidešimt vienas–trisdešimt metrų ir gylis šeši metrai, buvo apie 25 tūkstančiai lavonų. Šioje duobėje mes radome prieglaudos gyventojus, o taip pat ligonius, kurie čia buvo atvežti drauge su ligoninės personalu – tai mes atpažinome pagal ligoninės rūbus. Toje pačioje duobėje buvo sušaudytieji iš našlaičių prieglaudos.

Tokiu būdu, iš visų aštuonių duobių mes iškasėme apie 68 tūkstančius žmonių lavonų.*

* LYA, K-1, ap. 58, b. 41081/3, p. 172.

1944 m. balandžio 15 d. naktį trylikai lavonų degintojų pavyko pabėgti iš Panerių po žeme slapčiai iškasus apie 30 m ilgio tunelį. Vienuolika bėglių prisidėjo prie sovietinių partizanų Rūdninkų girioje. Vietoj pabėgusių degintojų į Panerius buvo atvežta kita Vilniaus žydų grupė ir ji tęsė lavonų deginimo darbus beveik iki pat vokiečių okupacijos pabaigos. Pasibaigus darbams, visi naujai atvežti lavonų degintojai buvo sušaudyti.

Ypatingojo būrio dalyvių likimai

Lenkijoje apklausto liudytojo Juozo Mekišiaus teigimu, Ypatingajame būryje per 4 metus tarnavo apie 500 žmonių.*

Vienas Ypatingojo būrio narys po karo dirbo kultūros namuose dirigentu ir meno vadovu. Keletas šio būrio narių slapstėsi Lenkijoje iki pat XX a. 8-ojo dešimtmečio svetimomis pavardėmis. Buvo sugauti. Vienas iš būrio narių, Vladas Butkus, gyvenęs Lenkijoje kaip Vladislavas Butkūnas, per pirmąją apklausą iššoko pro langą, susižalojo, tačiau vėliau buvo nuteistas mirties bausme. Iš viso mirties bausmė įvykdyta 20 ypatingojo būrio narių – Lenkijoje, Baltarusijoje ir Lietuvoje.

Dalis Ypatingojo būrio narių buvo nuteisti ne už žudynes, – jie jas neigė arba apie jas nutylėjo, – o už pasmerktųjų saugojimą ir konvojavimą į žudynių vietą. Sužinojus naujas aplinkybes, kai kuriems jų kaltinimai buvo atnaujinti, jie buvo teisiami ir nubausti griežtesnėmis bausmėmis. Kai kurie būrio nariai, nuteisti 25 metams lagerio, bausmę atliko trumpiau ir dešimtojo dešimtmečio pradžioje Lietuvos Respublikos prokuratūros buvo reabilituoti. Vienas tokių – Ypatingojo būrio dalyvis Vladas Korsakas, po karo dirbęs Latvijoje kultūros namų meno vadovu. Jis gavo tokio turinio dokumentą, pasirašytą generalinio prokuroro Artūro Paulausko: pažymima, kad „Vladas Korsakas buvo neteisėtai represuotas, yra nekaltas Lietuvos Respublikai

* LYA, K-1, ap. 58, b. 47746/3, t. 3, p. 147.

ir yra atstatomos jo teisės. Represuotajam asmeniui paskirta kompensacija, kurią mokės vietos savivaldybė, ir grąžinamas jo turtas“*.

Nemaža dalis būrio narių pasitraukė kartu su vokiečių armija į Vakarus ir vėliau gyveno Anglijoje, Australijoje, JAV. Mirė sulaukę garbaus amžiaus.

Įdomiausias yra tų būrio narių likimas, apie kuriuos KGB visiškai slaptose bylose parašyta „priklausė agentūriniam tinklui“ arba „pervestas į agentus“, arba „agentas Jonas“**. Ką jiems KGB pasiūlė? Mažesnes bausmes? KGB agente įsidarbino ir buvusi Ypatingojo būrio valgyklos virėja, KGB pavadinta „agente Irena“.

Tik vienas Ypatingojo būrio narys baigė gyvenimą savižudybe – per operaciją Paneriuose šovė sau į pilvą ir netrukus mirė ligoninėje. Ar tikrai taip? Pagal kitus liudijimus, jis tiesiog valė šautuvą. To žmogaus pavardė – Ivinskis.

Ypatingojo būrio nariai. Paskutinėje eilėje su saulės akiniais – Vladas Korsakas.

* LYA, K-1, ap. 58, b. 41081/3, vokas 227–2

** LYA, K-1, ap. 58, b. 47746/3, t. 3, p. 226.

Ypatingojo būrio veiklos statistika:

1941–1944 m., Vilnius, Paneriai – 35 000–70 000 žmonių.

1941 m. rudens pjūtis

Rugsėjo 20 d., Nemenčinė – 403 žmonės.

Rugsėjo 22 d., Naujoji Vilnia – 1159 žmonės.

Rugsėjo 24 d., Varėna – 1767 žmonės.

Rugsėjo 25 d., Jašiūnai – 575 žmonės.

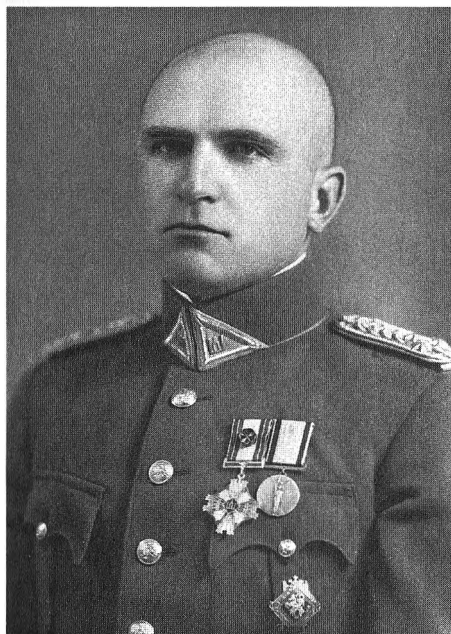
Rugsėjo 27 d., Eišiškės – 3446 žmonės.

Rugsėjo 30 d., Trakai – 1446 žmonės.

Spalio 6 d., Semeliškės – 962 žmonės.

Spalio 7–8 d. (žydų Naujieji metai), Švenčionėliai – 3450 žmonių.

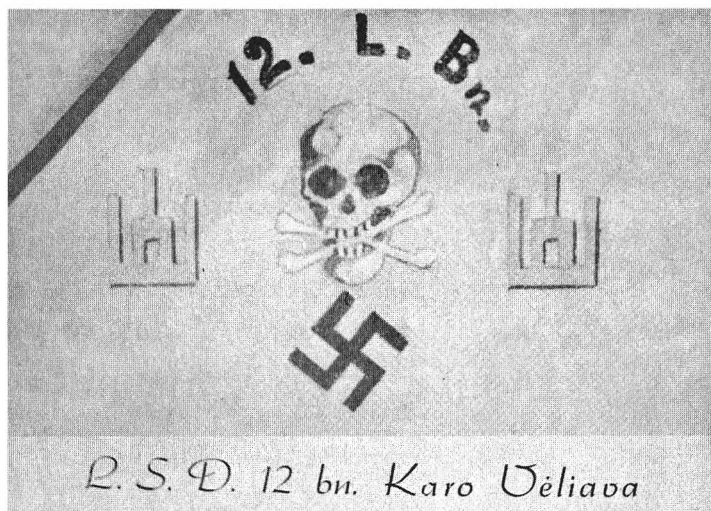
Komandiruoti žudyti

Antanas Impulevičius.

Majoras Antanas Impulevičius, Lietuvos kariuomenės karininkas, sovietams okupavus Lietuvą, buvo suimtas ir kalinamas 9,5 mėnesio. Tardant jam galėjo būti taikomos „fizinio poveikio priemonės“.

Impulevičiaus bylos reikalus tvarkė šie žydų tautybės asmenys: LSSR NKVD 3-iojo skyriaus viršininko pavaduotojas vyr. lt. Danilas Švarcmanas, LSSR NKVD tardymo dalies viršininkas Eusiejus Rozauskas ir Moisiejus Vilenskis, o taip pat du rusų tautybės ir vienas lietuvių tautybės pareigūnas. Kai karui prasidėjus Impulevičius buvo paleistas iš kalėjimo ir tapo

A. Impulevičiaus bataliono karo ženklas. Autorius – leitenantas Juozas Juodis, vienas iš bataliono vadų.

*TDA bataliono vadu, jis pasiprašė 5 savaitių atostogų kalėjime pašlijusiai sveikatai ir nervams pataisyti.**

Bataliono vadu A. Impulevičius tapo 1941 m. rugpjūtį. Tai buvo 2-asis TDA/PPT batalionas. Spalio 6-ąją batalionas iškilmingai palydėtas į Baltarusiją.

Jiems buvo perduotas generalinio tarėjo Petro Kubiliūno sveikinimas. Kauno karo komendantas į karius kreipėsi taip:

1941 m. spalio mėn. 6 d.

Sveikinimas:

Išvykstantieji kariai, pavestas jums pareigas atlikite su ryžtinga valia, sąžiningai ir garbingai. Visur ir visada pasirodykite verti kilnaus lietuvių kario vardo, nes jūs reprezentuosite visą lietuvių tautą.

*KPT Kviecinskas, Kauno komendantas.***

* Alfredas Rukšėnas. Kauno savisaugos batalionų karių dalyvavimo žydų ir kitų asmenų grupių žudynėse vokiečių okupacijos laikotarpiu (1941–1944) motyvai. Iš: *Genocidas ir rezistencija*, p. 47–48.

** LCVA, f. 1444, ap. 1, b. 3, l. 159.

Bataliono kariai, vadovaujami majoro Antano Impulevičiaus, 1941–1944 m. Lietuvoje ir daugiau nei penkiolikoje vietovių Baltarusijoje nužudė per 27 000 žydų, karo belaisvių, civilių ir antinacinio pasipriešinimo judėjimo dalyvių. Nuo 1941 m. spalio 8 d. iki lapkričio 13 d. šis lietuvių batalionas dalyvavo visose be išimties Holokausto akcijose Baltarusijoje (pavyzdžiui, operacijoje „Akcija be žydų“ (vok. *Aktion Judenrein*), tuomet sušaudė Minsko, Borisovo, Slucko srityse surinktus žydus).

*Batalionas dalyvavo žudant Slucko žydus ir darė tai su tokiu užsidegimu, kad vėliau Gebietskommissar Carlas generaliniam komisarui Wilhelmui Kubei rašė: „Su gailėsčiu turiu pranešti, kad akcijos vykdymas panėšėjo į sadizmą.“ Kaip ypatingą žiaurumą Carlas įvardijo, kad dalis žydų galėjo iššliaužti iš užkastų kapų, kitaip tariant, buvo palaidoti gyvi. „Meldžiu patenkinti vieną mano prašymą, – rašė Carlas, – ateityje prašau šį batalioną laikyti kuo toliau nuo manęs.“**

Toliau pateikiami A. Impulevičiaus bataliono karių interviu, gauti iš Vašingtono Holokausto muziejaus fondų, Jeffo ir Toby Herrų kolekcijos. Su kariais kalbėjosi režisierius Saulius Beržinis.

Leonas Stonkus gimė 1921 m. Darbėnuose. Prasidėjęs karui jam buvo 21 metai. Sovietų okupacijos metais su keturiais draugais bandė pereiti Vokietijos sieną ir ten ieškoti darbo. Rūsų pagautas, kalintas Kauno kalėjime, sulaukė pirmosios karo dienos. Kalinius saugojęs sargybinis atrakino duris ir visus išleido.

Leonas Stonkus: *Nuėjom į apačią, ten, valgykloj, pilna žmonių, gal pusanatro tūkstančio. Ragino stot tuoj pat į savanorius – lietuvius. Aš pagalvojau: mano gyvenimas labai liūdnas, vis tiek reiks kariuomenėj tarnaut... Pasakė, kur*

* Robert van Voren. *Neįsisavinta praeitis: Holokaustas Lietuvoje*, p. 189.

kreiptis, kur nueit. Mes dviese ir įstojom į Lietuvos kariuomenės savanorius. [...] Gavom Lietuvos kariuomenės uniformą ir raištį: Lietuvos karo savanoris. Mokinomės penkis mėnesius. Paskui jau davė šautuvus. Saugojome geležinkelio stotį, Šančiuos aerodromą. Paskui staigiai įsakymas: išvažiuot į Minską. Ir viskas.

Ar teko dalyvauti šaudymuose?

Jaunų nachališkai nevarė, tik darbą sunkesnę duodavo. Ir pinigų negauni. Kas buvo prie šaudymo visą laiką, tie buvo augesnio amžiaus... Nieks nežinojo, kad reiks į šaudymus važiuot. Nuvežė, žydus suvarė į eilę, tada įsakymą gaudi: „Ginklus aukštyn!“, „Taikinius nuimt!“, „Ugnis!“ – ir šauna. Tie, kurie šaudydavo, gaudavo priedą prie algos už darbą. Už žydų šaudymą mokėdavo brangiausiai.

Kiek mokėdavo?

Kiek gaudavo, nesakydavo. Pradžioj mažiau, paskui daugiau, daugiau... Kurie šaudė, buvo savanoriai. Visas batalionas buvo savanoriai.

Ar buvo galima atsisakyti šaudyti?

Buvo galima. Jei visas batalionas būtų atsisakęs, nešaudęs, tai būtų pasiutę tie mūsų karininkai. Pažiūrėdavom į tuos karininkus – kaip žiauriai jie atrodė... Nesuprantu, ar jie aukso gaudavo. Kai stovi per vidurį kareivių – „Ugnis!“ – ir šauna. Visi šauna. Jei ugnis, tai ir jis turi daryti tą ugnį.

Iš kokio atstumo reikėdavo šaudyti?

Reikėdavo šaudyti iš maždaug 10 metrų.

Kiek nušovė žmonių?

Ar aš? Vieną. Ir tai dar ne mirtinai. Aš negalėjau to dalyko daryt, ir viskas. Man bloga darosi, drebu, ir viskas.

Kaip tas jūsų šūvis atrodė?

Penki šūviai apkaboj. Penkis išpylei, ir kiti ateina. Kareiviai atsistodavo kitoj pusėj duobės po to, kai atvarydavo žydus. Viskas darėsi labai staigiai: greitai išrikiavo ir tuoj pat. Kas ten juos užkasdavo, nežinau, bielorusiai ar gal kokie civiliai buvo, kur mokėjo jiems atlyginimą.

Jūs matėt jų veidus?

Ar žydų? Žmonės kaip žmonės.

Kur šaudėt?

Tai tiesiai į krūtinę. Nesame į galvą šovę. Į galvą tai taiklumo reikia. Kareivių daug buvo, kurie jaudinosi... Tokį darbą dirba...

Jie į jus žiūrėdavo?

Kas, žydai? Ne. Jie į ten žiūrėdavo. Nematė tų, kur šaudė.

Kaip jūs šovėt?

Aš šoviau į kairę pusę. Jis, matai, nekrito, jis taip lenkėsi, lenkėsi, lenkėsi. Puskarininkis šalimais stovėjo, pylė, tai staiga krito.

Kas paskui buvo?

Nu tai nieko. Jei nebegali šauti, atsitrauki ir tą dieną nebeini į rikiuotę. Nebestoji. Ateina kiti.

Ką jūs darėt, kai atsitraukėt?

Nu ką, atsitraukiau, šautuvą pastačiau, už vamzdžio laikausi pasirėmęs. Priėjo puskarininkis, sako, nu ką, nebestosi į rikiuotę? Sakau, ne, nebegaliu. Bloga man paskui, labai bloga, jokių būdu negaliu, darykit ką norit, nors mane šaukit. Tada, sako, padėk ginklą čia, prie visų ginklų ir pasitrauk už nugaros kareivių.

Tai jūs grįžot į namus jau be ginklo?

Be ginklo. Ir tiesiai į karcerį. Ir paskui tardė, kodėl taip darei, kodėl paniką sukėlei. Aš sakau, panikos nekeliau, nė vienam nesakau, kad jis to nedarytų ar to nedarytų. Aš nebegaliu, darykit ką norit su manim, aš savo jaunystėj to nedariau ir dabar to nedarysiu.

Kiek dar buvo tokių kaip jūs, atsisakiusių?

Atrodo, nemažai. Skaičių sunku pasakyti, apie kokių dvidešimt buvo. Visi jauni. Kariuomenėj netarnavę. Kauniškiai, iš Plungės, iš Telšių, iš Šiaulių buvo nemažai.

Ar visus vienodai baudė, kurie atsisakydavo?

Kurie kariuomenėj netarnavę buvo, tuos jau vienodai baudė. O kur jau buvo kariuomenėj tarnavę ir atsisako, tai jau griežtai ima, žino, kad iš tavęs jau jokio kareivio nebus. Kai aš atsisakiau, paskiau jau tik sargyboj aplinkui buvau.

Išgert duodavo?

Na, gal puskarininkiams, o taip ne. Bijojo. Juk pasikėsint gali prieš savo valdžią.

Ar žydai bandė pabėgti?

Ne. Aš nežinau, gal tokiu momentu žmogų paralyžiuoja. Visi žmonės buvo kaip apmirę. Jie matė, kokiam dalykui čia atvežė. Padėt gyvybę. Visi buvo kaip sustingę. Nejudėjo nieks.

Kaip buvo su vaikais?

Vaikai neturėjo omeny, kad žudys. Vaikai eina, motinos iš paskos.

Ar visi buvo nurengti?

Ne, vaikų nerengė. Nei moterų, nei vaikų. Tik vyrus.

Ką šaudė pirma?

Pirma vyrus.

Kodėl?

Matai, kad nekelty aliarmo. Kai nušovė vyrus, moterys jau pačios gulėsi ant žemės, ir viskas. O vaikai kad šokinėja, jie neturi supratimo iš viso, kas čia bus. Vaikai nesupranta, kad tėvų jau gyvų nebėr. Katrie didesni, mergikė, berniukas, tie supranta, o katrie maži, šposus krečia, ir viskas.

Jie nebijojo tų šūvių?

Nebijojo. Jie nesijaudino ir nesuprato, kad jau vat vat ir mums... amžinatilsį. Nieko baisaus nebuvo. Vaikus motinos vesdavo. Buvo toks įsakymas: vaiko nepalik. Duok kaimynei, tegu kaimynė vedasi. Prie duobės privesdavo kartu. Ne vien kareiviai šaudė, buvo kulkosvaidžiai pastatyti.

Kaip naktį po šaudymo?

Kas darė tą, tai, žiūrėk, naktį jau dainuoja... Matyt, parsinešdavo samanės, privačiai parduodavo geležinkelio stoty. Prisigeria ir dainuoja.

Išpažinties eidavot?

Bažnyčia buvo Minsko centre, bielorų, bet katalikų. Į bažnyčią eidavom. Visa kuopa eina. Ir ginkluoti. Oi, geras buvo kunigas...

Ignatavičius?

Rodos. Išpažintis buvo bendra. Susirenka 4–5 žmonės, ir svajok, gailėkis už savo nuodėmes. Ir paskui kunigas peržegnoja, užduoda pasimelsti, pasimeldi. Į ausį kalbėt nereikia kunigui.

Kodėl taip padarė?

Kad, man rodos, į tą ausį kalbėt nėr reikalo. Jei aš žiauriai dariau, tai man neatleis. Klaupkis ant kelių, bučiuok žemelę ir prašyk Dievo atleidimo.

Žudynių aukos. Vietovė nežinoma.

O jūs kam nors pasakojot, kad Rudenske nušovėt žmogų?

Pasakojau, kai išpažinties priėjau per atostogas Darbėnuose. Pasakiau, kad vieną žmogų peršoviau, ar jis staigiai mirė, ar nemirė, to aš negaliu pasakyti, bet daugiau tokiais darbais neužsiėmiau. Ir šiandien tebesigailiu.

Ką jums kunigas pasakė?

Pasakė: tokioj jaunystėj ir tokia nuodėmė žiauri, buvai priverstas, matyt. Jau taip savarankiškai nepuolei šaut. Viskas.

Ar vaikams pasakojot?

Paskui po karo pasakojau. Žinojo vaikai. Sakiau, kad buvau tokioj kariuomenėj, teko būti tokiose skaudžiose nelaimėse, kur šaudė žydų tautybės žmones, teko ir man ten būti ir teko vieną peršaut. Sako, kodėl, tėveli,ėjai į tą kariuomenę? Todėl, kad neturėjau namų, aš neturėjau, kur gyventi, aš turėjau eit į tą kariuomenę. Aš nėjau, kad specialiai žydus šaudyti. Lietuvos savanoriai – batalionas ir viskas. Lietuvą saugot, o ne tokius darbus dirbt. O jeigu vyriausybė tą padarė, tai čia vyriausybė kalčiausia.

Kai jūs saugojo žydus, ar jūs galvojot, kad jus gali tuoj vėl paimti prie duobės šaudyti?

Ne, nieks nepaims. Jeigu atsisakai, jau duos bausmę, ar mirties bausmę, ar kalėjimo bausmę, bet nachališkai nesiųs šaudyti. Nes nežino patys viršininkai, į ką tu šausi. Jeigu tu staiga atsisuksi ir pilsi į viršininką?

Tai jūs galvojat, jeigu šaudė, tai šaudė savanoriai?

Taip, aišku, savanoriai. Privers tave! Nė vieno neprivertė.

1988 m. balandis

Juozas Aleksynas gimė 1914 m., tarnavo nepriklausomos Lietuvos kariuomenėje, paskui – A. Impulevičiaus batalione. Sovietų okupacijos metais buvo profsąjungos sekretorius.

Vykstant žudynėms Baltarusijoje, jam buvo 28-eri.

Karo kapelionas kun. Z. Ignatavičius ir A. Impulevičiaus bataliono kariai pamaldose Šacke.

Juozas Aleksynas: Tarnauti 1941 metais iš atsargos pašaukė Kubiliūnas. Turėjau prisistatyti į komendantūrą. Sakė, vidaus tvarkos palaikymui. Pusei metų. Padėt vokiečiams. Saugojom karo belaisvius prie darbo durpyne.

Kada jus išsiuntė iš Lietuvos?

Kada, nepasakysiu, tik žinau, kad rudenį, rugsėjį į pabaigą ar spalio pradžioj. Išvežė į Minską. Nepasakė, kur veža, tik į mašinas susodino. Tada pirmą ir paskutinį kartą mačiau bataliono vadą majorą Impulevičių, dalyvavo atsi-sveikinant.

Kiek išbuvo?

Gegužės mėnesį sniegą nuleido, ir tada pabėgau.

Kodėl pabėgot?

Nebenorėjau už vokiečius kariauti. Vokietis jau nebuvo tikras prietelius, mes buvom tik jų įrankiai. Nors jie mums nekomanduodavo, jie tik su mumis važinėdavo. Mes nesupratom jų kalbos, tai mums komanduodavo mūsų karininkai. Gecevičius – būrio vadas, Plungė – kuopos vadas. Iš visų karininkų, kiek mačiau, tai tik Gecevičius gerai mokėjo vokiškai, tai jis visą laiką su vokiečiais laikė bendrą kalbą. Įsakymus, kur gaudavo, mums perduodavo. Gyvenom Minske, ne kareivinėse, o atskirai mažom grupelėm kambarėliuose.

Tai jus vežiodavo po visą Baltarusiją?

Vežiodavo.

O prie žydų šaudymo jus statydavo kokiuose miestuose?

Visuose. Mašinų važiavo daug, į didesnę miestą pakeldavo batalioną. Važiamom dengtom vokiečių mašinom. Niekas mums nesakydavo, kur važiuojam. Vietinė policija ėjo per butus ir rinko žydus, varė juos į aikštę. Paskui skirstydavo pagal sąrašą, vokiečiai sau pasilikdavo, kas reikalingas – gal gydytojas koks, gal inžinierius, o visus kitus varydavo į duobę. Duobės jau būdavo iškas-tos už miesto ribų, ant šlaitų.

Kiek jums yra tekę matyt tų šaudymų?

Kad suskaičiuot jau nebegaliu. Apie dešimtą gal. Turėjom patys varyt iš aikštės prie duobės, o pabaigoj šaudėm. Grupelėm imdavom iš to masyvo žmonių ir naikinom.

Ar jie su daiktais buvo?

Ne, tiktai apsirengę. Daiktų iš namų nedavė imt. Rikiuote juos varo, po keturis žmones. Kolona ilga pasidaro didesniame miestelyje. Tuomet dalis kareivių jau stovi ant duobės kranto, o dalis atvaro juos prie duobės. Suvaro į duobę, suguldo, ir mes juos iššaudom.

Šaudydavot gulinčius?

Gulinčius. Viena eilė išeina, tada ant viršaus lipa kita, tada vėl kita.

Žemėm neužpildavot?

Ne. Paskui ant pabaigos tik chlorkalkėm pildavo. Kas juos užkasdavo galutinai, nežinau. Baigdavom šaudyti ir mes išvažiuodavom. Mums buvo išduota vien tik rusiški šautuvai ir rusiški šaudmenys. Tarp šaudmenų buvo ir sprogs-tamosios kulipkos, ir degančios kulipkos. Būdavo, užsidega drabužiai, vienus varo, o čia jau dega drabužiai, toks tvaikus kvapas eina iš degančio kūno. Bjauru. Negaliu jums paaiškinti, tai reikia matyt.

Žmones atvarydavo, ir jie turėjo ant tų degančių lavonų atsigulti?

Taip. Guldavo, ir viskas. Eidavo be jokio pasipriešinimo. Kad sustotų ant duobės kranto: neisiu... Nusirengdavo, lipdavo ir guldavo.

Kurion vieton reikdavo taikyt?

Daugiausia į krūtinę. Arba į pakaušį. Bet būdavo sprogstamosios kulkos, tai labai greit atsivožia pakaušis žmogaus.

Kiek per vieną akciją nušaudavot?

A velnias jį žino. Kiek atvaro, tiek nušauni. Nebaigę neišvažiuojam. Atgal iš tos grupės jau neveža. Nieks nepraneša, atvaro tūkstantį ar du, ar šimtą, ar kiek. Eina kaip avinėliai kokie, jokio pasipriešinimo.

O vaikai?

Nėšdavosi vaikus mažiukus, kitus vesdavosi. Visus naikinom.

Jei mama ar tėvas laiko vaiką ant rankų, tai ar kartu su juo gulasi į duobę?
Gulasi, ir vaiką palei save, ranką uždeda ant vaiko.

Tai jums reikia rinktis, šauti tėvą ar šauti vaiką?

Tai pirma jau šauni tėvą. Vaikas tai nieko nejaučia. Apie save pagalvokit: kaip jaustis tėvui, kai palei jį vaiką nušauna? Ne iš automato šauni, vieną kulką tėvui, paskui jau vaikui.

Kai jus pasiųsdavo į tą šaudymą, tai kokia jūsų nuotaika buvo?

Neklauskit. Lieki žmogus toks kaip automatas. Dirbi pats nežinai ką. Klaiku. Vokiečiai šaudė retai, daugiausia fotografuodavo...

Kai jūs šaudėt, ar galvodavot, kodėl šitie žydai šaudomi?

Aš daugiau nieko nekaltinu, tik Dievą, jeigu jis yra, kodėl jis leidžia žudyti nekaltus žmones. Ir tada taip galvojau.

1988 m. balandis

A. Impulevičiaus bataliono karius komandiruotėje maitino Stasys, virėjas.

Stasys: Pradžioj jie nesakydavo, kad važiuoja šaudyti. Į „operacijas“ važiuodavo. Daugiausia savanoriai būdavo. Ne kiekvienas tokį darbą galėjo daryti... Jie, būdavo, kai išvažiuoja į operacijas, tai grįžę sriubos neimdavo, tai daug jos likdavo...

Kodėl neimdavo tos sriubos?

Tai būdavo jie ten pinigų kišenes prisikrovę. Kortom lošia, geria, baliavoja kelias dienas.

Kaip čia būdavo su tais savanoriais? Ar visą laiką tie patys eidavo, ar vieną kartą vieni, kitą kartą kiti?

Tie, kur gobšūs buvo, mato, kad kiti parsineša gerų daiktų, pinigų, tai kitą kartą prašosi paimami į operaciją. Daug iš karto nevažiuodavo. Katrie jau tokie bailesni, tai tie neprašydavo, jų ir neimdavo. O tie, kurie jau tokie azartni, tai prašydavosi.

Sakykit, o kaip sugyveno tie, kurie važiuodavo į tas operacijas ir kurie nevažiuodavo?

Tie, kurie važiuodavo, tie patenkinti, kad gauna grobio. O tie, kurie nevažiuodavo, tie to grobio ir nenori. Ir tie patenkinti, ir tie patenkinti...

1998 m.

Bataliono kasdienybė buvo nuolat nušviečiama Lietuvos spaudoje. Štai ką rašė 1942 m. patriotinis leidinys „Karys“:

10 val. Minsko katedroje buvo pamaldos. Pamaldas atlaikė lietuvių batalionų Rytuose kapelionas kun. Ignatavičius. Per pamaldas Minsko katedra aidėjo lietuviškom giesmėm. Pamaldos buvo baigtos tautos himnu. [...]

*Tęsiant programą, bataliono choras padainavo keletą lietuviškų dainų. Bataliono kariai padeklamavo keletą savo sukurtų ir kai kurių mūsų poetų eilėraščių. Paskui buvo suvaidintas ltn. Juodžio parašytas vaizdelis „Tėvynės aidai“. Programa buvo baigta kupletais „Minsko dzinguliukai“, kuriuose užkabino būdingesnius lietuvių batalionų gyvenimo nutikimus.**

„Minsko dzinguliukų“ gyvenimas nebuvo saldus. Dauguma karių, įstoję į batalioną 1941 m. vasarą, buvo pasižadėję tarnauti 6 mėnesius, o išstarnavo

* „Karys“, 1942 m. kovo 14 d., Nr. 12. Iš: Masinės žudynės Lietuvoje, 1941–1944, p. 319–320.

dvigubai. Niekas net neketino jų išleisti namo, kur buvo palikti ūkiai, žmonos, vaikai. Į karių prašymus paleisti iš tarnybos, nes ištarnauta jau daugiau kaip metai, vokiečiai nereaguodavo.

Vienas iš lietuvių savisaugos bataliono vadų 1942 m. lapkritį rašė vokiečių užnugario srities vadui:

*Kai 1941 m. gruodžio mėn. atvykome į frontą, tai mes buvome apipylę, be marškinių, dalis be batų, bet kai skubiai reikėjo vykdyti kautynių uždavinį, mes patys pasiruošėm, nors pasilikusieji nuolatinėj sargyboj liko nuogi (be marškinių), 25 kareiviai visai basi, bet tarnybon išvykome. Visai be žieminių rūbų sulaukėme 1942 m. sausio mėnesio. Bet lietuviai, ir dideliame šalčiui esant, savo pareigas fronte atliko. Tai vis faktai, kurie kalba už idealų turėjimą.**

Majoras Antanas Impulevičius, kurio vadovaujamas batalionas išžudė dešimtis tūkstančių žmonių savo šalyje ir Baltarusijoje, pasitraukė į Vakarus, tapo Impulioniu. 1964 m. gavo JAV pilietybę ir buvo išrinktas Filadelfijos lietuvių bendruomenės pirmininku. Lietuvoje nuteistas už akių. Mirė JAV.

* Rimantas Zizas. Lietuvos kariai savisaugos batalionuose. Iš: *Lietuvos archyvai*, t. 11, 1998, p. 62.

Žudikai žmogišku veidu

Ypatingojo būrio narys Vladas Kliukas.

Kas tokie buvo mūsų šie vyrai, kurie šaudė kitus vyrus, moteris, vaikus, senelius ir ligonius?

Viena iš nedaugelio studijų šia tema – istorikės Rūtos Puišytės straipsnis apie Holokaustą Jurbarko apskrityje.

Svarbiausia Rūtos Puišytės mintis: „Žmonių naikinimas buvo **sąmoningas**, t. y. nusikaltėlis suvokė, ką jis daro – **žudo moteris, motinai matant trenkdamas į medį užmuša kūdikį...**“*

Anot istorikės, nusikaltėlius žudyti skatino šie išoriniai veiksniai:

* Rūta Puišytė. Masinės žudynės Lietuvos provincijoje. Iš: *Žydų muziejus: almanachas*. Vilnius: Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus, 2001, p. 175.

1. **„Prisitaikymas prie naujos valdžios** (kai kurie individai antižydiškose akcijose dalyvavo norėdami įrodyti savo lojalumą naujai valdžiai, nes 1940–1941 metais buvo per daug uolūs kuriant sovietinę santvarką Lietuvoje).
2. **Politinė situacija.** Individas buvo apdovanojamas už parodytą žiaurumą ir baudžiamas už gailėstingumą (mirties bausmė už žydų gelbėjimą), be to, į vokiečius žiūrėta kaip į valstybingumo garantą.
3. **Laikinios vyriausybės, visuomenės lyderių, Bažnyčios hierarchų pozicija.**
4. **Visuomenės nuotaikos** patyrus atvirą sovietizaciją ir trėmimus. Pirmąsias žudynes bandyta pateisinti – šaudomi žydų vyrai, sovietiniai aktyvistai. Tačiau ilgainiui visuomenės nuotaikos ėmė keistis, gyventojai buvo sukrėsti, atsirado paniekinamas žodis „žydšaudys“.
5. **Propaganda.**
6. **Paklusnumas įsakymams, vidinė pareiga.** Naikinimo akcijos provincijoje prasidėjo tada, kai spauda ėmė mirgėti mirgėti antisemitiniais išpuoliais.

Nusikaltėjus galima skirti į kelias kategorijas pagal žudiko santykį su auka:

1. Suimamas, sumušamas, nužudomas pažįstamas asmuo – kaimynas, klasės draugas ar bendradarbis.
2. Nusikaltėlis jaučiasi „nesmagiai“.
3. Aukų likimas suvokiamas kaip neišvengiamybė: anksčiau ar vėliau žydų neliks.
4. Prieš nužudant beatodairiškai tyčiojamas.
5. Nusikaltėlis nėra tiesioginis žudynių dalyvis. Jo įnašas grynai „tarnybinis“ – sudaryti aukų sąrašą su adresais, surasti tinkamą naikinimui vietą. Ši žmonių kategorija dažniausiai nejautė neapykantos ar priešiško žydams.
6. Leidžiama aukai pabėgti ar kitaip pagelbstima. Tačiau dažniausiai tai daroma asmeniškai pažįstamam žydui ar už užmokestį.*

Istorikas Rimantas Zagreckas atliko unikalią tyrimą. Autorius pasitelkė modernius tarpdisciplininius metodus tirdamas Lietuvos ypatingojo archyvo

* Ten pat, p. 199–200.

baudžiamųjų bylų fondo medžiagą. LYA fonde „su holokaustu susijusių asmenų minima keletas tūkstančių, todėl, negalėdami tokios gausos iš karto aprėpti, apsisistojome ties istoriografijoje mažiau tirtomis apskritimis: Biržų, Kėdainių, Panevėžio, Rokiškio ir Utenos. Šiose apskrityse pavyko nustatyti 205 su holokaustu susijusius ir iš dalies už tai nuteistus asmenis. Visi jie yra šiose apskrityse 1941 m. Birželio sukilime veikusių sukilėlių būrių, kurie vėliau buvo reorganizuoti į pagalbinės policijos būrius, nariai“^{*}.

Analizuotos 205 asmenų anketos ir autobiografijos duomenys, pateikti ir jų tardymo protokoluose, ir liudytojų parodymuose.

Išvados:

Visi [...] asmenys nuteisti už veiksmus, susijusius su žydų žudynėmis, buvo 1941 m. birželio sukilime dalyvavusių ir dar neišformuotų būrių nariai arba policijos pareigūnai.

Socialinis nuteistųjų statusas apytikriai atkartoja visos Lietuvos gyventojų socialinę struktūrą (dauguma – ūkininkai, mažuma – amatininkai, samdomieji darbininkai, tarnautojai ir inteligentai).

Didžiausia dalis nuteistų holokausto dalyvių buvo žemo išsimokslinimo asmenys – baigę keturias ar mažiau pradžios mokyklos klasių arba visai nesimokę.

Nuteisti holokausto dalyviai Nepriklausomoje Lietuvoje buvo apolitiški asmenys.^{**}

Kodėl žydus šaudė savisaugos batalionų kariai?

Pasak istoriko Alfredo Rukšėno, „pagrindinis veiksnys, skatinęs batalionų karius dalyvauti žudynėse, buvo pareigos jausmas. Žydų naikinimo akcijos buvo vykdomos įsakymo tvarka. Tie, kurie dalyvavo struktūrose, vykdė užduotis iš pareigos jausmo – paklusti įsakymams ir juos vykdyti. Karių pa-

^{*} Rimantas Zagreckas. Holokausto dalyvio socialinis portretas. Iš: *Genocidas ir rezistencija*, 2012, Nr. 1 (31) p. 63–64.

^{**} Ten pat, p. 84.

reiga tapo ir dalyvavimas įsakymo tvarka vykdant žydų, kitų asmenų grupių genocidą. Tokia užduotis buvo kariams netikėta, nes jie, stodami į batalioną, nežinojo, kad jų pareiga taps karo nusikaltimų vykdymas“*.

Unikalus pokalbis su Alfredu Rukšėnu apie žudynėse dalyvavusių TDA bataliono karių motyvaciją skelbtas 2012 m. portale *Bernardinai.lt*** . Štai keletas svarbių interviu momentų:

Pagal santykį su pareiga išskirčiau tris Kauno savisaugos batalionų karių elgsenos tipus: paprastą, aktyvųjį ir nonkonformistinį. Paprastas elgsenos tipas yra labiau mechaninis, be jokių ypatingesnių požymių. Jis buvo būdingas daugumai. Įsakymus jie vykdė tik dėl to, kad iš jų to buvo reikalaujama, ir ne daugiau. Kiti, t. y. nedidelė dalis karių, buvo labai aktyvūs, eidavo šaudyti savanoriais. Dalis aktyviųjų su aukomis elgdavosi žiauriai. Manau, kad aktyviai atlikti pareigą juos skatino malonumo pojūtis, t. y. sadistinis pradas. Nonkonformistai buvo tie kariai, kurie atsisakydavo paklusti įsakymams operacijų metu.

Į klausimą, ar buvo galima atsisakyti šaudyti ir ar daug tokių buvo, istorikas atsako:

Nebuvo taip, kad kariai masiškai būtų atsisakę šaudyti aukas, t. y. ištisais būriais, kuopomis. Man pavyko rasti duomenų apie vieną kareivį, atsisakiusį šaudyti žydus Kaune, Mickevičiaus slėnyje, 1941 m. liepos mėn. vykusios vokiečių surengtos operacijos metu. Už tai jis buvo sušaudytas. Taip pat yra duomenų, kad vienas kareivis atsisakė šaudyti aukas 1941 m. liepos pradžioje Kauno VII forte vykusiose žudynėse. Lietuvių karininkas jį dėl to aprėkė ir nusiuntė eiti sargybos. Vienas Kauno Tautos darbo apsaugos bataliono karininkas, žudynių Kauno VII forte dalyvis, prisimena, kad už atsisakymą šau-

* Alfredas Rukšėnas. Kauno savisaugos batalionų karių dalyvavimo žydų ir kitų asmenų grupių žudynėse vokiečių okupacijos laikotarpiu (1941–1944) motyvai. Iš: *Genocidas ir rezistencija*, p. 42.

** Savaitės pokalbis. Alfredas Rukšėnas: „Jie pakluso įsakymui, o ne sąžinei“. *Bernardinai.lt*, 2012 m. sausio 17 d.

dyti aukas vokiečiai grasino sušaudymu. Nors iš vokiečių pusės ir buvo tokios sankcijos grėsmė, daugelis karininkų ir kareivių uoliai žudynėse dalyvavo ne dėl to. Kaip jau minėjau, juos skatino tiek įsakymas, tiek neapykanta. Pateiksiu pavyzdį iš Baltarusijos: 1941 m. spalio 10 d. 2-ojo PPT bataliono 2 kuopa vykdė Rudensko miesto žydų geto kalinių naikinimo operaciją. Aukas atsisakė šaudyti apie 15 karių. 1941 m. spalio 14 d. to paties bataliono 3 kuopos kariai šaudė Smilovičių mieste gyvenusius žydus. Jie šaudymo darbą vykdė vangiai, dalis karių atsisakė tai daryti. Dėl to šaudyti aukas vietoje 3-ios kuopos buvo paskirti 1-os kuopos kariai. Reikia pabrėžti, kad kariai, kurie atsisakė šaudyti Rudenske ir Smilovičiuose, kitų žmonių naikinimo operacijų metu vis dėlto pakėlė ginklų prieš niekuo jiems nenusikaltusias aukas. Galima buvo atsisaityti vieną ar kitą kartą, tačiau ne nuolatos. Žinių, kad atsisakiusiesiems buvo skirtos bausmės, nėra. Greičiausiai jos nebuvo skirtos.

Kas buvo lietuviai, žudę žydus?

Manau, kad lietuviai, tarnavę batalionuose ir žudę nekaltus žmones, nebuvo nei geresni, nei blogesni negu kiti jų bendraamžiai. Ne blogesni ir už dabarties žmones. Jei ne sovietinė ir vokiečių okupacijos, kariai, kurie tarnavo šiuose batalionuose, būtų veikę tą patį, ką jie veikė nepriklausomos Lietuvos laikotarpiu. Batalionų karininkai būtų tarnavę Lietuvos ginkluotosiose pajėgose, kurių kartu buvo ir jų darbovietė. Jie būtų sėkmingai kopę karjeros laiptais, būtų mokę jaunimą, pašauktą atlikti karo prievolės, krašto gynybos darbo. Atsargos karininkai būtų dirbę Lietuvos policijos struktūrose, kitose darbovietėse. Kiti kariai būtų dirbę samdomais darbininkais žemės ūkyje, statybose, fabrikuose. Vieni iš jų būtų laikomi gerais, pavyzdžiais, kiti – niekam tikusiais darbininkais. Dar kiti kariai būtų Lietuvos ginkluotųjų pajėgų liktiniai puskarininkiai. Tie kariai, kurie gyveno pasienyje su Vokietija, galimas dalykas, būtų vertęsi sėkmingai kontrabanda. Daugelis karių būtų aktyviai reiškęsi Lietuvos Šaulių sąjungos veikloje. Vienas kitas karys, pasižymėjęs didesniu religingumu, greičiausiai būtų įstojęs į kunigų seminariją arba tapęs vienuoliu.

Šia istoriko įžvalga galėčiau baigti bene liūdniausią knygos skyrių apie žydšaudžių motyvaciją. Tačiau turiu pacituoti garsaus psichoanalitiko ir filosofo Ericho Frommo žodžius, gerokai sustiprinančiais lietuvių istoriko įžvalgas. (Tai pirmas ir paskutinis kartas šioje knygoje, kai nusižengiu savo principui – cituoti tik lietuvių ir (ar) tik Lietuvoje išleistų autorių darbus). Ericho Frommo knyga vadinasi „Žmogaus destruktivumo anatomija“. Pasak mokslininko, grupės agresyvumą dažnai lemia šie du motyvai:

- **Konformistinė agresija.** Tai agresyvūs veiksmai, kurie atliekami ne todėl, kad agresorių yra apėmęs noras naikinti, o todėl, kad jam tai daryti liepiama ir jis yra įsitikinęs, jog tai jo pareiga. Paklusnumas laikomas dorybe, nepaklusnumas – nuodėme. Konformistinė agresija yra gana paplitusi ir reikalauja rimto dėmesio. Pradedant paauglių gauja ir baigiant armijos kareiviais, daugybė destruktivių veiksmų atliekami todėl, kad bijoma pasirodyti „kitokiam“, todėl, kad paklūstama įsakymams.
- **Grupinis narcisizmas.** Jis turi svarbias funkcijas. Pirmiausia jis skatina grupės solidarumą bei bendrumo pojūtį ir taip leidžia lengviau manipuluoti žmonėmis. Antra: jis nepaprastai svarbus suteikiant grupės nariams pasitenkinimo jausmą, ypač tiems, kurie turi nedaug kitų priežasčių didžiulis savimi ir jaustis ko nors verti. Net jei esi patelaimingiausias, skurdžiausias, mažiausiai gerbiamas grupės narys, tavo nelaimingumo būseną kompensuoja jausmas: „Aš, realybėje tebūdamas slykas, priklausydamas grupei tampo milžinu.“ Grupinio narcisizmo laipsnis tuo aukštesnis, kuo mažiau žmogus yra patenkintas savo gyvenimu. Tie socialiniai sluoksniai, kurie džiaugiasi gyvenimu, yra ne tokie fanatiški nei tie, kurie kenčia nepriteklius ir kurių gyvenimas yra visiškai monotoniškas.*

* Erich Fromm. *The Anatomy of Human Destructiveness*. London: Penguin books, 1977, p. 278–280 ir 275–276.

V. Lietuva praturtėjo

Nacių okupacijos metais Lietuvoje buvo nužudyta apie 200 000 žydų. 200 000 – tai 50 000 šeimų. Liko jų namai, jų žemė, gyvuliai, baldai, bran- genybės, pinigai. Liko jų įmonės, parduotuvės, vaistinės, ligoninės, užiegos, mokyklos, sinagogos, bibliotekos su visu ten esančiu vertingu turtu ir in- ventoriumi.

Kur visa tai pasidėjo? Kas praturtėjo? Ar tik vokiečiai, kurie liepė visas ver- tybes atiduoti reicho žinion? Ar tik tie, kurie šaudė, o paskui lupo auksinius dantis ir dalijosi drabužius?

O gal ir mūsų valstybė, mūsų Lietuvos įstaigos ir netgi paprasti lietuviai, pavyzdžiui, mano ir jūsų seneliai, gavę pigiau nusipirkti šį bei tą geresnio miestelių valdžios surengtuose aukcionuose?

Kas žino...

1941-ieji. Policijos departamento viršininkas Vytautas Reivytiš svarsto, kad „likviduojant žydų turtą būtų galima visiems laikams išspręsti policijos ir jos darbuotojų aprūpinimo patalpomis ir butais klausimą“*.

* Valentinas Brandišauskas. Žydų turtas ir kultūros vertybės. Iš: *Holokaustas Lietuvoje 1941–1944 m.*, p. 478.

Šiaulių miesto ir apskrities viršininko Jono Noreikos raštas Nr. 1875
1941 m. rugsėjo mėn. 10 d.

Nurodymai likviduoti žydų ir pabėgusių komunistų kilnojamąjį turtą

Ištrauka:

1. Iš surinkto turto reikia palikti ir toliau saugoti iki atskiro mano nurodymo liuksusinius baldus, medžiagas ritiniuose ir nevartotus baltinius. Šio turto sąrašus pristatyti man.
2. Kitu tinkamu turtu aprūpinti savo turimas įstaigas, kaip tai mokyklas, valsčius, paštus, prieglaudas, ligonines ir t. t. Tačiau ne mažiau kaip $\frac{1}{4}$ to tinkamo turto palikti saugoti iki atskiro mano nurodymo.*

Jono Noreikos rūpestingumas ir jo partizaninė veikla įamžinti daugelyje Lietuvos vietų – memorialinės lentos, gatvių ir mokyklų pavadinimai. Įamžinta ir ant Ypatingojo archyvo sienos. Kitapus sienos, tik už kelių metrų nuo įrašo, pagerbiančio Lietuvos didvyrį Joną Noreiką – LYA skaitykla, kurioje – žydus šaudžiusių bylos, taip pat ir iš Šiaulių... Noreikos nurodymu žydai buvo varomi į Šiaulių getą.

Grįžkime prie turto. Žinoma, kad dalis nužudytųjų turto nepasiekdavo sandėlių – buvo išgrobstoma vietos gyventojų dar iki aukcionų. Policininkai grobstė turtą darydami kratas žydų namuose. „Turto plėšimas vyksta dienos metu ir tuo kompromituojamas policijos vardas“, – skundėsi pareigūnai Vilniaus policijos vadams.**

Pasibaigus aukcionams, šiek tiek turto likdavo, tad, pavyzdžiui, Rokiškio žydų turto likvidavimo komisija sandėlininkui perdavė nerealizuotą turtą.

* LCVA, f. R-1099, ap. 1, b. 1, l. 239.

** Valentinas Brandišauskas. Lietuvos žydų turto likimas Antrojo pasaulinio karo metais. Iš: *Holokaustas Lietuvoje 1941–1944 m.*, p. 484.

*Tarp likusių daiktų – indai, puodai, kibirai, suknelių ir bliuskučių įvairių – 2399, rankšluosčių – 1661, staltiesių – 894, moteriškų marškinių – 837. Tuo tarpu radijo imtuvai, telefonai, laikrodžiai, patefonai skaičiuojami vienetais.**

Kai kurios įstaigos žydų turto gavo nemokamai: tarp praturtėjusių – prieglaudos, pradžios mokyklos, girininkijos, vietos savivaldybės. Medicinos įranga atiteko ambulatorijoms ir ligoninėms.

Gyvenimas pagerėjo.

„Daugumą žydų ūkių perėmė fiziniai asmenys, kurių absoliuti dauguma buvo lietuviai.“**

Viso likusio žydų turto registravimą, priežiūrą ir paskirstymą (pardavimą) turėjo organizuoti vietos administracija: viršaičiai, seniūnai, policija ir kiti pareigūnai. Rokiškio komendantas skundėsi, esą „dėl didelio pirkėjų antplūdžio pardavimo vietoje buvo neįmanoma palaikyti tinkamą tvarką“***.

Ką žydų turto grobstytojams, pirkėjams, gavėjams sakė didysis moralinis autoritetas – Katalikų bažnyčia?

*Lietuvos katalikų bažnyčios požiūrį į pasisavintą žydų turtą iš dalies atskleidžia referatai, 1942 m. skaityti kunigų konferencijose. Pranešimuose vyrauja nuomonė, kad jei turtą pasisavino neturtingas parapijietis, ir tik būtiniausiomis savo reikmėms, tai tas turtas galės likti jo žinioje. Tačiau jei žmogus paėmė daugiau nei pajėgus suvartoti, tai turįs grąžinti: geriausia – Bažnyčiai, tačiau galįs sušelpiti ir vargšus ar skirti labdarai. Išlyga taikoma tik nesaikingai žydų turto prisigrobusiems buvusiems partizanams, tapusiems jais dėl kilnių tikslų: jiems restitucija neprivaloma, nes karo pradžioje jie rizikavo net gyvybe. Įsigytas žydų turtas esą atpildas už buvusią riziką.*****

* Ten pat, p. 480.

** Ten pat, p. 475.

*** Ten pat, p. 480.

**** Valentinas Brandišauskas. Žydų nuosavybės bei turto konfiskavimas ir naikinimas Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo metais. Iš: *Holokaustas Lietuvoje 1941–1944 m.*, p. 501.

Sauliaus Beržinio interviu su **Regina Prudnikova** iš Vašingtono Holokausto muziejaus fondų, Jeffo ir Toby Herrų kolekcijos.

Daug lietuvių, kurie buvo biedni, pas žydus tarnavo. Žydai buvo gailėstingi žmonės. Aš irgi tarnavau, bet paskui išėjau, bijojau... nes buvau raudona labai, stambi, o, sakė, žydai be krikščionių kraujo negyvena, kai šventės būna, turi nors lašelį kraujo paragaut.

Kai vokiečiai užėjo, žydai neturėjo teisės į nieką. Lietuviai krautuves plėšė, nešė viską... Visko buvo prisinešę, ir aš parsinešiau.

Ką jūs parsinešėte?

Medžiagos parsinešiau iš žydų krautuves ir batų, bet batai nevienodi buvo. O paskui žydus varė iš namų ir ant aikštės. Su šautuvais. Ir apsupo. Suvarė į eiles. Visi varė, nes visų prašė eit, sakė, turto duos, namus, butus. Paskui daug kas čia ant žydų turto gyveno.

Paskui prie Lipkės restorano buvo varžytynės, pirkto, draskė, vežė... Lipkės restoranas buvo prikrautas drabužių, kur arkliais suvežė. Per langus mėtė kaldras, paduškas, patalus, tai žmonės griebė, kas ką pagavo, o Jėzus, kas čia darėsi...

Kas mėtė?

Tie, kur dalyvavo šaudyme. Tie ir mėtė. Geresnius daiktus, baldus tai sau pasiliko.

Tai kai užėjot, matėt tuos baldus?

Žinau, kad jie nieko neturėjo, ubagai buvo, o paskui kai užėjau, žiūriu, pal-tai karakuliniai... pusbrolio žmona apsivilko. Batų buvo pilnas koridorius. Aš vienus bordavus zomšinius batelius paėmiau, tai atsivijo ir atėmė. Sakė, čia mano. Sakau – ne tavo, bet žydų.

Ten turbūt ir auksinių žiedų buvo...

Buvo... juos gi nuogus išrengė, kurie bagotesni buvo. Dantis išiminėjo... Tai aš vieną dantį nusipirkau.

Nusipirkot dantį? Buvo galima dantį nusipirkt?

Taip, taip, auksinį. Nebrangiai mokėjau. Kaip užėjo rusai, tai pas tokią moteriškę nusipirkau.

Tai kur tas dantis dabar?

Ščia (pirštu rodo auksinį dantį burnoje). Išlydino ir padarė man dantį. Tos moters vyras žydus šaudė, tai pardavė man su visa karūnka.

Tai pirkot karūnką su visu dančiu?

Taip, su dančiu.

Tai, vadinasi, ir jūs iš žydų pasipelnėt?

Kaip tai pasipelniau? Aš gi pirkau tą dantį.

1998 m. balandis

VI. Mūsiškiai. Gelbėtojai

Pažįstu tik keletą nacių okupacijos metais nuo mirties išgelbėtų žydų: teatralus Ireną Veisaitę, Marką Petuchauską ir Kamą Ginką. Gelbėtojų nepažįstu nė vieno. Taip maniau tol, kol sykį užklydusi į žydų bendruomenę fojė pamaciau stendą apie gydytoją Petrą Baublį. Ar ir Baublys buvo žydas? Nežinojau... Ne, atsakė man vienas iš bendruomenės narių. Jis Pasaulio teisuolis, gelbėjęs žydus nuo mirties.

Petras Baublys – ir mano gelbėtojas.

Būdama maždaug trylikos, kokius metus kankinau save ir tėvus, bet niekas negalėjo nustatyti ligos. Tikrino visi įmanomi gydytojai, darė daugybę tyrimų, bet temperatūra pakildavo kas vakarą ir nuolat kamavo nepaaiškintas nuovargis. Paauglystė ar vis dėlto liga? Galų gale kažkas tėvams patarė kreiptis į daktarą Petrą Baublį. Jis priėmė mus su tėčiu savo name Vilniuje Šilo gatvėje. Užtrukome gal valandą. Daktaras pamatė tai, ko mano plaučių nuotraukoje nematė kiti – beprasidedančią džiovą. Liepė tuoj pat traukti mane lauk iš mokyklos pusmečiui, vežti į sanatoriją gydytis, ryti vaistus ir kvėpuoti pušynų oru. Daktaro Baublio dėka tėvai nupirko man šunį, kad pušnyuose būčiau kuo daugiau.

Pasveikau. Baigiau mokyklą, 1973-iaisiais įstojau į Maskvos teatro institutą ir tų metų gruodžio mėnesį grįžau namo į Vilnių. Atgal turėjau skristi gruod-

džio 16 dieną. Turėjau bilietą, bet grąžinau, nes nebuvo paskaitų ir galėjau pasilikti dar kelias dienas. Tuo lėktuvu į Maskvą tądien išskrido geriausi Lietuvos pediatrai. Išvakarėse jie buvo Panevėžyje, konferencijoje, o po jos Juozo Miltinio teatre žiūrėjo spektaklį „Mirties šokis“. Į Maskvą išskrido ir Petras Baublys, tuomet jam buvo 59-eri. Lėktuvas „Tu-124“ sudužo prie Minsko. Petras Baublys žuvo. Žuvo visi gydytojai, visi lėktuvo keleiviai. Aš likau gyva.

1977 m. Petras Baublys buvo pripažintas Pasaulio teisuoliu.

Kiek vaikų karo metais išgelbėjo nuo mirties daktaras Petras Baublys? Ne vieną dešimtį... Gal jo išgelbėti ir į lietuvių šeimas atiduoti žydų vaikai nežino savo šaknų, nežino, kad daktaro suleista ir kelioms valandoms juos užmigdžiusi liuminalio injekcija buvo pirmas jų žingsnis iš mirties zonos? Dvejus metus, nuo 1942-ųjų iki 1944-ųjų, jis dirbo Kauno kūdikių namų „Lopšelis“ direktoriumi. Jie buvo Vilijampolėje, prie pat žydų geto ribos.

Pasakoja žydaitė Rut, daktaro Baublio priglauta kaip Irena Baltaduonytė:

*Iš geto mane išnešė 17 metų žydų mergaitė, kuri buvo nepanaši į žydę. Su gyd. Baubliu buvo sutarta, kad mane paliks prie jo „Lopšelio“ ankstų rytmetį. Aš buvau vaistais užmigdyta, ir ankstų žiemos rytmetį mane išvežė ant rogučių kaip ryšulį drabužių. Pasisekė, kad vokiečiai nepatikrino, nes kitu atveju būtume abi žuvusios. Tame ryšulyje buvo įdėtas užrašytas netikras mano vardas bei pavardė, su kuriais aš ir augau gyd. Baublio vadovaujame „Lopšelyje“.**

Vieno vaiko istorija ypač keista:

Vienas policininkas rado mergytę ir atnešė pas daktarą Baublį į lopšelį su tokiais žodžiais: „Aš turiu sūnų, bet neturiu dukters. Ir aš noriu šitą gražų kūdikį auginti.“ Dr. Baublys pagalvojo, kad tai bus geriausia išeitis, nes pas

* Gyvybę ir duoną nešančios rankos. 4 knyga. Vilnius: Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus, 2009, p. 198.

*policininką ji bus saugi... Iš ryto mergaitei davė saldainį, ji tarė „keke“, taip žydų vaikai vadino saldainius, nuo žodžio „zuckerke“. Kadangi tas lietuvis policininkas buvo išaugęs tarp žydų, jis suprato, kad tai iš geto išnešta mergaitė, ir todėl iš karto atnešė ją atgal prie geto vartų.**

Pasakoja „Lopšelyje“ dirbusi medicinos sesuo:

*Atnešti vaikai buvo nukerpami, jų galvytės ištepamos kalio permanganatu. Gestapas tikrinti lopšelio ateidavo du tris kartus per savaitę giliai naktį.***

Gestapui sužinojus, kad lopšelyje prie geto smarkiai auga pamestinukų skaičius, personalui buvo uždrausta nakčiai rakinti duris. Lopšelis turėjo būti atviras visą parą, kad būtų galima jį tikrinti.

Kauno geto vaikai pakeliui į mokyklą.

* Ten pat, p. 200.

** Ten pat, p. 204.

1944 m. kovą per vadinamąją „Vaikų akciją“ Kauno gete iš motinų glėbių buvo plėšte išplėšti vaikai. Tąkart į koncentracijos stovyklą išvežta 1300 bėgėjų žmonių – vaikų ir senelių. Jų laukė Aušvico ir Dachau dujų kameros.

Vilniaus Gaono žydų muziejus 2002 m. išleido knygą – žydus gelbėjusių Lietuvos žmonių sąrašą. Jame 2559 pavardės.

Po 10 metų Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras parengė sąrašą žmonių, galimai dalyvavusių Holokauste, ir paskelbė jį centro interneto puslapyje. Tame sąrašė – 2055 pavardės.

Taigi gelbėtojų Lietuvoje buvo daugiau. Oficialu.

Genocido centro sudarytas sąrašas 2012 m. buvo perduotas Lietuvos Respublikos Vyriausybei. Tiek žinių. Matyt, mūsų Vyriausybė nuosekliai laikosi tos pačios pozicijos, kurią paprastais žodžiais išsakė istorikas Nerijus Šepėtytis: „Tie, kas dalyvavo Lietuvoje išžudant mūsų žydus – daugiausia lietuviai. Ir ką?“

VII. Žvilgsnis iš dabar.

Interviu su istoriku

Saulius Sužiedėlis – istorikas, Pensilvanijos (JAV) Milersvilio universiteto profesorius emeritas, Tarptautinės komisijos nacių ir sovietinės okupacijos režimų nusikaltimams tirti narys, knygų ir publikacijų apie Holokaustą autorius.

Ar jums yra tekę girdėti apie galimai prie Holokausto prisidėjusių asmenų sąrašą, kurį Vyriausybės pavedimu sudarė Genocido ir rezistencijos tyrimo centras?

Ne, neteko girdėti. Būtinai pasidomėsiu.

Kiek, jūsų turimomis žiniomis, mūsiškių, lietuvių, dalyvavo Holokauste nacių okupacijos metais?

Lietuvoje vokiečių, tiesiogiai dalyvavusių žydų žudynėse, buvo mažiausiai keli šimtai (įvairių saugumo įstaigų ir vermachto darbuotojai). Vietiniai, daugiausia etniniai lietuviai, sudarė kur kas didesnę skaičių: tiesiogiai žudė bent keletas tūkstančių ir tai prieštarauja mitui apie žydšaudžius kaip „saulėlę padugnių“. Tai daug ar mažai? Šį klausimą bandė spręsti istorikas Solomonas Atamukas, bet, jo teigimu, kaltininkų skaičių tiksliai nustatyti trukdo kaltumo laipsnio apibrėžties problema. Vis dėlto reikia manyti, kad jo pateikta išvada yra logiškai priimtina: „Visame žydų persekiojimo, pogromų, apiplėšimo, suvarymo į getus, jų apsaugos, tolesnio sutelkimo, vartymo-vežimo ir šaudymo procese dalyvavo tūkstančiai vietos žmonių.“

Kas, jūsų manymu, buvo patys žudikai ir kodėl jie žudė?

Į šį esminį klausimą bandė atsakyti Christophas Browningas monografijoje „Paprasti vyrai“ (*Ordinary Men*). Autorius tyrė vieno tipiško vokiečių policinio bataliono veiklą Lenkijoje. Šis iš vyresnio amžiaus rezervo karių sudarytas dalinys (apie 500 vyrų) išžudė arba ištrėmė į mirties stovyklas maždaug 83 000 žydų. Pasak Browningo, batalionas dalyvavo žudynėse daugiausia iš paklusnumo viršininkams, taip pat jausdami psichologinį bendražygių spaudimą. Browningas mano, kad antisemitizmas, neapykanta aukoms, nacistinė ideologija buvo ne taip svarbu. Paklusnumas biurokratiniam mechanizmui, vadų įsakymui ir ištikimybė bendražygiams suvaidino pagrindinį vaidmenį paverčiant „paprastus vyrus“ žudikais. Sadistų, įsitikinusių nacistų buvo mažuma.

Kiek svarbus Holokaustui buvo lietuvių antisemitizmas?

Antisemitizmas Lietuvoje po bolševikų okupacijos buvo labai svarbus veiksnys. Iki tol antisemitizmo apraiškų buvo, tačiau masinio smurto – tikrai ne. Antanas Smetona nebuvo antisemitas ir žydų atžvilgiu jo politika buvo nuosaiki. Tačiau po sovietų okupacijos 1940 m. įsivyravo įsitikinimas, kad žydai išdavė Lietuvą, nes jie esą pasitiko bolševikus su gėlėmis. Taip pat buvo tikima, kad enkavėdistai daugiausia žydai, nors iš tiesų dauguma jų rusai, nors, žinoma, buvo ir lietuvių, ir žydų. Lietuviai manė, jog žydai nenukentėjo nuo sovietų, nors faktai rodo, kad sovietų okupantai žemes ir kitą turtą atėmė tiek iš žydų, tiek iš lietuvių. Kartu su lietuviais 1941 m. birželį buvo ištremta nemažai Lietuvos žydų.

Koks Lietuvos laikinosios vyriausybės vaidmuo Holokauste?

Ne per seniausiai šia tema teko kalbėtis su vienu žymiu politiku. Jis teigė, kad laikinosios vyriausybės lojalumas naciams buvo strategijos dalis siekiant Lietuvos nepriklausomybės, kad neturėtų visko vertinti iš dabarties išminties bokšto ir kaltinti to meto Lietuvos vadų, kurie darė viską dėl Lietuvos. Tuometinės vyriausybės nariai patys bijojo represijų, baiminosi, kad vokiečiai juos suims. Vis dėlto esu įsitikinęs: jeigu jau skelbi atkūręs nepriklausomą Lietuvą ir savo retorikoje imiesi moralinės atsakomybės už ją, reikia atitinkamai ir elgtis. Vyriausybės nutarimai, diskriminuojantys žy-

dus, prieštaravo nepriklausomos Lietuvos priimtai 1938 metų Konstitucijai, kuri skelbė, kad visi piliečiai yra lygūs. Jei LLV skelbė atkurianti tą Lietuvą, kuri buvo iki 1940 m. birželio – vadinasi, ir tos Lietuvos Konstitucija turėjo galioti. Jeigu buvo manoma kitaip, priimant žydus diskriminuojančius nutarimus, reikėjo keisti ir Lietuvos Konstituciją.

Man rodos, kad LLV tiesiog nesuprato nacizmo sukulto genocido esmės, manė, kad nacionalsocialistai – tai tie patys vokiečių patriotai, gal kiek kraštutiniai ar kitos spalvos. O perspėjimų Lietuvoje būta. Dar 1933 m. žinomas tautininkų veikėjas Valentinas Gustainis rašė apie pavojus, kurie Hitleriui atėjus į valdžią, gresia Vokietijai. O dėl vertinimo iš šių dienų išminties bokšto... Sovietų kolaborantus juk vertiname iš šių dienų pozicijų ir smerkiame tuos, kurie vežė Lietuvon „Stalino saulę“. Taigi šiuo atveju reikėtų būti nuosekliems.

1941 m. laikinoji vyriausybė buvo sutrikusi. Žinoma, vokiečių kariuomenė išvadavo Lietuvą iš bolševikinio jungo. Tačiau nacių politika jau buvo aki-vaizdi iš jų veiksmų Lenkijoje ir pirmųjų žingsnių Lietuvoje. Hitlerio karas Vakarų Europoje nebuvo naikinamasis. Tarkim, fiureris gerbė Angliją ir laikė ją lygiaverte Vokietijai. Tačiau Hitlerio planuose Rytų Europai buvo skirtas visai kitas likimas. Tai buvo tikras naikinamasis karas. Hitlerio aplinkos žmonės buvo perėję Pirmąją pasaulinį karą ir žinojo, kodėl jis buvo pralaimėtas: dėl nepriteklių ir bado. Pradėjus naują karą Europoje, buvo nutarta, kad Vokietijos kariuomenė jokiomis aplinkybėmis nepristigs maisto – juo vokiečius aprūpins Rytų Europa. Tam reikėjo smarkiai sumažinti ten gyvenančių žmonių skaičių. Pirmiausia išnaikinti Rytų Europos žydus, o paskui, matyt, būtų imtasi kitų sprendimų.

Lietuvos laikinoji vyriausybė vokiečiams atėjus nevaldė situacijos, nevaldė netgi kariuomenės. Praktiškai buvo bejaldystė. Taigi LLV nei organizavo žydų žudynių, nei joms pritarė. Nuo 1941 m. liepos pabaigos vokiečiai patys ėmė valdyti Lietuvą, pasitelkdami vadinamuosius „tarėjus“ – tikruosius kolaborantus, taip pat LLV atkurtą administraciją, vietinę policiją. 1941 m. rugpjūtis, rugsėjis, spalio – kruviniausias Lietuvos istorijos puslapis, kai per

labai trumpą laiką buvo išžudyta labai daug žmonių, absoliuti dauguma Lietuvos žydų. Generalinis tarėjas Petras Kubiliūnas būtų buvęs sąjungininkų griežtai nuteistas už tai, ką padarė Lietuvoje valdant naciams.

Kokia kitų Europos valstybių patirtis – ar kam pavyko rimčiau pasipriešinti nacių vykdomam žydų genocidui?

Lietuvoje vokiečių okupacijos metais buvo išžudyta 90–95 procentai žydų. Tuo tarpu Danijoje 90 procentų žydų išsigelbėjo. 1943 m. vokiečiams panaikinus Danijos protektoratą ir įvedus okupacinį režimą, danų antinacinė rezistencija suorganizavo maždaug 7000 bendrapiliečių žydų perkėlimą į Švediją, taip ištraukdama 90 procentų krašto žydų iš mirties nasrų. 1999 m. Vašingtone buvo surengta įspūdinga Vilniaus geto teatro plakatų ekspozicija. Jos atidaryme kalbėjo JAV Atstovų Rūmų narys Tomas Lantosas, kilęs iš Vengrijos. Jaunystėje jis patyrė Holokaustą, bet išgyveno žinomo švedų diplomato Raoulis Wallenbergo dėka. Savo kalboje Lantosas danus paminėjo kaip pavyzdį Lietuvai, nesugebėjusiai apsaugoti savo bendrapiliečių. Pasak Lantoso, danai net išsaugojo į Švediją pasitraukusių kaimynų žydų šuniukus – po karo grąžino juos šeiminiškams nupraustus ir sušukuotus. Tačiau akivaizdu, kad Danijos atvejis išskirtinis, ten vokiečių okupacija, palyginti su, tarkim, Lenkija, buvo, galima sakyti, švelni.

Vengrijoje ir Rumunijoje, kur tarpukariu vyravo masiniai fašistiniai judėjimai, kokių Lietuvoje nebuvo, žydų, išgyvenusių Holokaustą, nuošimtis daug didesnis (Rumunijoje išsigelbėjo pusė krašto žydų). Prancūzija neteko maždaug ketvirtadalio piliečių žydų, o iš Olandijos išvežta ir sunaikinta beveik trys ketvirtadaliai žydų bendruomenės. Itin pamokantis Vengrijos atvejis. Iki 1944 m. pavasario krašte dar gyveno maždaug 800 000 žydų. Karo metais daugelis jų patyrė represijas ir persekiojimus, dalis žuvo, tačiau Vengrijos vadovas admiralas Miklósas Horthy atsispyrė Berlyno reikalavimams atiduoti žydus mirčiai. Daugumos Vengrijos žydų naikinimo pradžia siejasi su 1944 m. kovo vokiečių invazija ir provokiškos marionetinės vyriausybės įvedimu. Reichui praktiškai įgavus krašte vykdomąją valdžią, Adolfo Eichmanno štabas inicijavo masinę Vengrijos žydų deportaciją į mirties stovyklas.

Sakyčiau, peršasi išvada, kad mažiausia galimybių išsigelbėti buvo ten, kur vokiečiai įvedė tiesioginę okupacinę valdžią ir įtraukė vietines administracines struktūras į kolaboravimą. Anksčiau minėti pavyzdžiai rodo, kad vietiniai kolaborantai ir gyventojų antisemitizmas lengvino Berlyno planuotojų darbą.

Koks Katalikų bažnyčios vaidmuo Holokauste? Juk net mirties batalionuose buvo kapelionų ir jie išrišdavo žudikų nuodėmes, tiesa?

Kaip institucija, turinti milžinišką moralinį autoritetą, Katalikų bažnyčia Lietuvoje viešai nepasmerkė žydų genocido. Metropolito Juozapo Jono Skvirecko požiūris į situaciją buvo, galima sakyti, dviprasmiškas: pavyzdžiui, iš dienoraščio matyti, kad Skvireckas baisėjosi Kaune vykstančiais pogromais ir net ėmėsi žygių situacijai paveikti. Kita vertus, skaitė ir teigiamai vertino kai kuriuos Hitlerio raštus... Vyskupas Vincentas Brizgys viešai sveikino Lietuvą „išvadavusius“ nacius, bet pritarė vienuolių pastangoms padėti gete įkalintiems žydams. Kai kurie kunigai gelbėjo žydus, iš sakyklų smerkė žudikus. Tačiau tai buvo atskiri atvejai. Archyve yra išlikęs Telšių vyskupo Justino Staugaičio 1941 m. liepos 10 d. apaštališkasis raštas parapijoms, kuriame jis ragina nekeršyti, nesmurtauti ir neskriausti „svetimųjų“, net jiems padėti, aiškiai turėdamas omenyje žydus. Tai stiprus tekstas. Deja, kiek žinau, tai vienintelis dokumentuotas tokio pobūdžio hierarchų raštas. 1941 m. rugsėjį buvęs LLV vadovas Juozas Brazaitis-Ambrasevičius lankėsi pas Skvirecką ir ragino dvasininką prisidėti prie viešo pareiškimo, skelbiančio lietuvių tautos atsiribojimą nuo žudynių, kurios jau buvo įgavusios masinį pobūdį. Bet metropolitas atsisakė ir iš to ketinimo nieko neišėjo.

Mus, lietuvius, žydai kaltina, kad garbiname karo nusikaltėlius, statydami jiems paminklus ir suteikdami gatvės jų vardus. Bet juk tai tiesa... Nekalbėkime apie LAF ir laikinosios vyriausybės vadovus, bet juk yra žydus tiesiogiai naikinusius žmonių paminklą. Yra Juozo Barzdos paminklas, Jono Noreikos mokykla, žudiko, Antano Smetonos sūnėno Juozo Krikštonio aikštė ir paminklas joje...

Tai didelė problema. Sakykim, Krikštaponis, kurio vardu pavadinta aikštė Ukmergėje. Taip, jis buvo partizanas, bet juk prieš tai, nacių okupacijos metais, jis tikrai susikompromitavo. Vis dėlto tokių atvejų nėra labai daug. Visas tas partizanų pagerbimo vėjus vyko nepriklausomybės pradžioje visiškai nesuvokiant kai kurių dalykų. Sąjūdis, nepriklausomybės euforija, visuotinė partizanų rehabilitacija, o čia kažkas pradeda kabinėtis dėl jų veiklos nacių okupacijos metais. Kiekvienas partizanas buvo laikomas didvyriu. Tai buvo automatiško reagavimo psichologija: kiekvienas, kuris buvo blogas rusams, yra geras dabartinei Lietuvai. Atgavus nepriklausomybę eiti į KGB archyvus nebuvo daug noro.

Kai buvo perimti KGB archyvai ir juos saugojo Sąjūdžio žmonės, aš buvau sykį nuėjęs pas juos su istoriku Valentinu Brandišausku. Tie saugotojai mus pasitiko pikti, įtarūs, jie nesuprato, ko mes čia ieškome. Beje, vieną kartą mane pakvietė prezidentas Valdas Adamkus ir klausė, ar teikti ordiną viešam represuotam partizanui. Atsakiau, kad reikia pažiūrėti, ką jis darė, ką darė bet kuris kitas sovietų represuotas žmogus, dabar pristatomas apdovanojimui. Tikrai ne visi rezistentai buvo šventi. Aišku, politinis spaudimas yra didelis. Ne tik čia, ir išeivijoje visko būta. Karo nusikaltėlis Antanas Impulevičius Filadelfijoje buvo išrinktas lietuvių bendruomenės pirmininku – jis visiems tiesiog sakė, kad tarnavo vokiečių kariuomenėje, ir niekam jokių įtarimų nekilo.

Kaip manote, ar mes kada nors išdrįsime atvirai pažvelgti į savo istoriją?

Ir Lietuvoje, ir išeivijoje kai kurių žmonių galvose vis dar įsišakniję septyni pagrindiniai stereotipai:

1. Lietuvių dalyvavimas žydų žudynėse buvo suprantamas atsakas į žydų dalyvavimą naikinant lietuvius.
2. Lietuvos žydai bent iš dalies nusipelnė savo likimo, nes sudarė lietuvius išnaudojusią uždara visuomenę nepriklausomybės laikais ir ypač nusikalto lietuvių tautai pirmuoju sovietmečiu, kai žydai ėjo išvien su komunistais, o tarp išvežtųjų žydų nebuvo.
3. Vokiečių okupacijos metais daugelis lietuvių gelbėjo žydus.

4. Visą žydų genocidą vykdė naciai, kartais persivilkę lietuviškomis uniformomis, o jiems padėjo gal saujelė tautos atplaišų ir buvusių komunistų, norėjusių atpirkti savo kaltes.
5. Užuominos Vakarų spaudoje apie lietuvius esesininkus yra šmeižtas, nes visi žinome, kad lietuviai, kitaip nei latviai ir estai, ryžtingai atsisakė kurti SS legioną.
6. Kaltinimai pavieniams asmenims, ypač patriotinėje veikloje pasižymėjusiems veikėjams, yra politinis okupanto manevras, pagrįstas falsifikuotais KGB dokumentais.
7. Vakarų žiniasklaida yra kontroliuojama žydų, kurie visą dėmesį nukreipia į nacių vykdytą genocidą, ignoruodami daug platesnio masto komunistų nusikaltimus.

Kol vyraus šie, kad ir iš dalies istorijos faktais pagrįsti stereotipai, sunku bus blaiviai įvertinti patį kruviniausią Lietuvos istorijos puslapį. Mes vis dar esame užėmę gynybinę poziciją. Būdami toje situacijai neadekvačioje pozicijoje, mes neretai pereiname į kontrpuolimą: o ką jūs darėte? Visuomet maniau: jeigu pats save sugebi kritiškai įvertinti, kitas nebegali tavęs kaltinti, tarsi išmuši jam iš rankų ginklą. Ateis laikas, kai vis vien turėsime atvirai pasakyti patys sau, kokia buvo mūsų istorija ir kas joje buvo negerai.

Pirmos dalies *Post scriptum*

Svarbiausias klausimas, kurį sau iškėliau knygos pradžioje perskaičiusi 10 klasės istorijos vadovėlio skyrių apie Holokaustą: kas yra kaltininkai?

Lietuvos valdžia? Saujelė padugnių? Tūkstančiai lietuvių?

Istorikas Saulius Sužiedėlis sako: ne mažiau kaip keli tūkstančiai.

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro sudarytame galimai prisidėjusių prie Holokausto sąraše, tegu ir slaptame – 2055 pavardės.

Žydšaudžio socialinio portreto autorius Rimantas Zagreckas rašo, kad Ypatingajame archyve yra keli tūkstančiai su Holokaustu susijusių asmenų bylų.

Istoriko Arūno Bubnio duomenimis, vokiečių okupacijos metais savisaugos batalionuose tarnavo apie 12 000–13 000 karių. Bent 10 batalionų vienaip ar kitaip prisidėjo prie Holokausto. Taigi žudžiusiųjų buvo kokie 5000–6000?

Alfonso Eidinto teigimu, reichui tarnavo apie 20 savisaugos batalionų.

Istorikas Liudas Truska įvardija maždaug 10 000 Holokausto dalyvių.

Holokaustas Lietuvoje susidėjo iš dviejų dalių, dviejų nusikaltimų. Pirmasis buvo žydų izoliavimas, sutelkiant juos į laikinąsias stovyklas, sudarant sąlygas antrajam – masiniam naikinimui.

*Vieni dirbo 1941 Birželio sukilimo metu ir po jo atsikūrusiose įvairaus lygio lietuvių valdžios įstaigose. Kiti buvo lietuviškų ginkluotų struktūrų – lietuvių pagalbinės policijos, Tautos darbo apsaugos, pagalbinės policijos (baltaraiščių) būrių nariai, dažniausiai pavaldūs lietuvių viešosios policijos nuovadų viršininkams. Treti tarnavo savisaugos batalionuose. Lietuvoje buvo suformuoti 26 savisaugos batalionai, kuriuose tarnavo 12 000–13 000 karių.**

Izraelio istorikų skaičiavimais, be naciams pavaldžių karinių struktūrų, kiekviename valsčiuje buvo keliasdešimt asmenų, kuriems teko bendradarbiauti su okupacine valdžia ir prisidėti prie žydų izoliavimo ir žudymo. Jų teigimu, skaičiuojant visus tiesioginius ir netiesioginius Holokausto dalyvius, bendras jų skaičius Lietuvoje siektų 23 000.

Tiesa galbūt yra maždaug per vidurį. Tarp 10 000 ir 20 000. Mano kalbinti istorikai mano, kad nustatyti bent apytikrį Holokausto dalyvių skaičių būtų įmanoma, jeigu penki istorikai atsidėtų tik šiam darbui bent penkerius metus, tirdami dešimtis tūkstančių Ypatingajame archyve esančių baudžiamųjų bylų, taip pat Izraelio, Lenkijos, Latvijos, Baltarusijos ir Vokietijos archyvų medžiagą.

Tokių tyrimų Lietuvos istorikams per 25 nepriklausomybės metus niekas taip ir neužsakė. Taigi tikriausiai Holokausto dalyvių skaičiaus Lietuvoje niekada taip ir nesužinosime. Tačiau visada žinosime, kad jų buvo per daug.

* Alfredas Rukšėnas. Lietuvos gyventojų stojimo į Kauno savisaugos batalionus 1941 m. vasarą ir rudenį motyvai. Iš: *Genocidas ir rezistencija*, 2012, Nr. 2 (32), p. 40.

Šaudymo akimirka.

A N T R A D A L I S

K E L I O N Ė S U P R I E Š U

Efraimas Zuroffas kalba Kadišo maldą savo senelio gimtinėje, prie paminklo nužudytiems Linkmenų žydams. Autorės nuotr.

Lietuvos istorikai teigia, kad Holokaustas Lietuvos provincijoje – balta dėmė, per šitiek metų beveik netirtas reiškinys. Gyvenimo logika sako, kad Lietuvoje beliko labai mažai žmonių, savo akimis mačiusių žydų žudynes. Tiems, kuriems 1941-aisiais buvo 10 metų, dabar jau 85-eri. Tiems, kuriems tuomet buvo 7-eri, dabar 82 metai. Mano asmeninis įsipareigojimas baigus projektą „Būti žydu“ – kasis iki tiesos ne tik archyvuose ir istorikų knygose, bet ir važiuoti į masinių žudynių vietas ir prakalbinti liudininkus, kurie dar gyvi, dar atsimena. Važiuoti vienai? Su kuo nors – bet niekas neturės tam laiko, o samdyti kitą žmogų nėra už ką.

Kas belieka? Kelionė su priešu? Kelionė tiesos link... Ar pavyks? Ar Lietuvos priešas sutiks su tokia avantiūra, ar jis ir be kelionės žino, kad Lietuvoje visi yra žmogžudžiai?

Parašiau laišką Efraimui Zuroffui – pasiūliau važiuoti per 12 Lietuvos miestų ir miestelių. Pusę jų gali pasirinkti jis – tėvų, senelių *štetlai*, arba miestai, kurie buvo svarbiausi žydų kultūros centrai. Kitą pusę pasirinkčiau aš – mano tėvų ar senelių gimtinės, mano gyvenamasis miestas. Benzinas per pusę.

Atsakymas netruko ateiti. Tai buvo labai ilgas Lietuvos priešo laiškas apie savo ryšius su Lietuva.

Efraimas Zuroffas.

Lietuva mano gyvenime

Nuo pat jaunystės Lietuva reiškė man labai daug. Čia gimė mano senelis – *Zeide*, kaip jį vadina žydai, Šmuelis Leibas Zaras (jo vardas Amerikoje kažkodėl tapo Samueliu L. Saru). Senelio įtaka mano gyvenime buvo labai didelė – net iki man gimstant. Iš tikrųjų jis parinko man vardą, pagerbdamas vieną iš Holokausto Lietuvoje aukų. Tai buvo sprendimas, kurį mistikai laikytų lemtingu mano kaip žmogaus gyvenime.

Aš vis dar tebesaugau telegramas, kurias man gimus tėvas ir senelis siuntinėjo vienas kitam. „Esther pagimdė berniuką“, – rašė mano tėvas savo uošviui, kuris tuo metu dirbo padėdamas Holokaustą išgyvenusiems žydams Europos pabėgėlių stovyklose. Ir mano *Zeide* tuoj pat atsakė: „Siūlau vardą Efraimas.“ Tikriausiai tuo metu, 1948-ųjų rugpjūtį, jis jau buvo tikras, kad jauniausias jo brolis Efraimas (vienas iš šešių) buvo nužudytas per Holokaustą Lietuvoje. Taigi jo pasiūlymas buvo priimtas ir tėvai vietoj numatyto vardo Mošė Danielius man davė Efraimo Jakovo vardą.

Senelis ne tik parinko man vardą, bet ir sprendė mano išsilavinimo klausimus, siūlydamas mokyklas, kurias turėjau lankyti, ir domėdamasis mano laimėjimais. Niekومت neužmiršiu atviruko, kurį jis man atsiuntė atostogaudamas Majamyje. Jis atsakė į mano laišką, kuriame gyriausi, kaip uždirbau pinigų kasdamas sniegą. Jis parašė mokėsiąs man tiek pat, kiek aš uždirbčiau kasdamas sniegą, jei aš tą laiką praleisiu mokydamasis. Jis darė mano gyvenimui didžiulę įtaką – dar ir todėl, kad senelis buvo viena svarbiausių figūrų Ješivos universitete JAV – svarbiausioje modernių ortodoksų mokslo institucijoje.

Mano tėvų pasimatymai taip pat buvo senelio idėja. Jis pasirinko mano tėvą kaip vieną iš gambiausių studentų, matydamas jį kaip potencialų žentą. Mano tėvas tapo dėstytoju būdamas vos 24-erių. Taigi mūsų šeimoje senelis buvo tikras patriarchas ir pavyzdys visiems giminės vyrams.

Senelis buvo išdidus litvakas. Jis buvo įsitikinęs, kad litvakai yra nepaprastai protingi ir talentingi. Jis turėjo akivaizdų litvakišką didybės kompleksą. Litvakiškas derinys: intelektualinė analizė iš senelio pusės ir *bubba meises* – močiutės pasakos iš kitos – mane labai stipriai paveikė.

Keista, bet Holokausto tema mūsų šeimoje neskambėjo, ir tas faktas, kad mano senelio brolis Efraimas buvo gabus Talmudo tyrinėtojas, mums buvo svarbesnis nei jo ir jo žmonos Beylos, sūnų Hiršo ir Elyaho tragiška žūtis Lietuvoje. Tik daug vėliau sužinojau jų žūties detales. Tuo metu jau buvau įsitraukęs į Holokausto temą Lietuvoje ir kitur. Naujai sužinoti faktai mane dar labiau susiejo su Lietuva.

Pirmą kartą atvykau į *alte heim* – senąją tėvynę, kai Lietuva dar buvo Sovietų Sąjungos sudėtyje. Nuo 1970 m. aš jau gyvenau Izraelyje, ir 1985 m. Izraelio vyriausybė man pasiūlė keliauti į Sovietų Sąjungą susitikti su vadinamaisiais „refiuznikais“, t. y. žydais, kurie norėjo emigruoti į Izraelį, bet sovietų valdžia jiems neleido to padaryti. Žmonės, su kuriais turėjome susitikti, buvo sionistai, hebrajų kalbos mokytojai. Organizatoriai ieškojo žmonių, kurie buvo atvykę gyventi į Izraelį iš Vakarų valstybių, tebeturėjo tų valstybių pa-

sus ir taip galėjo keliauti į Sovietų Sąjungą apsimetę turistais. Aš pasirinkau Vilnių, ir man buvo leista vykti ten.

Taigi 1985 m. rudenį pirmą kartą atvykau į Vilnių. Labai norėjau nuvažiuoti į Panerius, kur buvo nužudytas mano senelio brolis Efraimas. Žinojau, kad man nepavyks nuvykti į Linkmenis, nes turistai iš Vakarų negalėjo laisvai keliauti po šalį. Tačiau Paneriai buvo vis dar Vilnius. Mūsų planuotos kelionės į Panerius išvakarėse susidūrėme su KGB.

Kaip ir kiekviename SSRS mieste, kurį lankėme, mes nuėjome į sinagogą – ten lankytis Sovietų Sąjungoje žydams nebuvo draudžiama. Žinoma, visuomet tarp besimeldžiančiųjų būdavo infiltruotas žmogus – KGB agentas. Kai mes tą dieną atėjome į vakarines pamaldas, sinagogoje tarp senių buvo tik vienas jaunas žmogus ir jis pasisiūlė mums parodyti žydiškąjį Vilnių.

Mes visi pasukome iš Pylimo gatvės, kur buvo sinagoga, į J. Basanavičiaus gatvę. Staiga du civiliais apsirengę vyrai užpuolė mūsų gidą ir partrenkė ant žemės. Paskui liepė mums tuoj pat grįžti į viešbutį, kur kitą rytą mūsų lauks pokalbis. Kitą rytą mes nusileidome į viešbučio „Lietuva“ fojė ir laukėme numatyto pokalbio. Niekas taip ir nepasirodė. Mes išvykome į Panerius – jei jiems reikės, jie mus vis vien susiras, kad ir kur būtume.

Po 30 metų, 2015-ųjų vasarą, Lietuvoje parašęs prašymą, gavau KGB archyvinę pažymą, kurioje buvo parašyta, kad mūsų pokalbio sinagogoje buvo klausomasi – klausėsi ir KGB informavo milicijos darbuotojas. Ar buvo jis sinagogoje, ar klausėsi mašinoje netoliese – nesužinosime...

NACIŲ MEDŽIOKLĖ LIETUVOJE

Keliaukime toliau, į Sovietų Sąjungos subyrėjimo laikus. Nuostabi naujiena: Lietuva tampa nepriklausoma valstybe, man tai suteikė daug vilčių. Tai, kas dešimtmečius buvo neįsivaizduojama, dabar, esant naujoms politinėms aplinkybėms, ko gero, taps įmanoma. Aš ėmiausi straipsnių, kuriuose kalbėjau apie tai, kad laisva Lietuva turi sąžiningai pažvelgti į savo kruviną pra-

eitį – į Holokaustą. „Laukiame teisingumo iš Lietuvos“ – šis straipsnis, išspausdintas *Jerusalem Post* dienraštyje 1990 m. kovą, buvo tarsi starto šūvis mano kelių dešimtmečių veiklai Lietuvoje.

Mano pirmas kontaktas su nepriklausoma Lietuva įvyko 1991 m. birželį gana savotiškomis aplinkybėmis. Lietuva pakvietė didelę delegaciją iš Izraelio, taip pat ir Holokaustą Vilniuje išgyvenusius žmones į naujo monumento Paneriuose atidarymą. Ant šio monumento nebebus sovietinių užrašų, masėkavusių ir aukų (žydų), ir budelių (daugiausia lietuvių) tapatybes. Nebebus mažų paminklėlių ten, kur buvo nužudyti apie 100 000 žmonių, iš jų 70 000 žydų. Tačiau kaip tik šioje paminklo atidengimo ceremonijoje, pliaupiant lietuviui, aš ėmiau suvokti, kokius sunkumus teks patirti žydams sprendžiant su Holokaustu susijusius klausimus tiek Lietuvoje, tiek kitose pokomunistinėse valstybėse. Tie klausimai siejasi ir su aukų atminimu, ir su žudikų persekiojimu, taip pat ir su istorijos dokumentavimu, švietimu ir ypač delikačia restitucijos problema.

Pagrindinis ceremonijos kalbėtojas Lietuvos ministras pirmininkas Gediminas Vagnorius stengėsi sumenkinti ir tragedijos mastą, ir lietuvių žudikų vaidmenį naikinant žydų bendruomenę Lietuvoje. „Neturime pamiršti, kad ši tragedija vyko ne vieną akimirsnį, bet mažiausiai trejetą mėnesių“, – iškilmingai pasakė Gediminas Vagnorius, sutrumpindamas trejus metus trukusias žudynes iki trijų mėnesių.

Dar blogiau, jis bandė apibūdinti vietinių žmonių dalyvavimą masinėse žydų žudynėse kaip grupės nusikaltėlių veiksmus, nors faktai liudija, kad su naciais kolaboravo visas Lietuvos visuomenės spektras – nuo kunigų ir inteligentų iki chuliganų ir kriminalinių elementų. Taigi, Vagnoriaus nuomone, lietuvių, gelbėjusių žydus per Holokaustą, žygdarbiai ir bendros žydų ir lietuvių pastangos atkurti Lietuvos nepriklausomybę yra daug svarbesni istorijai, geram šalies vardui ir tautos sąžinei nei grupės nusikaltėlių veiksmai.

Taigi pačioje nepriklausomybės pradžioje, pačiu aukščiausiu lygmeniu Holokaustas buvo paniekintas paskelbiant melagingą simetriją tarp nedaugelio tų, kurie gelbėjo žydus, ir tūkstančių tų, kurie aktyviai dalyvavo išžudant

praktiškai visą Lietuvos žydų bendruomenę. Taigi jei kas nors tikėjosi, kad lietuviai atvirai pažvelgs į kruviną šalies praeitį ir iš tikrųjų pamėgins patraukti nacių nusikaltėlius atsakomybėn, klausydamiesi Vagnoriaus turėjo suprasti, kad jų viltys dūžta.

Po ceremonijos Paneriuose man pavyko nukeliauti į Linkmenų miestelį – *šetlę*, kur gimė mano senelis ir jo penki broliai. Mano senelis Elyahu, būdamas dar visai jaunas, nuskendo Linkmenų ežere, ir liko našlė, mano senele (*bubbe*), viena su šešiais sūnumis. Tai buvo labai jaudinanti kelionė visų pirma todėl, kad miestelyje nebebuvo jokių ženklų, liudijančių, kad ištisus dešimtmečius, o gal ir šimtmečius čia gyveno žydai. Mano protėvių žemė buvo atvira ir pasiekiamą, bet niekas joje nebepriminė mano šeimos praeities.

Tai rašau dabar, praėjus ketvirčiui amžiaus po ano vizito į Lietuvą, kai šalis atgavo nepriklausomybę ir turėjo progą pirmą kartą savo istorijoje prisiminti atsakomybę už savo praeitį. To aš siekiau visus dvidešimt penkerius savo bendravimo su Lietuva metus, bendravimo su šalimi, kur gimė ir augo mano protėviai ir iš mamos, ir iš tėvo pusės. Ketvirtį amžiaus aš siekiau, kad aukų atminimas būtų pagerbtas patraukiant atsakomybėn žudikus, kad istorinė tiesa apie lietuvių dalyvavimą Holokauste būtų atskleista ir taptų žinoma ir Lietuvoje, ir už jos ribų. Man buvo akivaizdu, kad šis uždavinys – ne iš lengvųjų ir kad mano pastangos Lietuvoje nebus vertinamos. Tačiau man atrodė, kad šioje misijoje neturiu siekti nei kompromisų, nei populiarumo. Lietuvių priešiškus man ir tam, ką dariau, buvo kaina, kurią žinojau turėsiąs sumokėti.

Dabar, po dvidešimt penkerių metų, aš nesigailiu pasirinkęs šį kelią, bet pripažįstu neįvertinęs visų sunkumų, su kuriais teko susidurti. Negalėjau įsivaizduoti, kad praėjus ketvirčiui amžiaus Lietuva bus dar labiau nutolusi nuo tiesos ir tarsi Dievo žodį skleis po pasaulį iškreiptus faktus apie Holokaustą ir dvigubo genocido teoriją. Pagal šią teoriją Stalino vykdytas genocidas ir Holokaustas yra tolygūs. Vis dėlto nemanau, kad mano kova už tiesą yra baigta, ir esu tikras, kad valdžios ir jos finansuojamų institucijų skleidžiamas melas nebus visagalis. Tačiau „pergalė“ galbūt bus pasiekta

tik tolimoje ateityje, kai Lietuvos istorikai ir kiti žinomi žmonės mes iššūkį naratyvui, kurį sufabrikavo pirmoji karta po nepriklausomybės. O aš galiu pasiguosti bent tuo, kad nesu išdavęs Holokausto Lietuvoje aukų ar paniekinęs jų atminimo.

Žmogus, įkvėpęs mane pasirinkti tokį gyvenimo kelią ir atkakliai juo eiti, yra garsusis nacių medžiotojas Simonas Wiesenthalis, kurio vardu pavadintas mūsų centras. Paklaustas, kodėl pasibaigus karui jis atsisakė architekto karjeros ir leidosi medžioti nacių, Simonas atsakė: „Aš nesu religingas, bet tikiu, kad egzistuoja ne tik šis pasaulis. Esu tikras, kad po mirties mes visi pateksime į dangų ir ten sutiksime Holokausto aukas. Jos mūsų iš karto paklaus: „Jums pasisėkė, jūs išgyvenote. Jūs išsaugojote savo gyvybę ir daug kitų gyvenimo dovanų. Kam panaudojote tas dovanas? Ką padarėte su savo gyvenimu?“ Kai kurie iš mūsų atsakys: „aš tapau verslininku“, kiti: „aš tapau teisininku“, dar kiti: „tapau mokytoju“. Aš noriu jiems atsakyti taip: „aš neužmiršau jūsų“.

Ši kelionė su priešu yra svarbi knygos „Mūsiškiai“ dalis ir sykiu savotiškas susitaikymas ar gal net atsisveikinimas su Lietuva, perduodant Holokausto atminimo fakelą lietuviams, taip pat ir knygos autorei Rūtai Vanagaitei, kuriai užteko drąsos pripažinti, kad ir jos giminės dalyvavo Holokauste. „Mūsiškiai“ yra bandymas atskleisti, kad vietinių ir iš kitur atvežtų žydų žudynės buvo Lietuvos tragedija, kuri mes šešėlį ant šios gražios šalies tol, kol toji tragedija nebus pagaliau įsisąmoninta ir pripažinta. Tik tuomet, kai jūs, lietuviai, suprasite, kad mano tauta, išžudytieji žydai, nors kitokio tikėjimo, tradicijų, gyvenimo būdo, buvo taip pat ir jūsiškiai, – tik tuomet jūsų šalyje prasidės tikrasis išgijimo procesas. To aš tikiuosi ir meldžiu.

Misija įmanoma? Pokalbis prieš kelionę

Taigi Efraimas Zuroffas atvyksta į Lietuvą – kelionė su priešu įvyks. Idėja susidomėjo viena televizija, siūlėsi vykti kartu, bet aš su ta mintimi nesutikau – buvau tikra, kad kameros ir mikrofonai pakenks šiai knygai: Lietuvos žmonės tiesiog išsigąs.

Tačiau prieš pradėdami planuoti kelionę turėjome pasikalbėti ir išsiaiškinti kai kuriuos dalykus. Taigi pirmas nelabai draugiškas pokalbis įvyko iškart Efraimui Zuroffui atvykus.

Rūta: Daug mano pažįstamų žmonių, sužinoję apie „Kelionės su priešu“ idėją, perspėjo mane. Sakė, kad esate agresyvus bei pavojingas žmogus ir geriau su jumis neprasidėti. Pirmas dalykas, ką žiniasklaida ir žmonės sako apie jus: Zuroffas nekenčia Lietuvos. Jis nenusiramins, kol Žemėje gyvens nors vienas lietuvis. Ar taip tikrai yra?

Efraimas: Taip, iš tikrųjų pasaulyje esama Holokaustą išgyvenusių žmonių, kurių artimieji žuvo nuo lietuvių rankos. Kai kurie iš jų mano: jeigu ant Lietuvos nukristų atominė bomba, to būtų negana. Yra ir kitokių žmonių, tokių kaip aš, kurie įsitikinę, kad nusikaltėliai privalo atsakyti už savo nusikaltimus, bet jų vaikai ir anūkai negali būti kaltinami. Nuo pat tada, kai pradėjau savo veiklą Lietuvoje, visuomet sakiau, kad nejučiu Baltijos šalims jokios neapykantos. Priešingai, tai, ko aš siekiu, Lietuvai ilgainiui bus labai naudinga. Jūsų šalis turi atsigręžti į savo praeitį, sąžiningai įvertinti tai, kas atsitiko per Holokaustą. Tuomet ji taps lygiavertė kitoms demokratinėms Vakarų valstybėms. Jūs turite tai padaryti. Padaryti ne dėl manęs ar kokios nors žydų organizacijos, kad mums įtiktumėte. Jūs turite tai padaryti dėl savęs pačių.

Rūta: Paklausu jūsų kitaip: ar apie Lietuvą jūs galite pasakyti ką nors gera?

Efraimas: Pasakyčiau du dalykus. Žydų akimis, Lietuva yra pati svarbiausia Baltijos šalis. Nacių okupacijos pradžioje Lietuvoje gyveno 220 000 žydų. Latvijoje jų buvo 70 000, Estijoje tik 1000. Antra, Lietuvos gamta nepaprastai graži. Mano problema, kad matydamas jūsų miškus aš sau sakau: deja, šiuose gražiuose miškuose yra keli šimtai masinių žudynių vietų. Tos žudynės – didžiulis kontrastas Lietuvos gamtos grožiui. Ir dar vienas dalykas, kurį turiu pripažinti: stengiuosi pernelyg emociškai nereaguoti į Holokaustą, tačiau senstu ir vis daugiau galvoju apie savo senelio brolių Efraimą ir jo šeimą, nužudytus jūsų šalyje. Juos nužudė jūsiškiai.

Rūta: Jūs mylite savo tautą. Aš myliu savo. Gerai, mano tautos atstovai nužudė jūsų tautos žmones. Taigi aš suprantu, kad jūs nelaikote mūsų žmonių žmonėmis – nei žudikų, nei abejingai stebėjusių žudynes. Mes esame priešai, ir tai neišvengiama. Jūs – aukų atstovas, aš, bent jūsų akyse, atstovauju budelių tautai. Jeigu aš leisiuosi į kelionę su priešu, tai pirmiausia tam, kad suprasčiau, kas atsitiko su mano žmonėmis, su lietuviais, kurie žudė. Kodėl jie tai darė? Juk jie nebuvo nei robotai, nei išgamos... Ką apie tai man papasakos dar likę gyvi jų kaimynai? Noriu suprasti, kas atsitiko su mano tauta, ir jei tai atsitiko vieną kartą, ar gali atsitikti vėl.

Efraimas: Man nemalonu jums tą sakyti, bet tai gali atsitikti vėl. Nes jau syki atsitiko. Jeigu 1930 metais kas nors būtų ėmęs pranašauti, kad tūkstančiai lietuvių eis šaudyti savo kaimynų, tą žmogų būtų uždarę į beprotnamį. Bet kaip tik tai ir įvyko. Aš noriu pasakyti štai ką: mano ilgametė patirtis rodo, kad 99,99 procento asmenų, kurie dalyvavo Holokauste, buvo normalūs žmonės. Jie nedalyvavo nusikalstamoje veikloje nei prieš Šoa, nei vėliau. Jie turėjo šeimas ir gyveno normalų gyvenimą.

Rūta: Vienas iš nacių Niurnbergo teisme neigė esąs nusikaltėlis. Jis sakė, kad policijos mokykloje buvo mokomas apibrėžimo, kas yra nusikaltimas. Nusikaltimas turi turėti keturis komponentus: subjektas, objektas, ketinimas ir veiksmas. Kadangi jis, teisiamasis, neketino žudyti, tai nebuvo ir nusikaltimo. Taip ir tie jauni lietuviai, kurie stojo į savisaugos batalionus tarnauti savo tėvynei, nė neketino šaudyti žydų. Juos tiesiog nuvedavo arba nuveždavo į tam tikrą vietą ir įsakydavo saugoti žydus, konvojuoti juos arba... taip, šaudyti. Žingsnis po žingsnio jie buvo įtraukti į žudynes. Patekus į tokią situaciją atsiranda didžiulis spaudimas ir reikia nepaprastai daug jėgų, kad atsisakytum daryti, ką liepiamas ir ką daro visi. Juk esi ne sode pas tėtę, esi armijoje.

Efraimas: Pirmiausia mes visi žinome, kad buvo galima atsisakyti šaudyti. Tai sakė ne vienas tardomas nusikaltėlis. Buvo galima nedalyvauti izoliuojant žydus ar vedant juos į sušaudymo vietą. Kiek Lietuvos vyrų pasinaudojo ta galimybe? Kiek valdžios žmonių atsisakė padėti naciams organizuojant žydų izoliavimą ir žudymą? Deja, dauguma darė tai, ko iš jų tikėjosi valdžia. Taigi dalyvavo masinėse žudynėse arba sudarė sąlygas toms žudynėms įvykti.

Rūta: Bet jūs puikiai žinote, kokia galinga yra inercija. Įstojai į kariuomenę. Gavai ginklą. Sutikai saugoti teritoriją arba joje sutelktus žmones. Saugoti nuo ko? Arba kam? Juk nežinai... Jei pradėjai, kelio atgal nėra.

Efraimas: Štai todėl tarptautinė teisė pripažįsta asmeninę kriminalinę atsakomybę. Niekas nesako, kad tie jaunuoliai buvo tokio pat lygio nusikaltėliai kaip Antanas Impulevičius. Niekas nesako, kad jie vadovavo žudynėms. Ta-

čiau jie šaudė. Jie padarė nusikaltimą. Holokaustas niekada nebūtų pasiekęs tokio masto, jeigu šie žmonės nebūtų to darę. Jie turi prisiimti kaltę.

Rūta: Aš negaliu nejausti gailesčio tiems suklaidintiems jaunuoliams...

Efraimas: Jūsų gailestis tiesiog neadekvatus. Jeigu žudymas būtų buvęs vienkartinis veiksmas, argumentas apie suklaidintą žmogų būtų svarus. Bet vyko žudynės po žudynių, vienos po kitų. Sakysim, Impulevičiaus ar Ypatingojo būrio vyrai – jie puikiai žinojo, ką daro, ir vis vien tai darė.

Rūta: Nepriklausomos Lietuvos valdžia juos kaip ir skatino tai daryti, vadai jiems liepė, Bažnyčia tylėjo, visi kiti būryje tai darė ir galų gale Dievas leido, kad tai įvyktų – ką čia žmogus bepadarysi? Jie taip galvojo, ne aš, supraskit teisingai. Būkim realistai: dauguma tų žmonių nebuvo išsilavinę, pusė jų beraščiai ar beveik beraščiai. Jie per daug negalvojo apie moralines vertybes. Kai kurie jų – tiesiog primityvoki kaimo bernai...

Efraimas: Nueikit pas žmones, kurių artimieji buvo nužudyti per Holokaustą, ir pasakykit jiems: „Atsiprašau, bet jūs žinote, mūsiškiai, kurie tai padarė, nebuvo labai išsilavinę.“ Ar įtikinamai skamba?

Rūta: Ne. Bet aš vis vien galvoju apie Bažnyčios, svarbiausio tuometinėje Lietuvoje moralinio autoriteto, vaidmenį. Arba apie Dievo vaidmenį, paprastai tariant. Neįtikėtina, net absurdiška manyti, bet tai, kad dauguma žudikų buvo tikintys, lankė bažnyčią,ėjo išpažinties, leido jiems jaustis mažiau atsakingiems už tai, ką jie daro. „Kodėl Dievas leidžia tokias baisybės?“ – sakė vienas iš Impulevičiaus žudikų. Jei Dievas leidžia tai, ką menkas žmogus gali padaryti?

Efraimas: Vis dėlto turime reikalauti, kad kiekvienas žmogus suvoktų, jog tai, ką jis daro, yra pats baisiausias nusikaltimas, kokį tik galima įsivaizduoti. Nuo kada neišsilavinimas ar kvailumas atleidžia nuo atsakomybės? Kalbame ne apie kokį nors nelaimėlį, vieną kartą netyčia paspaudusį gaiduką ir nužudžiusį vieną žmogų. Kalbame apie tūkstančių žmonių – vyrų, moterų, vaikų, senelių ir ligonių – žudymą. Žmogus turi būti visiškai autistas, kad tai

darytų nesuvokdamas, ką daręs. Šiuo atveju Lietuvoje iš tikrųjų buvo dviejų rūšių nusikaltėliai. Mažuose miesteliuose buvo žmonės, kurie šaudė vieną ar du kartus. Bet yra tokių, kurie tarnavo Ypatingajame būryje, Skrajojančiame būryje arba A. Impulevičiaus batalione, kurie žudė ištisas valandas, mėnesių mėnesius, metų metus.

Rūta: Aš galvoju ir apie tuos žmones. Kai kurie iš jų sakė, kad sunku šauti tik pirmą kartą, o paskui atbunki, šaudai automatiškai nieko nebejausdamas. Juk tie, kurie šaudė, net nematė aukų veidų, aukos būdavo pastatytos už 10 metrų nugaromis į juos arba suguldytos duobėse kniūbsčios...

Efraimas: Jūs tarsi bandote juos bet kokia kaina teisinti ar mažinti jų kaltę. Nenoriu kalbėti apie savo šeimos tragediją, bet galvoju apie senelio brolių Efraimą, nekaltą, nuostabų, talentingą žmogų, apie jo mažus vaikus. Kuo jie būtų galėję tapti? Kiek nuostabių žmonių mes praradome, jūs praradote – kiek jie būtų galėję duoti jūsų valstybei?

Rūta: Aišku, aš galvoju kaip lietuvė. Bet galvoju ir apie tai, kad kai kurie iš tų pusiau beraščių, sutrikusių, išgėrusių kaimo bernų galbūt nušovė kokį būsimą mokslininką, kuris gal būtų išradęs vaistus nuo vėžio ir išgelbėjęs to berno seserį... Bet jis paspaudė gaiduką ir tada įkalė dar degtinės.

Efraimas: Puikiai pasakyta. Bet taip galvoja žmogus, kuris vengia pripažinti saviškių kaltę.

Rūta: Aš negaliu priimti visų kaltinimų, kuriuos jūs pilate ant mano tautiečių galvų. Atsiverčiau knygą, kurią man esate atsiuntę, – žydų liudijimai iš Lietuvos provincijos, ir manęs vos nesupykino. Kiekviename puslapyje siaubingi kaltinimai, kaltinimai visiems lietuviams: lietuviai plėšė, prievartavo, kankino, šaudė, traiskė vaikų galvas... Niekur nesakoma, kad tai buvo batalionų kariai ar policininkai. Tiesiog lietuviai. Knyga persmelkta neapykantos visai mano tautai. Norėčiau, kad šitoje kelionėje su priešu ir jūs pabandytumėte suprasti, kad būta įvairių žmonių, įvairių likimų, ne vien tik žudikai, abejingieji ir gelbėtojai. Ir aš pati noriu pamatyti pilnesnį paveikslą – tai juk mano žmonės, tai mano tėvynės istorija.

Efraimas: Paklauskite, dauguma lietuvių juk ir buvo abejingi – ne žudikai ir ne teisuoliai. Akivaizdu, kad jūs savo argumentais stengiatės bent iš dalies pateisinti žudikus.

Rūta: Ne, tikrai ne.

Efraimas: Esate tuo tikra?

Rūta: Ne, ne visai tikra.

Efraimas: Gerai, bent jau sąžiningai tai pripažįstate. Bet vis vien stengiatės sušvelninti smūgį. Stengiatės, kad lietuviams būtų lengviau susitaikyti su savo praeitimi. Bet jeigu norite susitaikyti su praeitimi, turite priimti ją tokią, kokia ji buvo, o ne padailintą, dezinfekuotą jos versiją. Priimti faktus tokius, kokie jie buvo. Tai jūsų pareiga sau, savo šaliai. Ne man. Aš čia negyvenu. Aš keliausiu namo. Ir mano šalis to nepadarė.

Rūta: Žinau, kodėl jūs neapkenčiate Lietuvos. Todėl, kad ji jus atstūmė. Jūs atvažiavote pas mus 1991-aisiais, mes buvome ką tik iškovoję nepriklausomybę. Ir čia jūs atvažiuojate, kad mums pasakytumėt: jūs esat žmogžudžiai. Jūs atvažiavote sugadinti vestuvių puotos, sugadinti mūsų šventės. Jūs turėjote pradėti lėtai ir atsargiai, iš toli, žingsnis po žingsnio. Duoti mums daugiau laiko.

Efraimas: Kaip manot, kiek laiko turėjo trukti tos vestuvės?

Rūta: Hmm... Gal dvidešimt metų. Gal dešimt. Kol būtų atėjęs metas pagirioms. Tas metas jau atėjo. Šiek tiek užtruko, kol mes supratome, kad šaunios vestuvės dar visai nereiškia laimingos santuokos... Ir dar viena jūsų klaida. Jūs užkrovėte mums per didelę kaltės naštą. Mums nepaprastai sunku pripažinti, kad mes, lietuviai, kolaboravome su naciais. Jeigu tai būtų buvęs vienintelis jūsų kaltinimas, mes gal ir būtume pasakę: gerai, galbūt, mes pasižiūrėsime, patyrinėsime, kaip ten buvo iš tikrųjų. Bet jūs pulte puolėte mus sakydamas, kad mes pradėjome žudyti žydus dar gerokai prieš naciams pasirodant. To jau buvo per daug. Ir dar viena jūsų klaida. Atvažiavote ir bandėte pribaugti mūsų senelius – buvusius nusikaltėlius Kazį Gimžauską ir

Aleksandrą Lileikį, deportuotus iš JAV. Senelius, kuriems tuomet jau buvo beveik 90 metų...

Efraimas: Nes jie pribaiigė mano senelio brolių ir jo šeimą.

Rūta: Bet jeigu jūs pribaiigsite mano senelio brolių, tai nesugrąžins į gyvenimą jūsų senelio brolio. Tie du senoliai, kuriuos stengėtės nutempti iki teismo, buvo visiškai sukriošę. Lileikis gyveno gretimame name Teatro gatvėje Vilniuje. Kelis kartus mačiau jį gatvėje. Atrodė apgailėtina. Koks ten teismas... Per televizorių tuos senelius matė visa Lietuva. Mes, lietuviai, katalikai, žiūrėdami į įtūžusį Zuroffą ir į tuos senelius, galvojome: tegu tas Zuroffas važiuoja iš kur atvažiavęs. Jeigu tie seneliai iš tikrųjų kalti, jie pateks į pragarą, ir labai greitai. Tegu Dievas juos teisia, žmonėms jau per vėlu ką nors daryti.

Efraimas: Jūs nieko ir nedarėte. Ir neketinote. Penkiolika karo nusikaltėlių buvo deportuoti ir atvyko į Lietuvą. Nė vienas nebuvo nuteistas... Tai labai bloga žinia pasauliui. Jeigu niekas nebuvo nuteistas, vadinasi, ir nusikaltimo nebuvo. Žydai viską sugalvojo, tiesa?

Rūta: Kodėl jūs sutelkėte visą savo energiją persekiodamas du senelius? Kodėl niekada neieškojote žmogaus, kuris laikomas didžiausiu karo nusikaltėliu Lietuvoje? Kalbu apie policijos šefą Vytautą Reivytį, kurio įsakymu visoje Lietuvoje pradėti masiškai telkti žydai – telkti naikinimui. Po karo Reivytis emigravo į Škotiją, paskui nukeliavo į Ameriką ir 1988 m. ramiai numirė Čikagoje.

Efraimas: Ar žinot, kada aš pradėjau savo veiklą – medžioti Lietuvos nacių nusikaltėlius? 1991-aisiais. Jeigu Reivytis mirė 1988 m., tai gal ir paaiškina, kodėl aš jo neieškojau. Bet kodėl jo neieškojo amerikiečiai? Tai neįtikėtina. Aš šokiruotas. Nežinojau, kad jis gyveno Amerikoje. Visus tuos metus dariau viską, ką galėjau, kad surasčiau karo nusikaltėlius ir pasiekčiau, kad jie būtų teisiami. Bet aš buvau vienas. Nė viena valstybė nelaukė manęs išskėstomis rankomis, pasiruošusi teisti savo piliečius, nes to reikalauja Zuroffas. Beje, aš visuomet sakiau, kad puikiai suprantu, kaip sunku Lietuvai pripažinti savo kaltę. Užtruko 50 metų, kol Prancūzija pripažino savo kaltes.

Vokietija neturėjo kito pasirinkimo. Bet savo pačių labui, savo vaikų labui jūs turite sąžiningai pažvelgti praeičiai į akis. Kuo greičiau tai padarysite, tuo greičiau užgis didžioji Lietuvos žaizda.

Rūta: Jeigu Prancūzija pripažino savo kaltę tik po 50 metų, tai ir Lietuvai reikės tiek pat.

Efraimas: Ne, Lietuvai reikės 90 metų, nes jūsų nusikaltimai didesni, o gebėjimas susidoroti su problemomis menkesnis. Prancūzai surinko savo žydus ir išsiuntė juos svetur, kad ten jie būtų nužudyti. Žudė ne jie. Lietuvoje žydus žudė patys lietuviai. Jūsiškiai.

Rūta: Mūsiškiai, vargšai mūsiškiai...

Efraimas: Galit raudoti iki pat Paskutinio teismo dienos, bet faktas lieka faktu. Jūs turite pažvelgti tiesiai į akis. Jūs, ne aš. Žinote, kodėl lietuviai manęs nekenčia? Nes jie žino, kad aš teisus.

Rūta: Tai leiskite man įsitikinti, ar jūs teisus, ar ne. Leiskite man pažvelgti tiesiai į akis. Padarysime tai kartu. Leisimės į kelionę per Lietuvą ir pažiūrėsime, ką išgirsime iš žmonių, kurie prisimena. Ką pamatysime. Leiskimės į kelionę su priešu. Benzinas per pusę. Ir dar. Tikiuosi, nesikaposime visą laiką ir kelionė netaps košmaru.

Efraimas: Gerai. Tebūnie tai kelionė su priešu, bet be muštynių.

Kelionė

Linkmenys / Lingmyan

*XIX a. pabaigoje Linkmenyse gyveno 297 žydai (35,1 proc. visų gyventojų).**

Pirmasis miestelis Lietuvoje, kur atvažiavo du priešai, – Efraimo Zuroffo senelių gimtinė. Zuroffo senelis nuskendo Žiezdro ežere. Efraimas iki šiol bijo vandens. Linkmenyse prieš karą gyveno 23 žydų šeimos.

Prie Žiezdro ežero – Pažiezdrio kaimas. Nuo Linkmenų, taigi ir nuo žydų namų, tas kaimas tenutolęs pusantro kilometro. Pažiezdrio kaime gimė Adomas Lunius, Linkmenų žydų žudikų ir partizanų vadas.

Kas čia įvyko 1941-aisiais? Liudijimai užfiksuoti Lietuvos ypatingojo archyvo bylose.

Liudytojas Bileišis, Linkmenų gyventojas, pasakoja:

* Čia ir toliau duomenys apie žydų tautybės gyventojų skaičių pateikiami pagal žemėlapi „Lietuvos žydų gyvenami miestai ir miesteliai XIX a. pabaigoje“, 2003 m. parengtą Tarptautinės komisijos nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams Lietuvoje įvertinti.

Vokietijos karo prieš TSRS pradžioje Linkmenų miestelyje ir jo apylinkėse veikė vadinamasis „partizanų būrys“, kurio vadu buvo šiuo metu priešais mane sėdintis Lunius Adomas, šio „partizanų“ būrio nariu buvau ir aš. Kaip būrio vadas Lunius buvo ginkluotas pistoletu.

Tiksliai neprisimenu, bet maždaug 1941 liepos gale Lunius Adomas į patalpą, kur anksčiau buvo gaisrinė, o tuo metu štabas, surinko visus būrio narius. Šiame susirinkime buvo maždaug 30–40 žmonių. Taip pat ir aš. Tada Lunius Adomas, kreipdamasis į mus, „partizanus“, „sukilėlius“, pranešė, kad būtina suvaryti visas žydų šeimas į Dvariškių kaimo mokyklos pastatą. Tą kartą Adomas Lunius visus sukilėlius suskirstė į 4–5 žmonių grupes. Lunius davė užduotį kiekvienai grupei, kokią konkrečiai žydų šeimą ji turi paimti ir pristatyti į Dvariškių kaimo mokyklos pastatą. Prisimenu, kad aš su dviem nepažįstamais „partizanais“ gavau užduotį į susirinkimo vietą pristatyti vieną žydų šeimą, kurios pavardės neprisimenu. Vykdydamas šią užduotį aš nuėjau į tos šeimos namus, šeimoje buvo 3–4 žmonės, šiuo metu tame name gyvena Šerėnas Jurgis.

Kada aš ir kiti atėjome išsivesti žydų šeimos, mes jiems pasiūlėme eiti kartu su mumis link Dvariškių kaimo mokyklos. Tuo momentu, kada mes atvedėme žydų šeimą prie mokyklos, mus pasitiko priešais mane sėdintis Adomas Lunius, kuris man ir kitiems „partizanams“, „sukilėliams“ pasiūlė pristatyti žydus į laukymę, esančią už Dvariškių kaimo netoli Ūsių ežero. Kaip jis pasakė, mes ten rasime susirinkimo vietą. Kada mes atvedėme žydus į laukymę šalia ežero, ten jau buvo žydai, kuriuos buvo konvojavę kiti „partizanai“. Atsimenu, žydai sėdėjo ant žemės vienoje krūvoje, o „partizanai“ stovėjo šalia ir juos saugojo. Mūsų trijų atvestus žydus mes pasodinome į tą vietą, kur jau sėdėjo kiti žydai.

Iš viso šioje laukymėje buvo surinkta apie penkiasdešimt žydų tautybės tarybinių piliečių, gal daugiau, o gal ir mažiau. Kada visi žydai buvo surinkti į laukymę prie ežero, atėjo Adomas Lunius, kurs apžiūrėjo susirinkimo vietą ir davė komandą visiems žydams gultis ant žemės veidu į žemę, ką jie ir padarė.

Po to Lunius pasakė: šaudysime žydus ir „partizanai“ turės pradėti šaudyti pagal jo signalą, t. y. kada jis iššaus iš pistoleto.

An žemės gulėję žydai, išgirdę, kad juos šaudys, pradėjo šaukti ir verkti. Stovėdamas šalia šaudymo vietos aš gerai mačiau, kad Adomas Lunius iššovė iš pistoleto, bet kur jis šovė, į viršų ar į gulinčius žydus, nemačiau.

Po šio jo šūvio, tai buvo maždaug 11–12 valanda dienos, visi „partizanai“ (sukilėliai), kurie turėjo ginklus, pradėjo šaudyti gulinčius ant žemės žydus. Žydų tautybės tarybinių piliečių šaudymas tęsėsi maždaug 15 minučių. Po žydų sušaudymo Adomas Lunius kreipėsi į sukilėlius, kurie neturėjo ginklo, ir pranešė, kad pageidaujantys gali eiti namo, ką aš ir padariau.

*Po kelių dienų iš sušaudytų žydų butų į Linkmenų sinagogą buvo surinkti žydų daiktai, o paskui kai kuriuos daiktus gavo „partizanai“, tarp jų ir aš gavau 2 rankšluosčius, staltiesę ir dar kažką, bet neatsimenu ką.**

Prabyla Adomas Lunius:

*Aš ne visai sutinku su kai kuriais liudininko parodymais. [...] Sukilėliai prašė manęs leidimo šaudyti žydus nuogus, atimti iš jų laikrodžius, žiedus ir kitas vertybes, tačiau aš tai daryti uždraudžiau ir daviau komandą šaudyti žydus su rūbais. [...] Liudininko parodymų, kad jis po mano komandos „Ugnis“ pabėgo iš šaudymo vietos, aš nepatvirtinu. Sukilėlių pabėgimo iš šaudymo vietos atvejų nebuvo iš viso.***

Liudytojas Vladas Kliukas, gyvenęs šalia šaudymo vietos:

Pro savo langą pamačiau, kaip sukilėlių būrio nariai varo žydus į laukymę prie Ūsių ežero. Man pasidarė įdomu, ką sukilėliai darys su žydais. Aš nuėjau į savo sodą ir slapstydamasis už medžių įėjau į Mykolo Pilanio ūkyje esančią daržinę. Įėjęs į daržinę užlipau kaip kopėčios prie sienos prikaltomis lentomis ir pradėjau žiūrėti per didelę 30 cm dydžio skylę daržinės sienoje, per kurią gerai matėsi prie Dvariškių kaimo esantis laukas. Iš savo stebėjimo vietos ma-

* LYA, K-1, ap. 58, b. 46360/3, t. 2, p. 213–215.

** Ten pat, p. 230.

čiau žydų tautybės tarybinius piliečius, kurie sėdėjo ant žemės. [...] Kažkuris iš žydų pradėjo prašyti sukilėlių leisti jiems prieš mirtį pasimelsti. Kaip žydai meldėsi – sėdėdami ar gulėdami, – dėl įvykių senumo neprisimenu.

Pasibaigus šaudymui aš išėjau iš daržinės ir nusprendžiau nueiti pažiūrėti savo arklio, kuris ganėsi maždaug 300–400 metrų atstumu nuo šaudymo vietos. Kada ašėjau pažiūrėti arklio, man nuėjus maždaug 20–25 metrus kažkas iš sukilėlių mane pakvietė prie šaudymo vietos, kai aš priėjau, Adomas Lunius parodė man kastuvą ir liepė kasti duobę. Mes keliese kasėme 4–5 duobes.*

Liudytojas Alekna, 1960 m. sausio 7 d. KGB spec. skyriaus 157 kabinetas. Akistata vyksta при электрическом освещении (elektros šviesoje), lietuvių kalba, per vertėją Taraškevičių. Protokole rašoma:

1941-ųjų vasarą, Vokietijos karo prieš TSRS pradžioje, ašėjau per Linkmenų miestelį, kur susitikau sėdintį priešais mane Lunių, kuris pasiūlė man įstoti į jo vadovaujamą sukilėlių būrį, taip pat jis pasakė, kad jei aš įstosiu į būrį, manęs nemobilizuos į vokiečių armiją ir neišveš į Vokietiją. Tai sužinojęs aš daviau Luniui sutikimą įstoti į sukilėlių būrį. Tokiu būdu aš vado Luniaus būryje išbuvau dvi savaites.

Prisimenu, kad du kartus priešais mane sėdinčio Luniaus įsakymu Linkmenų sinagogoje saugojau žydų daiktus, surinktus sušaudžius Linkmenyse gyvenusius žydus. Atsimenu, Lunius man pasakė – eik saugoti žydų daiktų, nes juos gali išnešioti. Kambaryje būrio štabe stovėjo šautuvai, aš nuėjau ir pasiėmiau šautuvą ir nuėjau saugoti, tame kambaryje, kur buvo šautuvai, buvo ir Lunius, kuris ir turėjo sinagogos raktus.

Maždaug po keturių–penkių dienų Lunius man pasakė, kad stebėčiau kitus sukilėlius, kurie stovėjo poste prie sinagogos, kaip jis pasakė, kad jie būdami poste per langus neišstampytų daiktų, ką aš ir dariau.

Praėjus keletui dienų po daiktų sinagogoje saugojimo man kažkuris iš sukilėlių pasakė, kad kažkurią dieną turėsiu ateiti į sinagogą ir gausiu dalį žydų daiktų,

* Ten pat, p. 235.

*kuriuos Luniaus vadovaujama komisija išdalins sukilėliams. Tą dieną aš atėjau prie sinagogos durų ir man kažkuris iš sukilėlių davė apatinius, paprastą apykaklę ir dar kažkokius smulkius daiktus. Gavęs šiuos daiktus aš išėjau.**

Adomo Luniaus vadovaujamas sukilėlių būrys Linkmenyse nužudė 70 žmonių. Iš jų devyni buvo vaikai. Komandą žudyti Lunius buvo gavęs kuriame nors štabe, tikriausiai iš nacių. Savo kaimynus šaudė ne visi būrio sukilėliai, o tik tie, kurie buvo tarnavę nepriklausomos Lietuvos kariuomenėje – kiekvienoje sukilėlių grupėje po vieną. Tik jie ir turėjo šautuvus. Taip pasakojama bylos apklausose.

Žudynėms vadovaujančiam Luniui tebuvo 26-eri. Jis turėjo žmoną ir du vaikus, jie gyveno čia pat, Pažiezdrio kaime. Apie jo šeimą byloje surašyta viskas – kas tėvai, kas vaikai, kiti artimieji. Vyresnioji Adomo Luniaus sesuo tuo metu, kai brolis buvo suimtas, gyveno Australijoje. Jos pavardė – Vanagienė. Net nejauku pasidarė tai perskaičius. Ar gali būti, kad Ona Vanagienė, žudiko sesuo, – kurio nors mano giminaičio žmona? Niekada nesužinosiu, bet kartais pagalvoju apie tai, kaip mes visi esame susiję...

Adomas Lunius pirmą kartą buvo suimtas 1950 m. ir nuteistas 5 metams nelaisvės pagal Baudžiamojo kodekso 117 straipsnį. Apie jo veiklą žudant žmones tuomet KGB nežinojo. Grįžęs iš įkalinimo Adomas Lunius sukūrė naują šeimą naujoje vietoje. Antrąkart suimtas 1959 m. gruodžio 25-ąją, Kalėdų dieną.

Suėmus Adomą Lunių į kalėjimo sandėlį atiduoti šie jo asmeniniai daiktai:

*Diržas odinis – vienas
Vilnonis švarkas – vienas
105 rubliai ir 05 kapeikos
(Sandėlininko parašas)*

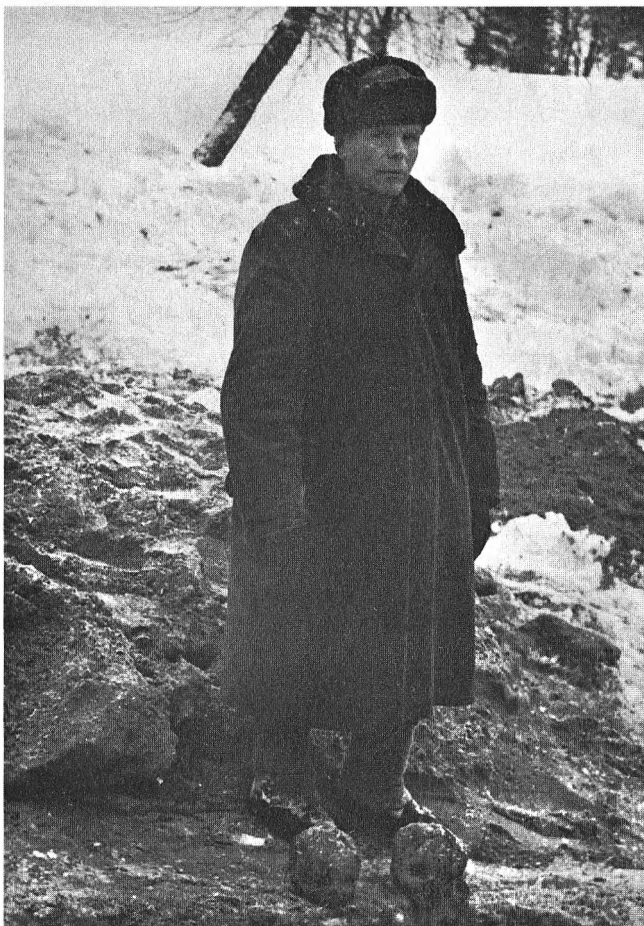
Juk visuomet iš suimtųjų pirmiausia atimama tai, kas gali būti panaudota kariantis.

* Ten pat, p. 210–212.

Tardymo izoliatoriuje kalintis Adomas Lunius skundėsi peties skausmais, tad kalėjimo chirurgas dr. Ovsejus 1960 m. gegužės 23 d. ėmėsi gydymo. Padaręs Luniaus peties srities rentgeno nuotrauką, daktaras konstatavo sąnario nejudrumą.

Pacientui paskirtas gydymas:

1. Šildymo procedūros (parafinas, „Sollux“),
2. LFK ir masažas.

Kaltinamasis Adomas Lunius žudynių vietoje prie Linkmenų. Nužudytųjų palaikų ekshumacija. 1960 m. vasario 17 d.

Daržinė, kurioje buvo uždaryti vaikai šaudant Linkmenų žydus.

Ar gydymas padėjo – nežinia. Po kelių mėnesių, 1960 m. rugsėjį, Adomui Luniui Vilniuje įvykdyta mirties bausmė. Jo dukrytei tuomet buvo penkeri.

2015-ŪJŲ LIEPA

Praėjus 74 metams po Linkmenų žydų žūties, mes su Efraimu Zuroffu stovime pievelėje, kur Adomo Luniaus įsakymu 1941 m. liepą žydai buvo susodinti, vėliau suguldyti veidu į žemę. Tikriausiai jis vis dėlto leido jiems pasimelsti. Ir nenurengė nuogai, šaudė su drabužiais. Pasielgė humaniškai. Aplinkui miškas raudonuoja nuo aviečių – šįmet jų kaip niekad daug. Gal ir tuomet, 1941 m. liepą, taip buvo? Keliaudami po Lietuvą mes pamatysime milžiniškus uogienojus visose masinių žudynių vietose. Zuroffas niekada gyvenime nebuvo regėjęs miško aviečių. Pamatė štai taip. O man žiūrint į aviečių uogas į galvą grįžta seniai skaitytas Marinos Cvetajevos eilėraštis:

Сорви себе стебель дикий

И ягоду ему вслед:

Кладбищенской земляники

Крупнее и слаще нет.

„Pačios didžiausios ir saldžiausios – kapinių žemuogės“...

Efraimas Zuroffas stovi prie paminklo ir kalba Kadišą – maldą mirusiesiems. Malda, o po jos giesmė. Nežinau, kaip man elgtis, tad stoviu atokiau ir laikiu, kol jis baigs. Tuomet išgirstu keistą garsą. Labai keistą. Nacių medžiotojas verkia.

Čia pat, šalia šaudymo vietos ir paminklo, – sodyba. Vyras šienauja traktoriais, moteris ravi daržą. Priėjusi klausiu apie žudynes, vykusias po pat jų langais – jų tėvų ar senelių langais, nes šiedu žmonės per jauni, kad būtų matę. Čia gyveno jos tėvas. Moteris parodo šalia stovinčią seną daržinę. Tą dieną, kai Luniaus būrys šaudė žydus, visus Dvariškių kaimo vaikus balta-raiščiai pusdieniui uždarė į šią daržinę ir saugojo, kad neišlįstų ir nepamatytų. Mykolo Pilanio tvartas ant kalvos jau nugriautas, o šita daržinė tebėra. Kas buvo šaudytojai, klausiu. Lietuviai, visi lietuviai, iš Linkmenų, atsako moteris. Taip tėvas sakė. Ir mano vyro tėvai, ir jie buvo toje daržinėje, kai šaudė žydus. Pažinojo ir tuos žydus, ir tuos lietuvius.

Gretima troba. Čia gyvena vieniša 90 metų senutė Janina. Ji viską prisimena. Taip sakė kaimynė. Bet ji nepasakos. Janinos vyras buvo partizanas. Sėdim senutės namelyje ilgai. Nenoriu, nekalbėsiu, sako ji. Kas šaudė? Vokiečiai, atsako, tik vokiečiai. Paskui vis dėlto prabyla:

Jauna buvau. Kai žydus vedė šaudyti, buvau pas kaimynės mergaites kitoje kelio pusėje. Vedė pro pat mus. Galvojom, kad juos išvedė iš namų, sakė, į susirinkimą. Manėm, kad kol jie bus išvesti, jų namuose padarys kratas, o paskui parves atgal. Sėdėdamos išgirdom šūvius. Kai šūviai nutilo, grįžau namo ir tik paskui iš mamos sužinojau, kad visus žydus sušaudė.

Janinos vyrą, rusams grįžus, nušovė stribai. Ji pati buvo ištremta į Sibirą – matyt, dėl vyro. Ar būsimasis Janinos vyras, partizanas, buvo laukymėje tuomet, kai šaudė žydus? Nežinau. Noriu paklausti senutės pavardės, bet kam? Kad archyvuose tarp minimų žudikų paieškočiau ir jo? Bet ši skurdžiame namelyje gyvenanti vieniša senutė juk niekuo dėta. Atsisveikiname. Matau

ant sienos įrėmintą gražaus jauno vyro nuotrauką. Čia jis, jūsų vyras? Ne. Čia sūnus, sako ji. Vienintelis. Jau miręs.

Einame prie mašinos, keliausime toliau. Moteris, kuri mus supažindino su Janina, vejasi, nori įdėti ką tik iškastų bulvių, svogūnų. Ji nenorėjo nei kalbėti, nei būti su mumis pas Janiną. Pažino mane, matė per televizorių. Duodama bulves pasakė, kodėl nenorėjo nei kalbėti, nei dalyvauti: „Ai, dar parašysit ar papasakosit per televizorių... Nenoriu.“

Švenčionys / Sventsyan

XIX a. pabaigoje Švenčionyse gyveno 3172 žydai (52,6 proc. miestelio gyventojų).

1941 METAI

Žydų Naujieji metai – spalio 7–8 diena. Iš Vilniaus atvyksta Ypatingasis būrys. 30 vyrų.

Kaip rašoma Ypatingojo būrio narių tardymo protokoluose, 1941 m. spalio 7 d. sunkvežimiu iš Vilniaus šaudyti Švenčionių ir aplinkinių vietovių žydų atvyko šie Švenčionių krašto sūnūs: Hubertas Dieninis, Stasys Čėponis, Dionizas Golcas, Vladas Kliukas, Vladas Butkūnas.*

Liudija žydšaudžių maitintojas Juozas Butkevičius:

Kuomet vyko žmonių šaudymas, tuo metu aš dirbau sandėlio vedėju Švenčionėlių lietuokųjungoje. Aš išduodavau Švenčionėlių miesto valgykloms ir

* LYA, K-1, ap. 58, b. 47746/3, t. 3, p. 115–116.

restoranams maisto produktus. Žmonių šaudymo dieną kooperatyvo vedėjas Dudėnas man pasakė, kad keletą dienų reikės maitinti kokį tai kariškių būrį iš kur tai atvykusį. Kas per būrys buvo ir iš kur buvo atvykęs, man neaiškino, tik sakė, kad reikės jiems duoti pietus Švenčionių geležinkelio stoties bufeto salėje, ir liepė man papildomai išskirti maisto produktų iš kooperatyvo sandėlio trisdešimčiai žmonių.

Aš, norėdamas pažiūrėti, kas per žmonės buvo žudikai, apie 13 valandą nuėjau į geležinkelio stoties bufetą, kur buvo paruošti jiems pietūs. Žudikai atvyko dviem nedengtais sunkvežimiais. Visi buvo apsirengę kariškomis uniformomis, tačiau kokios armijos, aš dabar nepamenu. Žudikų galėjo būti apie trisdešimt žmonių. Papietavę bufete, jie susėdo į sunkvežimius ir nuvažiavo į poligono pusę, kur iki vakaro vėl girdėjosi šaudant. [...]

Dabar neprisimenu, kurią pasmerktyjų šaudymo dieną kooperatyvo vedėjas Dudėnas pokalbyje su manimi pasakė, kad yra įsakymas (kieno, neminėjo) organizuoti žudikams vakarienę.

Sužinojęs iš Dudėno, kad vakarienė bus organizuojama restorane, esančiame Kaltanėnų gatvėje, aš jam patariau paleisti padavėjas, sakydamas, kad girti žudikai gali kibti prie jaunų merginų. Kiek pamenu, Dudėnas taip ir padarė, paskirdamas žudikų aptarnavimui restorano virtuvės darbuotojas iš pagyvenusių moterų tarpo.

Dabar prisimenu, kad Dudėnui įsakymą organizuoti žudikams vakarienę galėjo duoti miesto burmistras Cicėnas.*

Liudija Juodis-Černiauskas:

1941 metų rudenį, galėjo būti rugsėjo pabaiga arba spalio pradžia, tiksliai neatsimenu, pamačiau Adučiškio gatvę einantį girtų vyrų būrį. Jie ėjo ne rikiuotėje. Jų galėjo būti apie dvidešimt–trisdešimt vyrų, apsirengusių buvusios buržuazinės Lietuvos kariuomenės kariškių uniformomis, ginkluoti vieni

* LYA, K-1, ap. 58, b. 47746/3, t. 3, p. 115–116.

buvo kariškais šautuvais, kiti automatais. Šaligatviu ėjo vokiečių karininko uniforma apsirengęs vyras. Kai kurie iš jų būdami labai girti šūkaliojo. Vienas iš jų šaukė, kad yra Stiopka Melagianskas ar Stiopka iš Melagėnų, dabar tiksliai nepamenu. Jis šaukė, kad man šis miestas pažįstamas. Jis ir kiti šūkaliojo lietuvių kalba.

*Jiems pasirodžius, gyventojai pradėjo kalbėti, kad iš Švenčionių atvyko sušaudę žydų tautybės piliečius „žydšaudžiai“ pailsėti.**

1941 m. spalio 8–9 d. Švenčionių poligone buvo sušaudyta 3450 žmonių. Aritmetika paprasta: kiekvienas iš trisdešimties Ypatingojo būrio narių gavo pribraigti 115 žmonių.

2015 METAI

Mes Švenčionių centre, prie pat geto. Švenčionių krašto muziejuje mus pasitinka viena iš muziejaus vadovių.

Klausiamo apie Holokaustą. Muziejaus vadovė: „Kodėl visą laiką eskaluojamas šitas klausimas, juk yra kitų klausimų. Mes turime nagrinėti ne tik žydų, bet ir savo skriaudas. Miesto gyventojams tas klausimas nėra labai aktualus. Ir taip mes daug padarėm, nė vienas Lietuvos rajonas tiek nėra padaręs.“

(Vėliau, rudenį, man teko girdėti šios muziejaus vadovės kalbą minint Švenčionių žudynių aukas. Vadovė įkvėptai kalbėjo, kad 1941-aisiais žydų getui buvo parinkta pati gražiausia, centrinė miesto aikštė ir iš čia žydams atsivėrė net dveji vartai į amžinybę...)

Muziejaus darbuotoja duoda mums nemokamai edukacinį leidinį mokslieviams, taip pat nusiperku brošiūrą „Švenčionių krašto žydai“. Apžiūrime ir stendą apie Holokaustą: ten padėti akinukai, piniginė ir dar keli daiktai –

* Ten pat, p. 110.

viskas, kas liko iš 3450 nužudytųjų Švenčionėlių poligone. Visuose leidiniuose tos pačios frazės – veiksmazodžių beasmenė forma: „1941 m. spalio 7–8 d. miške prie Švenčionėlių buvo sunaikinta Švenčionių krašto žydų bendruomenė“... „buvo suvaryti“... „budeliai abejingai nužudė vaikus“... Kas varė? Kas nužudė? Kas tie budeliai?

Beasmenė forma dingsta prasidėjus kalbai apie gelbėtojus. Neberašoma: „buvo išgelbėti“. Rašoma daug konkrečiau: Švenčionių miesto gyventoja Elena Sakalauskienė išgelbėjo ir t. t. („Švenčionių krašto žydai“. Pratybų sąsiuvinis).

Sustojame prie parduotuvės, už kurios turėtų būti posūkis į Švenčionėlių poligoną. Efraimas mato senutę kieme, ji vos paeina, bet veidas šviesus ir protingas. Atsargiai klausiu, kur čia poligonas ir ar ji atsimena, kaip viskas vyko.

Švenčionėlių senutė:

Mačiau, kaip varė... Oi, kaip gaila, kad neišgelbėjom žydelkaitės. Mes su mama gyvenom Padumblės kaime. Su žydais gerai sugyvenom, duodavo miltų skolon. Bentskio mergytės dvi buvo, kokių 15 ir 7 metukų. Kai jas vedė pro šalį, visi ginkluoti, mes su mama verkėm, kad negalim išgelbėt mažosios mergytės. Kaip paimt – visi ginkluoti. O jei ir būtume anksčiau paėmę, sklepe būtume paslėpę. Daug kas būtų paėmę žydukus, ale bijojo. Ne vokiečių bijojo, savi. Ko savi nepasakys, taiga vokietis nežinos... Žiaurus dalykas buvo. Sužvėrėję žmonės. Paskui, kai sušaudė visus ten prie Šalnaičio ežero, sakė, poligone dvi dienas kraujai iš žemės sunkėsi. Kas matė visa tai, jau išmirę, o kiti, jaunesni, nori tik išgert. Ir nieko nekumiekaja, ir nenori žinot.

Kas šaudė, klausiu senutės.

Šaudė visi, kas norėjo, – atsako. – Nieks negalėjo sustabdyt. Kur tu įsiutusius sustabdysi. Gal tik kunigų bijojo.

Klausiu vardo. Senutė pasako savo vardą, tik prašo, kad niekam nesakytume. Man gyvent reikia, o gyvenu viena, sako ji. Žinoma, kad nesakysim. At-

Poligonas prie Švenčionėlių – 3450 aukų kapas. Autorės nuotr.

sisveikinam. Paliekam ją verkiančią anapus tvoros, prie namelio slenksčio. Verkiančią dėl Bentskio mergytės, kurios ji su mama prieš 75 metus taip ir neišgelbėjo.

Paminklas aukoms Švenčionėlių poligone pastatytas sovietiniais metais (1961 m.).

2001-aisiais memorialas atnaujintas Anglijos ambasados lėšomis, rašoma muziejaus lankstinuke. Šaunuoliai angliai...

POKALBIS SU PRIEŠU. ŠVENČIONĖLIAI-VILNIUS

Efraimas: Mane šokiravo, kaip arti šalia masinių žudynių vietos gyvena Linkmenų žmonės. Atsikrausto į tokias vietas, kur po žemėmis guli nužudytieji, ir gyvena sau lyg niekur nieko. Tarsi šitos žudynės būtų visai eilinis įvykis.

Rūta: Gal jūs manot, kad jie ėmė ir sugalvojo čia atsikraustyti po žudynių? Juk jų protėviai ir tėvai čia gyveno. Čia visada buvo jų namai, jų žemė... Tą žemę atėję kiti išniekino, aplaistė nekaltų žmonių krauju. Kur dėtis tiems, kurie čia gimė ir tiek metų gyveno?

Efraimas: Šitie žmonės nenori pasakoti apie tai, kas čia įvyko. Gal jie kaip nors susiję su tais baisiais įvykiais arba gal bijo, kad pradėję kalbėti pasakys ką nors, ko nenorėtų, arba prisimins ką nors, ko nenori prisiminti? Jų kaimynai, nekalti žmonės, buvo nušluoti nuo žemės paviršiaus, tarsi jų čia niekada nebūtų buvę. Jų daiktai buvo išvogti, netgi staltiesės... Kartojų žydų gedulo maldą – Kadišą, vėl Kadišą ir vėl Kadišą, meldžiuosi Pabradėje, Linkmenyse, Švenčionių poligone... Tokioj mažoj teritorijoj šitiek daug masinių žudynių vietų. Norisi staugte staugti, kad išgirstų visi: kaip tai galėjo atsitikti?

Rūta: Ar jūsų nenustebino, kad seni žmonės taip bijo kalbėti? Aš nustebau...

Efraimas: Ir taip, ir ne. Atrodo, praėjus tiek metų žmonės galėtų išdrįsti prabilti. Man rodos, žmonės tarsi ką slepia. Jie atsisako kalbėti arba iš baimės, arba iš solidarumo su kitais, su kaimynais. Jie labiau bijosi jūsų, o ne manęs, svetimtaučio. Juk jus jie yra matę TV ekrane. Jie bijo, kad Lietuvos televizija parodys ar pasakys: štai šitas žmogus pasakojo apie masines žudynes, vykusias jūsų šalyje.

Rūta: Tie žmonės yra seni. Jie vieniši. Ir jie bijo. Jeigu tokie baisūs dalykai atsitiko kitados, jie gali pasikartoti. Vienas labai senas žmogus, gyvenantis Švenčionių rajone, kadaise man pasakojo apie žudynes. Paskui nuvažiavau su diktofonu, jis atsisakė kalbėti. Užmuš, sako. Kas užmuš, paklausiau. Nusijuokė nesmagiai ir sako: kas kas... lietuviai. Žmonės bijo, ir aš juos kuo puikiausiai suprantu. Jų seneliai, jų tėvai ir jie patys išgyveno tiek istorinių

sukrėtimų ir pavojų, kad jiems daug saugiau nekalbėti. Už tylą nebaudžiama. Yra rusiška patarlė: „Būk žemesnis už žolę, tylesnis už vandenį.“ Visas tų žmonių gyvenimas – ištisa lietuviška, rusiška ir vokiška pamoka: tylėk ir išgyvensi. Dar vienas dalykas: jeigu matėte nusikaltimą ir davėte parodymus, nusikaltėlis bus nuteistas, bet kai jį paleis iš kalėjimo, jis ar jo bendrai ateis ir atkeršys jums.

Efraimas: Atleiskit, bet šitas argumentas yra visiškai kvailas, nes beveik visi žydšaudžiai jau seniai mirę. O jei nemirę, kiek iš tų devyniasdešimtmečių gali ateiti ir atkeršyti jums? Dar vienas dalykas. Sakote, kad tie žmonės matė žudynes. Tačiau juk žudynėms būdavo parenkama visiškai izoliuota vieta, kad nebūtų jokių liudininkų, išskyrus tuos, kurie šaudė ir užkasinėjo lavonus. Jie matė tik vedamus, bet ne šaudomus žmones.

Rūta: Jie girdėjo šūvius. Girdėjo pasakojimus. Juk kiekviename kaime žmonės kalbėjo apie tai, kas įvyko, kaip žemė buvo persisunkusi krauju, kaip ji kilnojosi dar keletą dienų, nes buvo užkasti ir gyvi žmonės... Poetas, kurio liudijimas yra šios knygos pradžioje, buvo penkerių metų, kai matė naktį atšliaužiantį kruviną, iš po lavonų krūvos išsikapsčiusį žydą. Tai siaubingas įspūdis, liekantis visam gyvenimui.

Efraimas: Galbūt tai ir paveikė kai kuriuos žmones...

Rūta: Tie, kurie matė žydų žudynes būdami vaikai, niekada to neužmiršo. Bet jei niekas niekada viešai apie tai nekalbėjo ir nekalba, ši tema lieka tabu. Jeigu policija netiria nusikaltimo, juk nesiimi jo tirti pats. Jeigu niekas nekalba apie masines žydų žudynes, nesibrauni į televiziją kalbėti. Kas tu esi, vieniša senutė, gyvenanti pamiškėje? Kodėl tu turi kalbėti? Kodėl dabar? Juk žuvusiųjų nebeprikelsi...

Efraimas: Turėjo atsitikti visiškai priešingas dalykas. Jeigu policija nesiima tirti nusikaltimo, o tu esi jo liudininkas, eini į policiją ir liudiji. Senutei devyniasdešimt metų? Gerai, bet kodėl ji nesiėmė liudyti anksčiau? Suprantu, kodėl ji tylėjo sovietmečiu, bet juk Lietuva jau 25 metus yra nepriklausoma valstybė. Be to, Simono Wiesenthalio centras yra paskelbęs iniciatyvą „Ope-

racija: Paskutinis šansas“, skyrėme pinigų už informaciją apie Holokaustą. Visi Lietuvos laikraščiai spausdino mūsų skelbimus. Kodėl ištisai kalbate apie baimę? Juk jūs gyvenate demokratinėje valstybėje, esate Europos Sąjungos dalis...

Rūta: Bet žudikai buvo jų kaimynai. Tų kaimynų vaikai tebegyvena šalia. Jei ne šalia, gyvena kažkur Lietuvoje. Jie pradėsi apie tai pasakoti, įvardysi žmones, tavo sustabdys tavo šeimą. Visas kaimas, visa giminė tavo laikys skundiku. Kai pasakiau savo giminaičiams, kad ketinu rašyti knygą apie Holokaustą, paminėdama ir mūsų gimines, jie labai pasipiktino. Kas tu, Pavlikas Morozovas? O gal dirbi žydams už supuvusius eurus? Galbūt aš būsiu pasmerkta, tapsiu juoda avimi savo giminėje. Ar man to reikia?

Efraimas: Bet kiekvienas nusikaltimas turi savo kainą, ir kažkam teks ją sumokėti.

Rūta: Kodėl man? Jeigu mano Vyriausybė, teismai, policija nieko nedaro? Jeigu man devyniasdešimt metų ir aš gyvenu trobelėje prie miško kaip Janina iš Linkmenų? Taip, aš, Rūta Vanagaitė, asmeniškai esu pasiruošusi tapti juoda avimi, nes tikiu, kad privalau padaryti tai, ko nepadarė kiti žmonės. Jeigu ne aš, tai kas? Jeigu ne dabar, tai kada? Visi liudininkai baigia išmirti. Bet žinote vieną dalyką? Jeigu mano senelis būtų asmeniškai šaudęs žydus, aš turbūt tylėčiau. Man būtų pernelyg skaudu, pernelyg gėda. Esu tikra, kad niekas mano giminėje niekuomet nenukreipė šautuvo į kitą žmogų ir nepaspaudė gaiduko.

Efraimas: Kodėl esate tokia tikra? Galbūt tiesiog to nežinote. Tačiau grįžkime prie šnekos apie baimes. Jūs bandote pasakyti, kad žmonės gyveno sovietiniais laikais, gyveno apimti baimės ir tebebijo iki šiol. Noriu paklausti: kada ateis laikas ir nustosite dangstyti sovietmečiu? Jeigu kieno nors vaikystė buvo labai sunki, ateina laikas, kai tas žmogus vis vien turi imtis atsakomybės už savo gyvenimą ir liautis kaltinęs dėl visko savo tėvą ar motiną.

Rūta: Mes nekalbame apie kieno nors vaikystę. Mes kalbame apie ištisą žmogaus gyvenimą. Kelių kartų gyvenimą. Gyvenimą bijant. Tai didelis skirtumas.

Efraimas: Gerai. Kitaip tariant, po 25 metų žmonės pradės kalbėti?

Rūta: Tie, kurie žino, bus jau seniai mirę. Dabar jie jau labai seni, o senatvė nėra tas metas, kai norisi tapti herojumi.

Efraimas: Taigi vienintelis būdas mums pasiekti savo tikslą – kreiptis į jaunąją Lietuvos kartą, į tuos, kurie nepatyrė sovietmečio. Tačiau tai reiškia, kad jūs atleidžiate nuo bet kokios atsakomybės vyresniąją kartą, taip pat ir Lietuvos valdžią.

Rūta: Valdžia nenori girdėti tiesos todėl, kad to nenori jų rinkėjai. Valdžia nori išlikti valdžioje. Tai vienintelis jos tikslas. Jeigu kas nors ir imtųsi tirti, liudyti, niekas į tai pernelyg nekreiptų dėmesio. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras sudarė 2055 asmenų, galimai prisidėjusių prie Holokausto, sąrašą ir nusiuntė Lietuvos Vyriausybei. Manote, kas nors įvyko? Nieko neįvyko. Taigi kas būtų, jei Linkmenų močiutė prabiltų televizijos ekrane apie tai, kad jos kaimyno tėvas šaudė žydus? Šaudė, na ir ką, kaip sakė mano cituotas lietuvių istorikas.

Efraimas: Bet tuomet pagaliau išaiškėtų tiesa.

Rūta: Ir kas iš to? Kokia nauda?

Efraimas: Didžiulė nauda Lietuvai, jos visuomenei.

Rūta: O kas yra toji Lietuvos visuomenė? Aš kalbu iš tos senutės pozicijų.

Efraimas: Visuomenė, kurioje ji gyvena, kurios ateitis jai rūpi.

Rūta: Bet...

Efraimas: Aš žinau, ką man dabar pasakysite. Kad ta senutė gyvena savo mažame pasaulėlyje, mažoje skurdžioje kaimo trobelėje be tualetų ir vandens. Jai nerūpi jokia visuomenė. Visuomenės jai nėra. Visa tai labai liūdna.

Kavarskas / Kovarsk

XIX a. pabaigoje Kavarske gyveno 979 žydai (63,3 proc. visų miestelio gyventojų).

Kavarskas – mano senelio namai, mano tėvo gimtinė. Namas pagrindinėje Ukmergės gatvėje tebestovi. Kieme turėjo būti šulinys. Senis Vanagas, kaip jį tebevadiname šeimoje, sėmė vandenį ir besemdamas paleido rentinį. Prie šulinio tupėjo jo dešimtmetis sūnus Vytukas, vienintelis mano tėvo brolis. Besisukdama rentinio rankena smogė berniukui į galvą. Vytukas mirė po dešimties dienų, visas tas dešimt dienų rėkė iš skausmo. Ką tik gimusi mirė tėvo sesuo Emilija, mirė ir sesuo Valerija. Jai tebuvo 21 metai, prieš pat karą pakirto džiova. Visus kitus šeimos narius sovietai ištrėmė į Sibirą. Ištrėmė dėl mano senelio.

Kavarsko kapinėse palaidota visa mano giminė. Kapinės išpuoselėtos, visi kapai apsodinti gėlėmis, apravėti. Pastoviu prie giminės kapo, nors net žvaikutės neturiu jiems šį kartą. „Aš pirmą kartą gyvenime esu katalikų kapinė-

se“, – sako Zuroffas. Bet mūsų kelionė – per kitokius kapus. Per nepažymėtus, neprižiūrėtus. Per bevardžius.

Šiose kapinėse stovi ir paminklas mano seneliui Jonui Vanagui, nors jis mirė kažkur Karlage, lageryje Kazachstane. Jo byla Lietuvos ypatingajame archyve nedidelė – vienas 96 puslapių tomas dviem: mano seneliui ir jo kaimynui Baliui Šimkei, sovietų suimtam tą pačią 1945 m. sausio 20 dieną. Jie abu – vienos bylos dalyviai, ir nuteisti, ir paskui kartu kalėję. Grįžęs iš lagerio Šimkė pasakojo, kad senis Vanagas lageryje teišgyveno pusmetį, 1946 m. vasario 16 d. mirė sušalęs ant lagerio gultų.

Bylos liudytojai pasakoja, kad Jonas Vanagas buvo turtingas – 50 hektarų žemės, 6–8 arkliai, 14 karvių, 16–18 avių, didelis namas. Jis buvo piktas – sovietai atėmė iš jo 20 hektarų žemės ir išdalijo bežemiams kavarskiečiams. Jis buvo gana senas karo pradžioje – 60 metų, tad kaip ir neturėjo drauge su jaunais sukilėliais po Kavarską ginklu švaistytis.

Ką iš tikrųjų padarė mano senelis? Trys liudytojai pasakoja vieną ir tą patį – jis buvo vokiečių gerbiamas žmogus, turėjo brauningą ir buvo nacių teisminės komisijos narys. Toji komisija pačioje karo pradžioje sudarė 10 aktyvistų sąrašą. Šie aktyvistai buvo sušaudyti pačioje karo pradžioje. Kas jie buvo? Vien tik žydai? Byloje minima tik vieno nužudytojo pavardė – Jakovas Ovčnikovas, apylinkės komjaunimo sekretorius.

Teisme mano senelis nepripažino savo kaltės. Jį nuteisė 15 metų laisvės atėmimo, remdamiesi trijų liudytojų parodymais. Kaip ten iš tikrųjų buvo, seneli? Ar melavo tie liudytojai? Keršijo už ką nors?

2015-ŲJŲ RUGPJŪTIS

Mes jau Kavarske. Žudynių vietų nežinom, jos tiesiog nepažymėtos. Centrinėje Kavarsko gatvėje pamatom pagyvenusį vyrą. Vyras, vardu Romas, dirba seniūnijoje ūkvedžiu ir žino viską. Romas turi laiko ir sutinka viską parodyti. Klausiam, kur buvo sinagoga, kur vietinio policijos viršininko Ma-

žeiškos nurodymu 1941 m. rugpjūtį buvo suvaryti Kavarsko apylinkių žydai, 500 žmonių.

Sinagoga tebestovi pačiame Kavarsko centre. Ji privatizuota. Sovietų laikais čia buvo ūkinių prekių parduotuvė, dabar – vieno verslaus kavarskiečio sandėlis ir garažai. Jokio ženklų apie tai, kas čia buvo iki karo ar per karą, žinoma, nėra. Versliojo kavarskiečio mama atidaro mums buvusią sinagogą. Vaikštom po lūženas, automobilių detales, lipam į antrą sinagogos aukštą. Kaip čia tilpo 500 žmonių, kuo jie kvėpavo tas dvi dienas, iki išvarant Ukmergėn mirti? Ar jie – ištroškę, išbadėję, įkalinti smarvėje – meldėsi ir tikėjo?

Klausiam Romo apie 10 žydų aktyvistų žūties vietą prie Kavarsko. Vienas variantas – prie laisvamanių kapinių, kitas – Pumpučių kaime prie Švento-

sios. Ko gero, ten. Romas važiuoja su mumis į Pumpučių kaimą laukuose prie pat Kavarsko. Jokio ženklų, nuorodos į žudynių vietą nėra. Keliukas baigiasi, toliau kokią kilometrą žemyn einam pėsčiomis. Takelio beveik nematyti, žolė aukšta, prie upės – tankūs brūzgynai. Net ir upės nematyti. „Reiks kada pašienauti,“ – sako Romas. Brūzgynuose – nediukas paminklėlis. Ar kas nors kada ateina čia? Vargu. Buvo pernai pora iš Izraelio, Romas juos ir atvedė. Zuroffas stovi ir tyli. Matau, kaip jis žiūri į sraigę, ropojančią per paminklą. Aš ją nuimu. Tuomet jis kalba Kadišo maldą, mes su Romu laukiame atokiau. Tylim.

Paminklas nužudytiems Kavarsko žydams.
Autorės nuotr.

Paskui visi trys kylam į kalną, einam per kaimynus, gyvenančius už kokių 100–200 metrų. Viena troba, kita, – niekas nežino, neprisimena. O, kad Vėbros būtų gyvi, jie tikrai žinotų... Taip, Vėbros kaip liudytojai minimi Kavarsko žudynių byloje. Bet Vėbrų nebėra, nebėra ir žudikų. Tik brūzgynai, aklinai užstojantys Šventosios upę.

1941 METAI

Bažnyčios varpininko liudijimas

1952 m. nuteisto bylos liudytojo Antano Gudėno apklausos protokolas. Gudėnas minimas mano senelio byloje tarp baltaraiščių. Už dalyvavimą būryje ir jam inkriminuotus nusikaltimus Gudėnas buvo nuteistas 25 metams ir išvežtas į lagerį Mordovijoje. 1963 m. buvo konvojuotas iš Mordovijos į Vilnių liudyti baudžiamojoje Kavarsko baltaraiščių būrio vado Karolio Čiukšio byloje.

Antanas Gudėnas, Kavarsko bažnyčios varpininkas, į baltaraiščių būrį įstojo ketvirtą ar penktą karo dieną ir išbuvo jame iki 1941-ųjų spalio, kai būrys išsiskirstė. Visi Kavarsko žydai tuomet jau buvo po žeme.

1941 metų liepos mėnesį, dienos neprisimenu, maždaug 20 valandą, aš, su koku reikalu, dabar neprisimenu,ėjau iš savo namų į miestą. Kuomet aš tiktai išėjau iš kiemo, tai sutikau tris Kavarsko miesto baltaraiščius, iš kurių aš dabar prisimenu tiktai Misiūną Joną ir Brigacką Joną, o trečias baltaraištis man buvo nepažįstamas. Visi jie tuomet buvo apsirengę civiliškais rūbais, o rankose laikė po kastuvą. Be to, vienas iš jų, kuris – neprisimenu, turėjo du kastuvus.

Kuomet aš tik susitikau, tai Misiūnas Jonas ir Brigackas Jonas man pasakė, kad man yra duotas nurodymas eiti kartu su jais į Šventosios upės pakrantę ir padėti jiems iškasti duobę. Kas būtent toks jiems tokį nurodymą davė ir kokiam tikslui reikėjo iškasti duobę, jie man nesakė ir aš jų to neklausiau. Iš pradžių aš nuo duobės kasimo norėjau atsisakyti, bet kuomet Misiūnas Jonas ir Brigackas Jonas pasakė, kad aš turiu būtinai eiti, nes daugiau žmonių nėra, ir paėmęs iš vieno baltaraiščio, kuris turėjo du kastuvus, kastuvą, pastarųjų

vedamas nuėjau tiesiai per laukus į Šventosios upės pakrantę. Kuomet mes nuėjome nuo Kavarsko miesto maždaug vieno kilometro nuotolį ir buvome Pumpučių kaimo teritorijoje, Misiūnas Jonas ir Brigackas Jonas sustojo Šventosios upės pakrantėje prie augusių tenai krūmų ir pasakė, kad šioje vietoje mes turime iškasti duobę.

Misiūnui Jonui ir Brigackui Jonui nurodžius duobės kasimo vietą, mes visi keturi toje vietoje pradėjome kasti duobę. Daugiau jokių asmenų toje vietoje tuomet nebuvo. Kuomet mes pradėjome kasti duobę, saulė jau buvo nusileidusi ir lauke temo.

Mums bekasant duobę, mes pamatėme, kad į mūsų pusę nuo kelio Kavarskas–Ukmergė keliuku, kuris eina per laukus, važiuoja vienas atidengtas sunkvežimis, kuris nedavažiavęs mūsų maždaug 50 metrų sustojo. Sunkvežimiui sustojus, mes pamatėme, kad jame yra susodinti žmonės, kuriuos iš visų pusių saugo stovėdami sunkvežimyje ginkluoti šautuvais bei automatais vyriškiai. Tai pamatęs aš supratau, kad tie ginkluoti asmenys atvežė sušaudymui suimtus tarybinius piliečius.

Sunkvežimiui sustojus iš jo išlipo vienas man nepažįstamas vyriškis, kuris tiesiai nuo sunkvežimio priėjo prie mūsų. Atėjęs prie mūsų jis iš pradžių apžiūrėjo mūsų kasamą duobę, o po to liepė mums iš duobės išlipti ir pasitraukti į šalį. Tai pasakęs jis vėl sugrįžo prie sunkvežimio. Tas vyriškis tuomet buvo apsirėngęs civiliškais rūbais, o ar turėjo jis kokį nors ginklą, dabar neprisimenu.

Vyriškiui nuo mūsų nuėjus, mes nieko nelaukdami išlipome iš duobės ir pasitraukėme nuo jos maždaug 20 metrų. Tokiu būdu mes tuomet prie krūmų Šventosios upės pakrantėje iškasėme 2,5 metro ilgio, 2 metrų pločio, ir maždaug 160–170 centimetrų gylio vieną duobę.

Aukščiau minėtam vyriškiui sugrįžus prie sunkvežimio iš pradžios iš sunkvežimio išlipo apie 8–10 ginkluotų šautuvais bei automatais vyriškių, o po to iš sunkvežimio buvo išlaipinti apie 10–12 suimtyjų, bet kiek jų buvo tiksliai, dabar neprisimenu.

Suimtiesiems išlipus iš sunkvežimio, juos apsupo aukščiau minėti ginkluoti asmenys, kurie juos ir atsivarė prie mūsų iškastos duobės. Visi tie ginkluoti

asmenys buvo apsirengę civiliškais rūbais ir buvo vidutinio amžiaus. Jų tarpe mano pažįstamų nebuvo. Iš tarpo suimtyjų aš taip pat tuomet nieko neatpažinau. Vienas iš tų suimtyjų buvo su barzda.

Kuomet suimtieji buvo atvaryti iki duobės, jiems buvo duotas nurodymas išsirengti iki apatinių baltinių ir rūbus sumesti į vieną krūvą. Po to, kai suimtieji nusiavė batus ir išsirengę iki apatinių baltinių sudėjo juos į vieną krūvą, jiems kas tai iš ginkluotų asmenų liepė eiti prie iškastos duobės ir sustoti į vieną eilę, veidu į duobę. Tokiu būdu suimtieji sustojo, išsirengę iki apatinių baltinių ir basi, maždaug 1–1,5 metro nuotolyje nuo duobės krašto, veidu į duobę ir nugara į Šventosios upės pusę. Suimtiesiems sustojus už jų, maždaug 4 metrų nuotolyje, sustojo į vieną eilę ir visi ginkluoti asmenys, kurie tarp savęs kalbėjosi lietuviškai. Kokių nors kariškais rūbais apsirengusių asmenų jų tarpe nebuvo, o taip pat nieko nebuvo ir iš Kavarsko miesto baltaraiščių tarpo.

Ginkluotiems asmenims sustojus su atsuktais į pasmerktuosius šautuvais bei automatais pasigirdo komanda: „Šauti!“, bet kuris iš jų tą komandą davė, nepastebėjau. Pasigirdus komandai „Šauti!“ stovėjusieji vienoje eilėje budeliai iš šautuvų ir automatų pradėjo šaudyti stovinčius priešais save mirčiai pasmerktus tarybinius piliečius, kurie nuo šūvių krito ant žemės. Šaudymo metu jokių šauksmų iš pasmerktųjų mirčiai asmenų tarpo nebuvo. Tas šaudymas truko tuomet tik kelias minutes.

Šaudymui nutilus budeliai priėjo prie gulėjusių ant duobės kranto lavonų, bet kadangi dar vienas ar du pasmerktieji mirčiai asmenys buvo tikrai sunkiai sužeisti, jie buvo pribagti pavieniais šūviais iš šautuvų. Tokiu būdu budeliai įsitikinę, kad visi suimtieji nušauti, jie pastarųjų lavonus sumetė į iškastą duobę, o po to, pasiėmę visus sušaudytų asmenų rūbus bei avalynę, nuėjo prie sunkvežimio. Tenai jie visus daiktus susikrovė į sunkvežimį, o po to patys į jį susėdo ir nuvažiavo tuo pačiu lauko keliu kelio Kavarskas–Ukmergė link. [...]

Kuomet budeliai susėdę į sunkvežimį nuvažiavo, mes keturiose užkasėme sušaudytų asmenų lavonus. Užkasę lavonus mes pasiėmėme kastuvus ir nuėjome į Kavarsko miestą, o iš ten, niekur neužeidami, išsiskirstėme kiekvienas po savo namus.*

* IYA, K-1, ap. 58, b. 47397/3, t. 3, p. 170–176.

Kavarsko žydų žudynių vieta prie Šventosios upės. *Autorės nuotr.*

Toliau skaitau bylas. Atrodo, Gudėnas vis dėlto nebuvo tik liudininkas, nebuvo tik duobkasys. Varpininkas darė kur kas daugiau. Tai tvirtina kiti žudynių dalyviai ir liudytojai. Nenuostabu – ir bažnyčios varpininkas nori gyventi. Pagal visus liudijimus aktyvistus tą dieną šaudė visai ne nepažįstami atvykėliai. Šaudė savi, kavarskiečiai. Kaimynai.

POKALBIS SU PRIEŠU. KAVARSKAS–VILNIUS

Efraimas: Važiuojame iš Kavarsko. Sovietų aktyvistų žudynių vieta nepažymėta. 700 metrų nuo kelio, per laukus į daubą paupyje, be vietinio žmogaus pagalbos jos niekada nebūtume radę. Gali puikiai suprasti, kodėl buvo žudoma čia. Niekas nemato, niekas nežino. Kalbėjome su vietiniais, ir jie nieko nežino. Kažkas čia buvo atvažiavęs iš Izraelio prieš metus, kažkokia pora prieš dvejus metus, bet, atrodo, niekas iš Lietuvoje gyvenančių žmonių čia neatvažiuoja net Holokausto atminimo dieną, rugsėjo 23-iąją. Šis tolimas kampelis paupio krūmuose yra viena iš labiausiai šokiruojančių mano

matytų žydų žūties vietų. Nėra nė ženklų, kas žuvo, kiek jų žuvo, kada žuvo ir kas žudikai. Sovietiniuose tardymo protokoluose ir liudytojų parodymuose kalbama apie 10–12 nužudytųjų, Izraelyje publikuoti šaltiniai kalba apie 30–40 čia nužudytų žmonių.

Rūta: Izraelio šaltiniai du tris kartus padidina tiek aukų skaičių, tiek žiaurumo mastus.

Efraimas: Dėl to mes ir nesutariame. Aplankėme sinagogą, t. y. kas belikę iš sinagogos, šiandien tapusios privataus asmens sandėliu. Tai ne Lietuvos kaltė – sovietų valdžia pavertė sinagogą ūkinių prekių parduotuve jau prieš daugelį metų. Užlipome į antrąją sinagogos aukštą, kur kitados meldavosi moterys. Čia žydai buvo laikomi tol, kol juos išvedė, konvojavo į Ukmergės kalėjimą ir netrukus jie buvo nužudyti Pivonijos miške. Aš galiu tik įsivaizduoti tas siaubingo nerimo kupinas maldas, kurias kalbėjo žydai meldami Dievo, kad juos išgelbėtų. Jie tikriausiai nežinojo, kas jų laukia, tačiau jautė, kad juos visus ištiks baisi lemtis.

Dabar tai tik mažas taškelis tarp daugelio kitų taškų – masinių žudynių vietų Lietuvoje. Vienas žydų kilmės lenkų istorikas, Janas Grossas, parašė knygą „Kaimynai“ apie žudynes Lenkijos miestelyje Jedwabne. Ten vietinius žydus sušaudė patys lenkai. Pasirodžius šiai knygai visa Lenkija buvo sukrėsta. Taip ir turėjo įvykti. Aš sakau sau: čia pat, už sienos, yra šalis, pilna tokių vietų, vienas ištisas Jedwabnas, ir ši šalis iki šiol nėra sukrėsta to, kas tuomet įvyko. Štai apie ką mes turime kalbėti. Nesvarbu, kad esame iš priešingų barikadų pusių, skirtingų pozicijų, bet mūsų jausmai tam tikra prasme panašūs, taip pat ir mūsų tikslas: atskleisti tiesą, pasiekti, kad žmonės ją išgirstų ir suvoktų.

Rūta: Aš galvoju apie savo senelį, kuris tikrai nekenė sovietų valdžios, ir jeigu jis buvo komisijoje, kuri sudarė žydų komunistų sąrašus, jis nežinojo, kokiame tikslui tie sąrašai sudaromi... Galvoju apie tuos 10–12 ar 30–40 – anot jūsų – vyrų, kuriuos vedė per laukus, per krūmus link brūzgynų šalia Šventosios. 700 metrų kelias žemyn, į mirtį. Jie žinojo, kur yra vedami, nes juos vedė penki ginkluoti vyrai. Neapkenčiu tokių vietų. Niekad neičiau

pasivaikščioti, nesibraučiau prie upės per aukštą žolę, pilną erkių. Tai bjauriausi Lietuvos gamtos lopinėliai. Kai matau tokias krūmynais ir brūzgynais apaugusias neįžengiamas vietas, pagalvoju: jei mane suvažinėtų ir įmestų į tokius krūmus, niekas nerastų, kol nepasklistų dvokas... Tai bjaurus, baisus paskutinis žmogaus kelias. Bjauri vieta gulėti po mirties. Prieš kalbėdamas Kadišą jūs parodėte man sraigę, kuri šliaužė per paminklą jūsiškiams. Neskaitė nieko, bet supratau, jog norite, kad tą sraigę nuimčiau. Taip ir padariau. Nuėmiau sraigę nuo paminklo jūsiškiams.

Efraimas: Taip. Ačiū už tai. Dabar važiuojame per Kavarsko miestelį centre Ukmergės gatve. Ši gatvė, kaip teigiama liudininkų pasakojimuose, netrukus po nacių armijos atėjimo buvo padegta. Ją padegė vietiniai, nes joje gyveno žydai. Keista, Rūtos senelis ir tėvas gyveno kaip tik šioje gatvėje – ką tik matėme jų namą.

Rūta: Aš tuo netikiu, mano tėvas būtų papasakojęs apie gaisrą. Tėvas gimė 1921 m., taigi karui prasidėjus jam buvo dvidešimt. Jis studijavo Kaune, bet vasaras leisdavo čia, Kavarske, padėdamas tėvams ūkyje. Jis pasakojo man apie tai, kaip gyveno čia prieš karą greta žydų ir kad antisemitizmo beveik nebūta. Jūs nuolat, be paliovos kartojate, kad lietuviai tik ir troško susidoroti su žydais prieš pasirodant naciams. Galbūt tai buvo pavieniai atvejai, bet aš negaliu patikėti, kad tai buvo visuotinis reiškinys. Niekada apie tai nesu girdėjusi iš savo senelių ar tėvų. Žinau, kas vyko Lietuvoje atėjus naciams, bet labai prašau neversti manęs tikėti, kad visuotiniai žiaurumai prasidėjo dar iki jiems pasirodant.

Efraimas: Gerai. Paskaitysiu jums ištrauką iš knygos „Lietuvos žydai“ – *Yahadut Lita*, išleistos Izraelyje. Ketvirtas tomas. Skyrius apie Ukmergę. „Ukmergėje buvo daug lietuvių, kurie vos tik prasidėjus karui plėšė žydų namus, kankino ir žudė žydus. Moterys, kurios dirbo žydų namuose, atsi-vesdavo ginkluotus vyrus ir rodydavo, kur paslėptos žydų turėtos vertybės.“

Rūta: Kai sakote „daug“, man stoja širdis. Kas yra „daug“? Tai, ką jūs sakote, tarsi padaro visą mano šalį viena didele pabaisa. Visi du milijonai lietuvių

metų metus laukė progos nužudyti savo kaimynus žydus, 600 metų gyvenusius šalia? Ir pagaliau sulaukė?

Efraimas: Aš nesakiau „visi lietuviai“. Sakiau „daug lietuvių“. Iš tikrųjų jų buvo daug. Ukmergė buvo didelis miestas. Čia gyveno 8000 žydų...

Rūta: Kiek yra „daug?“

Efraimas: „Daug“ yra šimtas, penkiasdešimt, aštuoniasdešimt, du šimtai. Kas jums darosi? Jūs pernelyg jautriai reaguojate.

Rūta: Taip, aš reaguuju jautriai, kai mano tauta yra šmeižiama. Tai normalu. Kai jūs sakote „daug lietuvių“, mane tiesiog ima pykinti.

Efraimas: Turiu pasiūlymą. Galite sugiedoti Lietuvos himną, jeigu nuo to jums bus geriau. Kaip tai darė jūsų tautiečiai po „Lietūkio“ garažo skerdynių Kaune.

Ukmergė / Vilkomir

XIX a. pabaigoje Ukmergėje gyveno 7287 žydai (53,8 proc. visų miestelio gyventojų).

Važiuojame keliu, kuriuo 1941 m. rudenį žydus vedė iš sinagogos. Mano senelis Jonas jų nelydėjo. Laimė, seneliui tuo metu jau buvo 60 metų, tai joks policijos viršininkas jo niekur negalėjo įpainioti. Ar vedė žydus Balys Šimkė, suimtas ir kalėjęs kartu su Jonu? Tardymo protokoluose parašyta, kad taip. Kad už žydų konvojavimą ar saugojimą Šimkė gavo atlygį – žydų namą ir 4,5 hektaro žemės. Kitur parašyta, kad Šimkė buvo baltaraiščių vadas, dar kitur – kad Ukmergės žudynių liudijimuose greta Čiukšio pavardės minimas B. Šimkus? Ar čia tas pats Balys Šimkė, su kuriuo mano senelis įtrauktas į vieną bylą?

Penki šimtai Kavarsko žydų iš sinagogos buvo atvaryti į Ukmergės kalėjimą. Kalėjime tebuvo 37 kameros. Per 1941 m. liepą kalinių skaičius išaugo nuo 45 iki 789. Kalėjimo knygose fiksuotas maitinamų kalinių skaičius:

Rugsėjo 1 d. – 667 suaugusieji, 8 vaikai.

Rugsėjo 5 d. – 1409 suaugusieji, 24 vaikai.

Rugsėjo 6 d. – 11 suaugusiųjų, 0 vaikų.

Mes sustojame prie Vaitkuškio dvaro griuvėsių. Čia buvo suvaryti tūkstančiai žydų. Keleliu vesti žemyn, grupėmis. Grupėmis sušaudyti. Dvaras privatus. Aptvertas. Jokio ženkle, žinoma, nėra. Dvaras, matyt, laukia Europos Sąjungos paramos ir bus restauruotas. Tuomet čia bus ženklas – Europos Sąjungos logotipas. Mirtis neturi logotipo, todėl jo čia ir nėra.

1941 METAI

Liudytojas Adomas Daniūnas, 24 metų, Kavarsko ligoninės dezinfekuotojas, įstojęs į baltaraiščių būrį, nes Kavarsko policijos viršininkas jam grasinęs: jeigu nestos, bus išsiųstas į Saksoniją.

1941 metų spalio ar rugsėjo mėnesį, tiksliai neprisimenu, man kartu su kitais Kavarsko nacionalistų būrio dalyviais vieną kartą teko dalyvauti masiniame žydų tautybės asmenų šaudyme Pivonijos miške.

Vaitkuškio dvaras, kuriame 1941 m. mirties laukė tūkstančiai žydų, jau privatizuotas. *Autorės nuotr.*

Maždaug 10 valandą ryte tą dieną pas mane į namus atėjo Čiukšys Karolis ir liepė man kartu su juo važiuoti į Ukmergę. Jis man pasakė, kad policijos viršininko įsakymu aš turiu vykti sargybon į Ukmergę. Tačiau, ką reikės saugoti, jis man nesakė.

Aš apsirengęs kartu išėjau su Čiukšiu Karoliu iš savo buto, kuris tuo metu buvo mokyklos patalpose. Prie mokyklos ant kelio pamačiau vežimus, kuriuose sėdėjo Kavarsko nacionalistų būrio dalyviai. Kiek iš viso buvo vežimų, dabar neprisimenu, o taip pat neprisimenu, kam jie priklausė bei kas buvo vežikais. Iš Kavarsko važiuom apie 12 vyrų. Visi buvo ginkluoti kariškais šautuvais. Man šautuvą tuo metu davė Čiukšys, kuris buvo grupės vyresniuojū. Gavau rusišką karabiną. Karabinas gulėjo vežime, į kurį aš buvau pasodintas. Šoviniai buvo apkaboje, t. y. karabinas buvo užtaisytas koviniais šoviniais.

Išvažiavę iš Kavarsko maždaug 10.30 mes nuvažiuom tiesiai į Vaitkuškio dvarą. Dvaras nuo Ukmergės buvo maždaug už 4–5 kilometrų. Dvaro griuvėsiai tebestovi ir dabar visai netoli kelio, einančio iš Ukmergės į Vilnių. Atvažiavę į dvarą mes sustojome jo kieme ir visi iš vežimų išlipome. Atvažiuom maždaug 1–2 valandą dienos. Atvažiavę į dvarą mes radom jame prisirinkusių apie 100 ginkluotų vyrų. Iš jų dalis buvo uniformuotų vokiečių bei policininkų. Mes visi buvome apsirengę civiliais rūbais. Apart mūsų, civiliais rūbais buvo apsirengę daugiau kaip pusė visų buvusių Vaitkuškio dvare ginkluotų vyrų. Vokiečiai buvo uniformuoti žalsva uniforma. Policininkai buvo apsirengę buvusią buržuazinės Lietuvos policijos uniforma.

Maždaug po valandos laiko, kai mes atvažiuovome į dvarą, iš kluono man nepažįstami asmenys apsiginklavę šautuvais atvarė būrį žydų tautybės piliečių, kurių tarpe buvo vaikai, moterys, vyrai ir seneliai. Iš viso būryje galėjo būti apie 50 žmonių. Čiukšys mums visiems atvažiavusiems Kavarsko nacionalistų būrio dalyviams liepė perimti šį žydų tautybės būrį dvaro kieme iš atvariusiųjų iš pastato ir varyti keliuku miško link. Iš pradžių mes nesusigaudėme, kam mes turime juos varyti į mišką. Mums sakė, kad juos siunčia kur tai į darbą.

Lauko keliuku, einančiu link miško, mes juos nuvarėme į aikštelę, esančią miške maždaug 40–50 metrų nuotolyje nuo miško pakraščio. Koks aikštelės plotas buvo, dabar neprisimenu. Aikštelėje buvo keletas didelių duobių. Duobės buvo

maždaug vienodos. Jos galėjo būti maždaug apie 20 metrų ilgio, 2,5 m pločio ir apie 2 metrus gylio. Duobės galai buvo nuolaidūs. Prie duobių mes radome grupę žmonių. Jų tarpe buvo maždaug 20 uniformuotų vokiečių bei policininkų. Jie buvo apsupti iš visų pusių miško aikštėlę. Taip pat buvo apie 10 ar 15 civiliai apsirengusių ginkluotų vyrų.

Kai mes atvarėme juos į miško aikštėlę, Čiukšys Karolis visiems žydų tautybės piliečiams liepė nusirengti iki apatinių rūbų. Kai jie nusirengė, Čiukšys jiems liepė sueiti į duobę. Vieni suėjo, o kiti eiti nenorėjo. Tuomet Čiukšys ir man nepažįstami civiliai apsirengę ginkluoti vyrai pradėjo juos mušti medinėmis lazdomis ir varyti į duobę. Lazdas jie išsilaužė iš miške augusių krūmų.

Mes visi stovėjom ant duobės krašto. Ant priešingo duobės krašto stovėjo 5 ar 6 vokiečiai su automatais. Kai visus žydų tautybės piliečius suvarė į duobę, liepė jiems greta vienas kito sugulti. Jie sugulė kaip pakliuvo. Kai visus žydų tautybės piliečius suguldė į duobę, mums visiems liepė išsirikiuoti prie duobės krašto į vieną eilę. Prie duobės krašto išsirikiavom visi atvažiaavę Kavarsko nacionalistų būrio dalyviai be išimties. Išsirikiavom maždaug vieno metro nuotolyje nuo duobės krašto. Kai mes išsirikiavom, mums kažkas liepė užtaisyti šautuvus, ką mes ir padarėme. Po to kažkas lietuviškai sukomandavo: „Į duobę ugnis!“

Po komandos „ugnis“ mes visi iššovėme į duobę. Aš iššoviau tik vieną kartą, bet kur pakliuvau, nemačiau. Po šio šūvio man sudrebėjo rankos ir tai pamatęs stovėjęs kitoje duobės pusėje vokietis mane nuvarė nuo duobės. Vienas iš jų, kalbėjęs lietuviškai, man liepė padėti šautuvą į šalį ir pasiimti kastuvą. Kastuvai buvo netoli duobės. Mūsų grupė sušaudė tik pačią pirmąją žydų tautybės piliečių grupę. Ją sušaudę mes užlyginom duobę su kastuvais ir pasiėmę ginklus sugrižom į dvarą ir daugiau tą dieną nešaudėm.

Klausimas. Kodėl jūs ankstesnio apklausimo metu nepasakojote apie masinius tarybinių piliečių šaudymus Pivonijos miške?

Atsakymas. Anksčiau aš nenorėjau prisipažinti, kad dalyvavau masiniame tarybinių piliečių šaudyme Pivonijos miške todėl, nes man buvo gėda.*

* LYA, K-1, ap. 58, b. 47397/3, t. 3, p. 277–282.

Karolis Čiukšys sovietų saugumo taip ir nebuvo nuteistas. Turėjo ką pasiūlyti?

K. Jagerio raporte pateikta Ukmergės žudynių statistika:

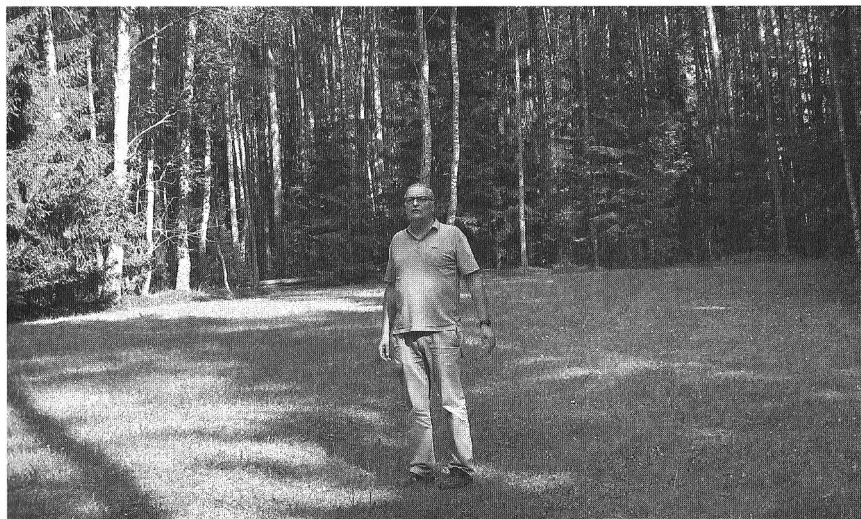
1941 m. rugsėjo 5 d.:

*4709 žmonės. Iš jų 1123 vyrai, 1849 moterys, 1737 vaikai.**

„Prašau atsižvelgti į mano žemą išsimokslinimą ir skirti man švelnesnę bausmę.“

Ukmergės kalėjimo viršininko J. Kuzmicko apeliacija. Kuzmickas pagal sąrašą priimdavo žydus į kalėjimą ir pagal sąrašus išduodavo juos šaudyti. Jis taip pat dalyvavo kariant 117 žydų daržinėje šalia dvaro ir šaudant žmones Pivonijos miške.

2015 METAI

Kapal Pivonijos miške. Autorės nuotr.

* *Masinės žudynės Lietuvoje, 1941–1944*, p. 134.

Efraimas: Pivonijos miškas... Čia nužudyti 10 239 žmonės. Tai mano turimi duomenys. Visi jie buvo suvaryti iš Ukmergės, Kavarsko ir visų aplinkinių kaimų ir miestelių. Pats baisiausias dalykas, kad šios vietos neįmanoma rasti. Mes stovime prie 14 milžiniškų supiltų kapų, ženklinančių keturiolika duobių. O Dieve, mes stovime ant vieno kapo viršaus, stovime ant tūkstančių žmonių palaikų!

Rūta: Neįmanoma protu suvokti, kad po mumis – krūvos bet kaip sumestų kūnų, kaulų, kaukolių... Kalnai jų, sluoksnis ant sluoksnio, metrų metrai... Žinote, yra toks garsus lenkų psichiatras Antonis Kępińskis, perėjęs Miranda de Ebro koncentracijos stovyklą. Jis rašė, kad išgyvenusieji koncentracijos stovyklą vėliau, grįžę į normalų pasaulį, nebegalėdavo dalyvauti jokiose laidotuvėse. Juos imdavo juokas: šitiek sujudimo dėl vieno numirėlio... Baisu sakyti, bet kartais aš pagalvoju, kaip po šios kelionės lankysiu artimųjų kapus. Kiekvienas kapas gražus, prižiūrėtas, įvardytas... Ravėsiu gėlynus, valysiu paminklus, degsiu žvakeles kaip įpratusi, bet ir galvosiu apie kitokių kapus – apie dešimtis tūkstančių ne savo artimųjų, po žeme suverstų bevardžių žmonių – skylėtomis kaukolėmis, išplėštais žandikauliais, išluptais dantimis... Apsikabinusius savo vaikus, kuriuos sukišo žemėn gyvus... Ir tokių vietų Lietuvoj – 227... Kaip gali būti, kad Lietuvos žemė daugiau nebesikilnoja?

Efraimas: Visi Lietuvoje turėtų galvoti taip, kaip dabar galvojate jūs...

Rūta: Taip ir bus kada nors. Žiūrėkite, jau yra teigiamų poslinkių. Štai Pivonijos miške nei metaliniai stulpai aplink paminklą, nei metalinės grandinės nepavogtos kaip Kavarske.

Prieš mums sėdant į automobilį susirandu užrašus iš Ypatingojo archyvo – atsiverčiu vieną ekshumacijos protokolą, apie kurį nuolat iki šios kelionės pradžios galvojau ir kurį moku beveik atmintinai. Perskaitau jį, bet Efraimui neišverčiu. Kam?

Palaikai kapuose palaidoti 2–3, vietomis 4 sluoksniais. Viename kape lavonai rasti susirietę, jų galūnės pritrauktos prie pilvo ar prie krūtinės, o viršutinės jų galūnės didžiumoje ties veidu, akimis ar apgobia vaikų lavonus.

Važiuojam Ukmergės centro link. Galvoju apie Pivonijos miške nužudytus vaikus ar paauglius. Prisimenu mokykloje deklamuotą Justino Marcinkevičiaus eilėraštį – vieną mano mėgstamiausių: „O, kiek einšteinų ir galilėjų šešiolikmečiais žemėje miega!“ Poetas rašė apie miško brolius, ne apie nužudytus žydus. Turbūt tik sutapimas, kad paminėjo Einsteina, žydą. Tik sutapimas, kad šešiolikmečius žydus, būsimuosius einšteinus, 1941-aisiais žudė ne ką už juos vyresni lietuviai. Ne galilėjai.

Sustojame Ukmergės centre. Užeinam į Ukmergės miesto muziejų. Klausiam apie Holokaustą. Apie Pivonijos mišką. Štai, rodo mums, Holokaustui skirtas stendas. Įrengtas Tarptautinio Holokausto atminties aljanso (angl. *International Holocaust Remembrance Alliance, IHRA*) lėšomis. Kelios nuotraukos ir tradicinis, privalomasis tekstas, toks kaip ir Švenčionių muziejuje ar lankstinukuose: žydai buvo suimti, buvo vežami, buvo nužudyti. Kas suėmė? Kas nužudė? Koks skirtumas? Juk tai buvo seniai. Ir galų gale argi tai Ukmergės istorija?

Bandome surasti aikštę, kurią Ukmergės miestas neseniai pavadino partizano Juozo Krikštaponio vardu. Niekas iš vietinių nežino nei aikštės, nei paminklo, nei Krikštaponio. Žino tik tiek, kad yra paminklas, kur kasmet atvažiuodavo Monsinjoras Alfonsas Svarinskas. Taip ir yra. Šalia centrinės Vytauto gatvės, prie viešosios bibliotėkos, didžiulis paminklas su iškaltu didvyrio bareljefu. Krikštaponis garsus tuo, kad buvo Antano Smetonos sesers sūnus, ir mažai kam težinoma, kad jis prieš partizanavimą dorai tarnavo naciams A. Impulevičiaus batalione. Dalyvavo visose skerdynėse, daugiausia Baltarusijoje, buvo vienas iš ten vykusių egzekucijų vadų. Lietuvos istorikų duomenimis, A. Impulevičiaus batalionas ten nužudė 15 452 žydus. 2002 m. Lietuvos prezidento dekretu Juozui Krikštaponiui suteiktas pulkininko laipsnis (po mirties). Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo

Paminklas Juozui Krištaponiui Ukmergės centrinėje gatvėje. Autorės nuotr.

centras 2014 m. pripažino Juozą Krištaponą karo nusikaltėliu. Paminklas tebestovi. Tik Svarinskas nebeatvažiuoja. Atvažiuoja kiti Lietuvos patriotai.

Įdomu, ar Lietuvos savivaldybės prieš sprendamos, kieno paminklus kur statyti, atminimo lentas kabinti, gatves pavadinti, bent paklausia istorikų, kas

per vieni buvo tie didvyriai iki savo didvyriškos antisovietinės veiklos? Kiek žmonių nužudė?

Stovim prie didžiulio budelio paminklo ir man gėda žiūrėti Zuroffui į akis. Jis irgi nežiūri man į akis, žiūri tiesiai į bareljefą ir kartoja: „Šūdas. Šūdas. Šūdas.“ Galvoju, geriau to paminklo būtume neradę.

POKALBIS SU PRIEŠU. UKMERGĖ–VILNIUS

Efraimas: Ukmergės kraštotyros muziejuje, trečiame aukšte, yra Holokaustui skirtas standas. Šis standas įrengtas su Tarptautinio Holokausto atminties aljanso pagalba. Štai kas čia parašyta apie Holokaustą: „1941-ųjų rugpjūčio 18–19 dienomis ir rugsėjo 5-ąją Pivonijos miške netoli Ukmergės buvo nužudyta daugiau nei 6354 žmonės.“ Tačiau čia neparašyta, kas juos nužudė. Labiausiai mane papiktino detalė, kad šio atskiros stendo įrengimą finansavo Holokausto atminties aljansas – t. y. ši organizacija moka pinigus už tai, kad nusikaltimai Lietuvoje būtų slepiami! Tai vyksta mieste, kuriame gyveno daugiau kaip 8000 žydų...

Rūta: Geriausia Holokausto edukacija būtų ne standas muziejuje su keliais abstrakčiais sakiniiais, o ženklai visose su žudynėmis susijusiose vietose. Kavarske ant privataus garažo ar sandėlio, buvusios sinagogos, kur buvo suvaryti Kavarsko žydai. Šalia Vaitkuškio dvaro, kuris irgi privatus. Po dešimties metų niekas nežinos, kas ten vyko. Niekas nežino ir dabar, deja...

Pakeliui į Vilnių aplankome dar dvi gėdingas vietas. Tikriausiai čia, pakeliui į Želvą, Antakalnyje II kalėjimo viršininkas, menku išsilavinimu teisme skundęsis J. Kuzmickas su bendražygiais pakorė kone 100 žydų. Pakorė daržinėje. Kodėl taip vargo ir korė, juk paprasčiau buvo sušaudyti kaip ir visus kitus 10 000 Pivonijos miške. Žudynių vieta nepažymėta. Nuorodos nėra. Ten, kur buvo pakarti šie Ukmergės žydai, buvo pastatytas mėsos kombinatas. Dabar tas kombinatas gamina kažką kita.

Šešuolių žydų žūties vieta netoli Ukmergės. Paminklo nėra. *Autorės nuotr.*

Važiuojame toliau. Prie Šešuolių kaimo turėtume rasti dar vieną paminklo nevertą žudynių vietą. Nežinia, kas tokie čia žuvo, kiek jų ir kada. Pamatę stulpelį – nuorodą, ropščiamės per šabakštynus į kalvą ir netrukus prieš mūsų akis atsiveria didelė šakomis, stagarais ir kelmiais užversta duobė. Matyt, čia ir guli ištisomis šeimomis sušaudyti Šešuolių žydai.

POKALBIS SU PRIEŠU. ŠEŠUOLIAI–VILNIUS

Rūta: Jeigu niekas nesirūpina žydų žūties vieta, masinėmis kapavietėmis, visuomenei transliuojama labai paprasta žinia: tai, kas čia įvyko, yra nesvarbu. Šitų žmonių žūtis nesvarbi... Jų atminimas nesvarbus, jų gyvenimas nesvarbus ir nesvarbus jų praradimas. Žydai atvesti ir pakarti arba sušaudyti – na ir kas? Buvo karas. Be to, tai seni laikai, ir tai ne mūsų žmonės. Ne mūsų žmonės žuvo, ne mūsų žmonės žudė. Ar nėra kitų problemų, kaip sakė muziejaus direktorė Švenčionyse?

Efraimas: Tai šiurpi žinia. Tie žmonės nebuvo jums žmonės. Jų kapai jums nėra jokie kapai.

Rūta: Nesame tokia turtinga šalis, kad pastatytume paminklus, nuorodas ir prižiūrėtume 227 žydų žudynių vietas Lietuvoje.

Efraimas: Apie tai reikėjo galvoti prieš pradėdant šaudyti žydus.

Rūta: Tie, kurie šaudė, nebuvo labai raštingi. Tai ir nepaskaičiavo... Jei jau kalbame taip bjauriai, pasakysiu dar kai ką. Pastebėjote įspėjamuosius ženklus pakelėse? „Kiaulių maro pavojus“. Jeigu mūsų kiaules ištinka maras, tai gal ir žydai mirė nuo kažko panašaus. Ar yra koks skirtumas?

Efraimas: Tikriausiai ne.

Rūta: Ne, skirtumas yra. Kiaulių daugiau. Ar šitas humoras pernelyg juodas? Holokaustas buvo žydų maras. Jeigu norite, dabar laisvai galite man užvožti.

Efraimas: Ne. Tai kelionė be smurto. Mes susitarėme.

Šeduva / Shadeve

XIX a. pabaigoje Šeduvoje gyveno 2513 žydų (56,2 proc. visų miestelio gyventojų).

Efraimas: Važiuojame į Šeduvą. Tai miestas, kuriame gimė mano močiutė iš mamos pusės – Bertha (Batjia) Zar. Paskambinau mamai į Jeruzalę ir pradžiuginau, kad lankau jos mamos gimtinę. Zarų šeima buvo gana pasiturinti. Iš kur žinau? Šeduvoje veikė Telšių ješivos padalinys. Čia studijuojantys berniukai gyveno bendrabutyje, kuriame nebuvo valgyklos. Jie buvo paskirstyti po žydų namus, šeimas, kuriose kasdien valgydavo. Viena iš tokių šeimų, priėmusių prie savo stalo keletą ješivos studentų, buvo mano močiutės šeima. Prie pietų stalo močiutė sutiko mano senelį, tuometinį ješivos studentą. Jie pamilo vienas kitą ir susituokė. Vėliau abu išvyko į Ameriką. Taigi jie išgyveno, nežuvo per Holokaustą kaip mano senelio brolis Efraimas. Tuo metu, prieš karą, daugiau nei pusė Šeduvos gyventojų buvo žydai. Šiandien čia nėra nė vieno žydo. Net neverta to sakyti, tai akivaizdu. Štai eina pagyvenęs vyras. Galbūt jis mums parodys, kur yra Šeduvos žydų kapinės, ten palaidoti mano proseneliai. Sustokim ir paklauskim jo.

Čia stovėjo didžiausia Šėduvos sinagoga. *Autorės nuotr.*

Taip mes susipažįstame su Romu. Romas, 30 metų dirbęs melioracijoje, pui-kiai pažįsta visas Šėduvos apylinkes. Važiuojame į žydų kapines. Paskui – į aerodromą, kurio angaruose buvo laikomi žydai prieš vedant sušaudyti. Miesto centre vietoj sinagogos – keli laikini turgaus paviljonai. „Sovietiniais laikais sinagoga stovėjo, – pasakoja Romas, – tai čia vykdavo gyvulių parodos. Paskui nugriovė.“

Romas – pirmas mūsų kelionėje sutiktas žmogus, kuris pasako savo vardą ir pavardę. Jis pasakoja:

Tėvukas buvo ūkininkas, jaučius augino. Tai daugiausia žydai pas jį pirkda-vo. Mokėdavo auksiniais pinigais. Su žydų vaikais kartu mokinomės, kartu žaidėm ir visiems po saule vietos užteko. Kai atėjo vokiečiai, mūsiškiai manė, kad jie čia bus amžinai, ir pradėjo lįsti prie jų, įsiteikinti. Kiti žudė dėl turto. Pirmiausia ieškodavo tų, kur daugiau turto turi. Visko čia buvo, žmonės pasa-koja, kad ir raiti ant žydelių jodavo, ir pirštus pjaustė – taip žiedus numastė. Buvo ir tokių, kurie pasisiūlydavo koki žydelį paslėpti. Tas atsiveždavo turto kažkiek, o paskui jį ir įduodavo. Pas tėvo brolių taip liko daug kėdžių iš žydo namų. Daug baltaraiščių buvo iš Vaidatonių kaimo, ūkininkų sūnūs. Prisime-nu, kaip kunigas per pamokslą sakė tų jaunuolių motinoms: kaip jūs leidžiat savo sūnams žudyti. Juk visko turit, visko užtenka...

Efraimas: Aš noriu jūsų abiejų kai ko paklausti. Žodis „žydšaudys“ – tai tik šiaip žodis ar jis turi neigiamą atspalvį?

Romas: O, tai blogas žodis...

Rūta: „Žydšaudys“ – tai žmogus, kuris šaudė žydus. Manau, lietuvių kalboje turėtų būti ir kitų panašių žodžių, apibūdinančių kitus prie Holokausto prisidėjusius žmones, pavyzdžiui, „žydgaudys“ – kaip yra „šungaudys“. Dar galėtų būti „žydvedys“ – tas, kuris konvojavo į žudynių vietas, arba „žydvagis“ – kuris plėšė žydų namus arba lupė dantis...

Efraimas: O kaip pavadinsit žmones, kurie buvo šio proceso užnugaris – Lietuvos aktyvistų frontas arba Lietuvos laikinoji vyriausybė?

Rūta: Šie žmonės gal ir nenorėdami pakeitė Lietuvos himno žodžius. Vietoj „Vardan tos Lietuvos vienybė težydi“ jie savo veiksmais tarsi teigė: „Vienybė be žydų“...

Efraimas: Tai liūdnas pokštas. Bet tai tiesa. To jie ir siekė savo valstybei – kad Lietuva liktų be žydų. Ir jiems pavyko.

Rūta: Ne, jiems ne viskas pavyko. Vienybės mes taip ir nepasiekėme.

Efraimas: Jiems pavyko atsikratyti žydų, bet nepavyko pasiekti Lietuvos žmonių vienybės...

Rūta: Štai Šeduva... Argi ne puiku – miestas be žydų. Tik pažiūrėkit, kai nebeliko jūsiškių, kiek tuščių namų atsirado mums apsigyventi.

Efraimas: Aš esu pratęs prie tokio juodo humoro. Ir Jad Vašemo muziejuje, ir Simono Wiesenthalio centre kartais irgi taip juokaujama. Tad jūsų idiotiški pokštai manęs nešokiruoja. Noriu paklausti Romo, mūsų gido: kiek žmonių šiuo metu gyvena Šeduvoje? Tik 300? Tai jūs nužudėte dvigubai daugiau žydų, nei dabar čia yra gyventojų! Nužudėt net aštuonis šimtus!

Romas siūlo važiuoti į Radviliškį, kur gyvena vyresnioji jo sesuo Jūra. Ji puičiai prisimena tuos įvykius. Važiuojame.

Jūra, Romo sesuo, pensininkė, buvusi lietuvių kalbos mokytoja. Kai prasidėjo karas, jai buvo 12 metų. Klausomės jos pasakojimo:

Buvo labai baisu. Mes pažinojom tuos žmones. Viena žydaitė, gal 18 metų, man labai patiko, kur parduotuvė dirbo, savininko duktė, ir dabar ten parduotuvė yra, „Aibė“. Nebuvo jokių priešiškimų mokykloje, klasės buvo šalia. Kai žudynės prasidėjo, vaikinai baltus raiščius užsirišę varinėjo žydus iš namų, neleido eiti šaligatviu, mačiau, kad varė gatve. Buvo ir vaikų. Kur varė – nežinau. Sako, pirmiausia suvarė į sinagogą, kur dabar turgus. Varė ištisai, liepos mėnesį pradėjo ir varinėjo daug dienų. Vokiečių tuo metu nebuvo miestelyje nė vieno. Žmonės apie tas žudynes kalbėjo įvairiai – buvo labai daug užjaučiančių, tų, kurie gerai pažinojo žydus. Mūsų tėvai, atvažiavę iš kaimo, juk visuomet pastatydavo vežimus žydų kieme. Ir kai būdavo žydų Velykos, jie duodavo tėvams macų.

Kunigo pamokslą aš irgi girdėjau, kur kalbėjo žudikų motinoms. Šaukė: „Kaip jūs leidžiat savo vaikams žudyti? Kraujas reikalauja kraujo!“ Jie pargrįždavo nešini kruvinais rūbais, motinos skalbdavo tuos rūbus upelyje. Mes niekas nematėm žudynių, tik kalbas girdėjom. Miestelyje juk nieks nežudė. Kas gyveno prie miško, matė, kaip veža, girdėjo, kaip šaudė, ir pasakojo kitiems. Kada jau šaudė, ten, be abejo, buvo ir vokiečių. Žinojo visi, kad toks Senulis daug nužudė... Grinius irgi... Jis buvo matematikos mokytojas. Paskui grįžo rusai ir išvežė jį į Sibirą. Liko sūnus, anūkų yra. Yra ir kitų, kur žudė, buvo išvežti ir paskui grįžo iš Sibiro atgal.

Žmonės kalbėjo apie žydšaudžius. Šėduvoj visi jie po karo išmirė. Paprasčiausiai – gėrė be proto. Jiems vaidenosi tos žudynės, tai turėjo gerti. Gal vis tiek sąžinė buvo. Ir gerti turėjo iš ko. Nei jie dirbo kur, nei ką. Prasigėrė visi. Žmonės sakė – jie užsidegė iš vidurių. Buvo tokie žmonės – tikrai prasti. Labai prasti. Nežinau, ar tie ūkininkų sūnūs šaudė, gal tik varė žydus. Buvo tokių bedarbių, girtuoklių, jie norėjo prisiplėšti. Žmonės negerbė jų, vadino „žyd-

šaudžiais“. „Žydšaudys“ – tai jau paskutinis žmogus. Pasakyti ką nors prieš žmonės bijojo. Labai bijojo. Karas juk. Baisus laikas buvo. Neatsimenu, ar kas bandė gelbėti ir slėpti žydus, nes žinojo: gelbėsi – pats pražūsi.

Specialiosios komisijos aktas, 1944 rugsėjo 10 diena

Liaudiškių miške buvo apžiūrėti 20 lavonų, iš jų 8 vaikų lavonai (6–8 metų), visų kaukolėse rasti defektai. Lavonų galvose rasti sužalojimai, vaikų kaukolių kaulų skilimai liudija tai, kad šie sužalojimai buvo padaryti dar jiems esant gyviems tvirtu buku daiktu arba trenkiant jų galvas į tvirtą paviršių.

*Komisijos primininkas Siromolotnyj**

POKALBIS SU PRIEŠU. KELIONĖ ŠEDUVA–VILNIUS

Rūta: Ir Romas, ir Romo sesuo pasakė kai ką svarbaus, apie ką aš niekuomet nepagalvojau. Kai 1941-aisiais atėjo vokiečiai, dauguma lietuvių manė, kad jie atėjo ilgam. Todėl turbūt daug jaunų žmonių Lietuvoje tikėjosi: jeigu jie bendradarbiaus su vokiečiais, jie ne tik išgyvens, bet ir gyvens gerai ir pasiturimai. Tai vienas iš veiksnių, paaiškinančių, kodėl buvo bandoma įtikti naciams.

Efraimas: Aš nė kiek neabejoju, kad tie lietuviai, kurie buvo pasirengę žudyti, norėjo įtikti naciams. Tai dar vienas žudikų motyvacijos aspektas. Aš pažvelgčiau į tai iš kitos perspektyvos: vienas iš pagrindinių motyvų buvo noras, kad Lietuva vėl būtų nepriklausoma valstybė. Viena vertus, lietuviai norėjo atgauti nepriklausomybę, kita vertus, jie žinojo, kad vokiečiai neapkenčia žydų. Tad jie buvo įsitikinę, kad vokiečiams patiks, jeigu lietuviai patys savo rankomis išnaikins Lietuvos žydus.

Ši kelionė nuo vienos masinės kapavietės prie kitos yra siaubinga. Kai įveiki tą siaubą, apima kitas jausmas – pyktis. Pyktis, kad tai įvyko, kad nieko

* LYA, K-1, ap. 46, b. 1276, vokas 37–2.

negalima padaryti, kad sugrąžintum tiems žmonėms gyvybę. Tai yra kaina, kurią žydai sumokėjo už visas jūsų „motyvacijas“ ir „priežastis“. Jūs, lietuviai, ieškote pasiteisinimų, kad palengvintumėte savo kaltės naštą. Kai kurie iš jūsų vis dėlto jaučia kaltę, gėdą, pasibaurėjimą, nors jūsų giminaičiai gal ir nepaspaudė gaiduko. Visi jūsų žmonės turėjo vienokių ar kitokių motyvų.

Rūta: Nes jie buvo žmonės.

Efraimas: Taip, suprantu. Žinote, kuo ypatinga bus šita knyga? Jūs rašote apie žmones tarsi akių lygyje, tarsi žiūrėdama tiems žmonėms į akis. Žvelgiate į tuos įvykius ne kaip istorikė, o kiekvieno žmogaus akimis. Norite, kad skaitytojas galėtų susitapatinti su aprašomu žmogumi.

Rūta: Jeigu noriu, kad Lietuvos skaitytojai įdėmiau pažvelgtų į tuos savo tautiečius, kurie žudė, privalau pati į juos pažiūrėti kaip į žmones. Ne kaip į visuomenės atmatas, kurias galėtume lengva ranka nurašyti. Taigi mes dabar prieiname prie vienos svarbios temos...

Efraimas: Tai yra...

Rūta: Tai yra žmogžudžio dienoraštis. Ypatingojo būrio nario sapnai, kuriuos jis užrašė Lukiškių kalėjime laukdamas sušaudymo. Aš išverčiau ir nu-siunčiau jums tuos sapnus, o jūs atrašėte, kad negalite jų skaityti, nes jums tiesiog bloga. Kad jus supykino. Aš galvojau: kaip gali būti, kad žmogus, kuris tiria Holokausto nusikaltimus 35 metus, nepajėgia skaityti žmogžudžio sapnų – jam darosi bloga? Kodėl? Ir radau atsakymą. Visa, ką jūs girdėdavote ar skaitydavote per tuos 35 metus, buvo jūsiškių, t. y. aukų giminaičių ar pačių išgyvenusiųjų, liudijimai. Baisūs, sukrečiantys, bet tai buvo gerųjų liudijimai. Jūs niekad negalvojote, kad blogieji, t. y. žudikai, irgi buvo žmonės. Kad jie gyveno, svajojo, sapnavo košmarus, mylėjo savo vaikus ir bijojo mirties. Šitas naujas rakursas jus ir supykino.

Efraimas: Netiesa. Aš visuomet žinojau, kad žudikai irgi buvo žmonės. Mano problema kita. Kai pradėdau galvoti apie juos kaip apie žmones ir bandau juos suprasti, tai neišvengiamai mažina mano ryžtą patraukti juos atsakomybėn už padarytus nusikaltimus. Kelyje siekiant atpildo, kelyje į tei-

singumą tiek daug kliūčių, kad aš negaliu sau leisti prabangos dar galvoti, ką tie nusikaltėliai jautė. Tuo mes ir skiriamės.

Rūta: Jeigu aš įdėmiau pažvelgiu į tuos žmones, pabaisas ar ne pabaisas, ar tai reiškia, kad bandau juos pateisinti? Juk jei skaitai žmogaus sapnus, eilėraščius, jo liudijimus per tardymą, tas žmogus neišvengiamai tavo akyse tampa žmogumi...

Efraimas: Štai čia ir yra visa esmė. Didžiausias Holokausto siaubas yra tas, kad nusikaltimus padarė normalūs žmonės. Prieš Holokaustą jie buvo normalūs, po Holokausto jie buvo normalūs, bet vykstant Holokaustui jie padarė pačius baisiausius nusikaltimus. Tai galima pasakyti kone apie visus nacių nusikaltėjus.

Rūta: Ką jūs turite omeny, sakydamas „normalūs“?

Efraimas: Mes kalbame apie žmones, kurie laikosi įstatymų ir visuomenėje priimtų normų.

Rūta: Žinote ką? Tie žmonės buvo normalūs visą savo gyvenimą – iki Holokausto, jam vykstant ir po jo. Tiesiog įstatymas pasikeitė. Naujas įstatymas „Šalin žydus“ nebuvo įrašytas į įstatymų sąvadą ar Konstituciją. Jis tiesiog buvo. Ir jie pakluso tam įstatymui, pakluso valdžiai, pareikalavusiai dalyvauti įgyvendinant šį įstatymą praktiškai. Taigi Holokausto laikotarpis nebuvo „iškirptas“ iš jų, normalių žmonių, gyvenimo. Jie buvo normalūs – visada visą gyvenimą normalūs. Tai baisu, bet tai tiesa.

Efraimas: Tikriausiai tai tiesa. Jūsų pastaba labai įdomi, liūdna, bet svari. Labai svarbi įžvalga. Įtikinot mane. Deja.

Rūta: Paprasti, įstatymų ir visuomeninių normų visuomet paisę Vokietijos ar šiuo atveju Lietuvos piliečiai darė tai, kas jiems buvo jų valdžios liepta. Jie žydus saugojo. Konvojavo. Šaudė. Kai kurie su malonumu. Kai kurie galbūt ne. Stengdamiesi negalvoti, o paskui – nebeprisiminti to, ką darė. Ir aš, kaip ir jūs, anksčiau apie tai nepagalvojau. Apie daug ką negalvojau... Žinote, kuo vertingi šitie mūsų pokalbiai automobilyje? Jūs, Holokausto profesionalas, gilinotės į šią temą trečdalį šimtmečio, 35 metus. Man ta tema nauja, prieš

metus beveik nieko apie ją nežinojau. Aš užduodu naivius klausimus. Tačiau kartais tie naivūs klausimai ar pastabos leidžia jums į žinomus dalykus pažiūrėti kitaip.

Efraimas: Taip, jie atskleidžia kai ką, ko aš nebuvau iki galo apmąstęs. Trečiasis reichas sukūrė tikrovę, kurioje moraliai pasielgti galėjo tik nedaugelis, tik patys stipriausi. Dauguma žmonių plaukė pasroviui. Pasroviui į Aušvicą – žudyti... Pasroviui į masines žudynes Lietuvos miškuose.

Rūta: O dabar patylėkim ir paklausykim muzikos. Prisiminiau, kad jūs nebuvote čia balandį, projekto „Būti žydu“ pabaigoje, per Jom Hašoa – Holokausto atminimo – ceremoniją. Paklauskite psalmės, kurią mokiniai giedojo Rotušės aikštėje prieš važiuodami į Panerius pagerbti ten žuvusių žydų. 200 vaikų ant Rotušės laiptų, 500 susikabinę aikštėje, sustoję į Dovydo žvaigždę. Jie dainavo hebrajų kalba, gal man galėsit išversti? Iki šiol taip ir nežinau, apie ką toji psalmė. Tik žinau, kad Dievas hebrajiškai *Hashem*.

Mes klausomės. Ilga pauzė. Efraimas neverčia psalmės žodžių. Jis nusisukęs į langą. Rauda.

Efraimas: Aš tiesiog pratrūkau ašaromis. Nebegalėjau susivaldyti. Tiesiog pratrūkau. Ir visiškai aišku kodėl. Tai, ką aš matau Lietuvoje, mane sukrečia šimtą kartų labiau nei apsilankymas Aušvice. Tikriausiai todėl, kad tai asmeniška. Visuomet maniau, kad vienintelis būdas išverti ir daryti tai, ką darau, t. y. medžioju nacius, – išlaikyti šaltą galvą, pasiekti, kad Holokaustas netaptų mano asmenine tragedija. Jeigu naciai neteisiami, aš turiu nepalūžti. Jeigu jiems pavyksta pasislėpti, turiu ieškoti toliau. Daugelį metų man tai pavykdavo. Tačiau dabar jaučiu, kad mano gynybinė siena ima trupėti, kad visa šita kelionė tampa labai asmeniška. Kodėl mano pastangos Lietuvoje nedavė tų rezultatų, kurių tikėjausi? Aš buvau praktiškai vienas. Buvau svetimtautis. Ir pasirodžiau Lietuvoje per anksti. Atvažiavau čia jau 1991-aisiais, vos tik jums atgavus nepriklausomybę, ir kaip jūs sakėte, atvažiavau sugadinti vestuvių puotos. Tikrai tuo metu nesuvokiau, kad ją gadinu.

Rūta: Normalu. Tai buvo ne jūsų vestuvės.

Efraimas: Taip, tai buvo ne mano vestuvės.

Rūta: Ir mes jūsų į jas nekvietėme.

Efraimas: Jūs teisi. Manęs niekas nekvietė. Ir todėl mano pastangos nedavė deramo rezultato. Dabar tikriausiai paskutinis mano šansas ką nors pasiekti. Aš esu su kitu žmogumi, partneriu iš Lietuvos. Su žmogumi, kuriuo lietuviai pasitiki. Bent jau pasitikėjo iki šiol, kol Rūta nesiėmė rašyti apie Holokaustą. Jeigu tas pasitikėjimas yra, galbūt kai kurie žmonės, kurie skaitė anksstesnes Rūtos knygas, atsivers ir šitą, stabtels ir susimąstys. Galbūt prie Rūtos prisidės ir ims kalbėti kiti žmonės. Tai geriausia, ko galima tikėtis. Holokausto Lietuvoje istorija yra tokia dramatiška ir sukrečianti, kad žmonės, kurie skaitys knygą, bus sujaudinti ir tikriausiai ims žiūrėti į savo šalies istoriją kitomis akimis.

Rūta: Man į galvą šovė mintis. Sukritikuokite, bet aš ją jums pasakysiu. Jeigu šitie vaikai, kurie dainavo, išmoktų 5–6 žydiškas psalmes, aš pasamdyčiau jiems keletą autobusų ir mes drauge keliautume per labiausiai apleistas masinių žudynių vietas. Sustotume prie Kavarsko krūmų, prie mėsos kombinato Antakalnyje II, prie stagarais užverstos Šešuolių duobės. Ir pagerbtume žuvusiųjų atminimą savotišku vaikų *requiem* žydams. Mes prasibrautume pro krūmus, brūzgynus, sustotume ir sugiedotume, nes niekas niekada per 75 metus to nedarė. Negiedojo tiems nužudytiems, užverstiems kalkėmis, užkastiems ir užmirštiems žmonėms. Nesvarbu, duobėse jų dešimt ar tūkstantis. Mane visų labiausiai siutina ne tai, kad žydai buvo nužudyti. Aš žinojau ir savotiškai buvau susitaikiusi su tuo faktu. Tačiau nežinojau, kad jų atminimas ištrintas. Jie pakasti ir palikti po krūmais kaip kokios nudvėsusios žiurkės. Takai užžėlę, paminklai pastatyti sovietų laikais arba aukų giminaičių pinigais. Arba Anglijos ambasados lėšomis... Arba paminklų net nėra, jeigu mėsos kombinato nelaikysime paminklu skerdynėms. Atsiprašau už šitą bjaurią mintį.

Efraimas: Nieko, jau spėjau priprasti prie ciniškų jūsų pastabų.

Rūta: Kas mums, lietuviams, atsitiko? Juk mes šitaip gerbiame mirusiuosius? Jūs matėte Kavarsko kapines, kur palaidoti mano giminės? Tai kone botanikos sodas. Mes giminėje pykstamės, kad ne taip ir ne tais augalais apsodintas kapas, ne toks paminklas stovi... Per Vėlinės važiuojame šimtus kilometrų, kad uždegtume žvakelę ant kiekvieno giminaičio kapo, net ir ant to kapo, ant kurio niekas kitas neuždega... Kodėl mes negerbiame masinių kapų, žuvusių, t. y. nužudytų, žydų kapų? Kodėl norime juos užmiršti? Nes žydai – ne mūsų šeimai? Ar dėl to, kad mūsų šeimai juos nužudė, ir kuo tankesni krūmai dengs šitą gėdą, tuo mums bus lengviau?

Šitoje kelionėje atradau du dalykus, abu netikėtai. Viena: kad praėjus 75 metams po tragedijos žmonės vis dar bijo kalbėti. Bijo labai seni žmonės, bijo būti patys nužudyti, nors jie ir taip jau prie mirties... Antra – visiškas abejingumas tiems, kurie žuvo. Kuriuos nužudėme mes, lietuviai. Moteris, su kuria kalbėjome Kavarske, gyvena už kelių šimtų metrų nuo žudynių vietos. Kodėl ji nenuėina ten pasodinti gėlės, kodėl nepaprašo vyro, kad kartais nušienautų takelį? Visoje Lietuvoje žydų kapus tvarko mokiniai, nes ten juos nusiveda koks mokytojas. Tai tegu ir ši kartą ne koks nacionalinis choras, o 100 eilinių mokinukų nuvažiuoja į Kavarską, kur pakrūmų jau 75 metus guli visų užmiršti 10 ar 12 žydų. Ir tegu jie tiems dešimčiai po žeme gulinčių žydų sugieda galingą *requiem*, ir tegu tai išgirsta visas Kavarskas. O gal ir visa Lietuva, jei *requiem* transliuos Lietuvos televizija. Ir tegu Lietuva pagalvoja: matai kaip...

Telšiai / Telz

XIX a. pabaigoje Telšiuose gyveno 3088 žydai (49,8 proc. visų miestelio gyventojų).

Važiuojame link Telšių. Sustojame prie Rainių miškelio. Rainiai – ta vieta, apie kurią daug kalbėjo mano draugai: rašai apie lietuvių kaltes žydams, o juk Rainiuose mūsų šalis nukankino jie, žydai...

Efraimas: Perskaitysiu liudijimus, kas atsitiko su žydais Rainiuose. Jie buvo suvaryti į laikinąją stovyklą – barakus miškelyje.

Penktadienio vakarą rabinas Blochas paprašė stovyklos komendanto Platakio, kad šis leistų žydams pasimelsti. Rabinas pasakė: jei liksime gyvi, visuomet laikysimės trijų taisyklių – šabo, kašruto ir šeimos tyrumo. Visi žydai pasakė „amen“ ir prieš prasidedant šabui žydai ištuštino savo kišenes, nes per šabą žydams negalima nieko nešiotis su savimi. Vakare moterys ir vaikai buvo išsiųsti namo, o vyrai pasiliko. Moterys suprato, kad vyrų likimas nuspręstas. Rabinas paprašė leidimo vyrams užsidėti kepuraites ir sukalbėti maldas, kokios kalbamos prieš mirtį...

Rūta: O dabar mano eilė. Kalbėsime apie mūsų tautos tragediją Rainiuose.

1941 m. birželio 25-oji

*Prasidėjus karui NKVD ir NKGB darbuotojai kalinių sušaudymą laikė evakavimo būdu. Dokumentuose tai vadinama evakuacija pagal I kategoriją. [...] Telšių kalėjime iš 162 kalinių buvo 76 NKGB tardyti kaliniai. [...] Raudonarmiečiai iš kamerų kalinius vedė į sargybos būstinę. Paskui kalinius vieną ant kito suguldė sunkvežimiuose. Jau švintant birželio 25-ajai, mašinos su kaliniais nuvyko Luokės link, į Rainių miškelį. Kas vyko toliau, gerai nežinoma. Lietuvoje tai buvo bene vienintelės žudynės, po kurių neliko nė vieno gyvo liudytojo. Liudijo tik egzekucijos vykdytojai. Domas Rocius teigė: „Sušaudymą vykdė raudonarmiečiai. Iš mūsų ten buvo: NKGB skyriaus viršininkas Raslanas Petras, operatyvinis įgaliotinis Galkinas ir kalėjimo prižiūrėtojas Pocevičius.“**

Tarp 26 NKVD darbuotojų, dalyvavusių suimant, tardant ar žudant Telšių kalinius – dvi greičiausiai žydiškos pavardės: Nachmanas Dušanskis, Telšių operatyvinis įgaliotinis, ir Danilas Švarcmanas.**

Liudija Stasys Kilčiauskas, Rainių gyventojas:

*Kankiniai gulėjo duobėse. Aš ir Jonas Činskis netikėtai Rainių miškelyje aptikome šviežiai kastą žemę. [...] Ten gulėjo du varikliai, voliojosi šutinti kopūstai. [...] Po pusvalandžio į miškelį suvirto žmonės, atvarė žydus. Dauguma kasė rankomis.****

Pranas Sabaliauskas:

Esu gimęs ir augęs netoli Rainių miško. [...] Apie žudymus žinau iš Antaninos Rocienės pasakojimų, kuri su vyru dalyvavo žudynėse. Į vykdomąjį komite-

* Rainių tragedija, 1941 m. birželio 24–25 d., p. 6–7.

** Ten pat, p. 68–69.

*** Ten pat, p. 78.

tą atėjo du čekistai ir liepė eiti į kalėjimą su savimi pasiėmus šniūrų, vinių, plaktukų, peilių. Nuėjus į kalėjimą įvedė kalinius ir liepė kankinti. Kankinimo būdą nurodė čekistai: žalojo prapjaudami lūpas ir užlaužę rankas nugaroje. Kai kalė vinis į galvas, tai kaliniai pradėjo labai šaukti. Kad nešauktų, nupjaudavo jiems lyties organus ir užkimšdavo burnas, nešdavo į lauke stovinčią mašiną.

Dar pabaigdavo kankinti miške, kur buvo paruoštas kopūstų šutintuvas. Į karštus kopūstus kišdavo rankas ir į duobes guldė dar gyvus. Iš viršutinės duobės iššliaužė iš miško į rugius, ten buvo rasti dar trys lavonai. Nustelbti žmonių šauksmams buvo pastatytos trys mašinos. Aš pats mačiau, kas vyko miške.

*Iškasė lavonus žydai vyrai. Kalbėjo, kad kai lavonus plovė, žydams liepė gerti tą vandenį, o kas negėrė, tuoj nusivesdavo ir nušaudavo.**

Efraimas: Dabar vėl mano eilė.

Po žudynių praėjus kelioms dienoms lietuviai atrado nužudytųjų kalinių kūnus. Vyskupas Staugaitis ir Lietuvos valdžia nusprendė surengti laidotuves, kurios taptų simboliniu pergalės prieš sovietus aktu. Kiekvieną dieną žydai buvo vedami į Rainių miškelį, į kalinių egzekucijos vietą, ir verčiami iškasti kūnus, plauti juos, laižyti žaizdas, gultis šalia lavonų į karštus. Daug kas to tiesiog negalėjo padaryti. Atsisakiusieji buvo šaudomi vietoje. Tik liepos 13-ąją buvo surengta laidotuvių ceremonija. Žydai buvo sustatyti netoli kapinių, ir kiekvienas procesijos dalyvis galėjo praeidamas trenkti žydui arba spjauti jam į veidą.

Liepos 15-ąją visi 700 žydų buvo nužudyti Rainių miškelyje. Prieš sušaudymą rabinas Blochas atsigręžė į lietuvius ir pasakė: „Jūsų šalis paplūdo mūsų krauju. Bet mūsų kraujas šauksis jūsų kraujo. Mūsų kraujas laistys medžius. Jūsų kraujas plaus gatves.“

* Ten pat, p. 85–86.

Rūta: Grįžkime prie lietuvių tragedijos Rainiuose. Vėlesniuose šių žudynių tyrimuose konstatuota, kad tiek anais laikais, karo pradžioje, tiek vėliau Rainių įvykiai buvo ir liko politinė byla. Žydišku pėdsaku buvo laikomas specifinis aukų kankinimo būdas ir tai, kad kankinant dalyvavo Dušanskis, kurio pamėgtas kankinimo būdas neva buvęs lytinių organų darymas. Pagrindinis Rainių žudynių organizatorius Petras Raslanas pabėgo į Rusiją, nebuvo nuteistas nei žudynėse dalyvavęs Rocius, nei Rocienė. Dušanskis pasitraukė į Izraelį. Tačiau visa Lietuva dar ir šiandien įsitikinusi, kad Rainių žudikai yra žydai enkavėdistai. Anot mokytojų, mokiniai, kuriems jie pasakoja apie Holokaustą, sako: „Na ir gerai, kad žydus šaudė, jie juk mūsų Rainiuose nukankino.“ Tą patį man sakė ir kai kurie mano pažįstami. Taip vienas Dušanskis tapo daugybe dušanskių, nes taip galime jų, žydų, pagrįstai nekęsti... Bet juk jūs patys kalti: Dušanskis pabėgo į Izraelį ir nebuvo Lietuvai išduotas. Jeigu jūs, žydai, reikalaujate, kad mes teistume Holokausto kaltininkus, kodėl tuomet neišdavėte mums vieno svarbiausių Rainių žudynių kaltininkų?

Efraimas: Aš esu sutikęs Dušanskį 1991 metais, kai jis pabėgo iš Lietuvos. Jis buvo kaltinamas dėl dviejų dalykų. Pirmasis kaltinimas: jis dalyvavo politinių kalinių žudynėse Rainiuose prie Telšių. Antrasis kaltinimas – pokario metais per tardymus jis kankino lietuvių partizanus. Dušanskis man tvirtino, kad Rainių žudynėse nedalyvavo, nes tą dieną buvo išvykęs kitur, atrodė, į Alytų. Lietuvos Vyriausybė paprašė Izraelio teisinės pagalbos tiriant Dušanskio bylą. Buvo surinkta ekspertų grupė: Josifas Melamedas, Lietuvos žydų atstovas Izraelyje, Dovas Levinas, garsus istorikas, ir aš. Izraelyje yra įstatymas: jeigu teisinės pagalbos prašymą padiktavo antisemitizmas, mes tos teisinės pagalbos suteikti neprivalome. Taigi Izraelis atsakė: be Dušanskio, Rainių tragedijoje dalyvavo 25 to paties ar aukštesnio rango pareigūnai ir nė vienam iš jų nebuvo iškelta byla. Tai viskas, ką aš žinau apie Dušanskį.

Rūta: Palikime jį ramybėje. Arba ne ramybėje, jeigu jis tikrai kaltas. Dušanskio jau nebėra, kaip ir daugelio kitų nusikaltėlių. Nei jūs, nei aš nežinome jo kaltės. Tačiau žinome, kad Rainių įvykiai gerokai pakurstė lietuvių antisemitizmą.

Tvora, juosianti žydų žudynių vietą Rainių miškelyje. Autorės nuotr.

Efraimas: Ir žinome, matome, kad 72 Rainių žudynių aukoms – lietuviams – pagerbti pakelėje pastatyta didžiulė koplyčia, kitoje kelio pusėje pasodintas ąžuolų parkas. 700 Rainių žudynių aukoms – žydams – nėra nieko. Net nuorodos į jų žūties vietą. Prie apgriuvusios tvoros šalia naujai iškilusio fabriko stovi senas sovietinis paminklėlis.

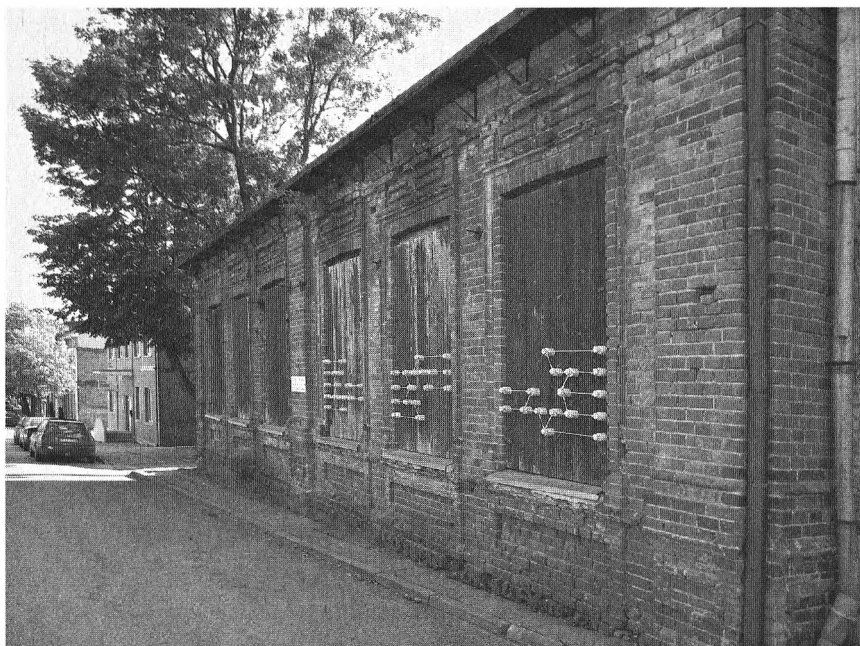
Rūta: Vadinas, lietuvių gyvybė verta 10 žydų gyvybių, taip? Verta koplyčios ir ąžuolų. Verta dešimties knygų, parašytų apie tas žudynes. Juk Rainiuose žuvo mūsų šeimai. Jūsiškiai žuvo 227 ar net daugiau Lietuvos vietų, taigi Rainiai – visai ne unikali vieta. Ir ąžuolų giraitės nėra, nes ąžuolas – žydams netinkamas medis. Po ąžuolais mes juos šaudėme.

Plunge / Plungyan

XIX a. pabaigoje Plungėje gyveno 2502 žydai (55,6 proc. visų miestelio gyventojų).

Efraimas: Atvykome į Plungę, čia susitinkame su Eugenijumi Bunka, paskutinio Plungės žydo menininko Jakovo Bunkos sūnumi. Eugenijaus tėvas mirė visai neseniai, taigi Plungėje, viename iš svarbiausių žydiškų miestų Lietuvoje, nebėra nė vieno žydo... Jakovas Bunka studijavo Telšių ješivoje – tai vadinamoji machina, mokykla jaunesniems berniukams, kurie dar negali būti priimami į ješivą. Sovietų laikais ješivos pastatas buvo paverstas suvenyrų fabriku ir Jakovas jamė dirbo. Štai ant buvusios ješivos sienos – užrašas: „Stojančiųjų į ješivą dėmesiai. 1940 m. sovietams okupavus Lietuvą, mokykla persikėlė į Klivlendą.“

Šalia ješivos buvo ir sinagoga, viena iš daugelio čia veikusių. Šiame pastate dabar langų ir durų parduotuvė. Aš pats esu buvęs Telšiuose tik vieną kartą, 1991-aisiais. Tuomet čia, be Bunkos, gyveno tik trys žydės, visos ištekėjusios už lietuvių. Jų dabar nebėra gyvų.

Garsoji Telšių ješiva. Autorės nuotr.

Eugenijus nusiveža mus į svečius pas ponią Vandą, vieną iš įvykių Plungės apskrityje liudininkių. Ponia Vanda vaišina juodųjų serbentų gėrimu ir pasakoja net užsikirsdama:

Ar kas naikino? Alsėdžiuose tai Baltiejus, kalvis. Buvo čia 134 žydai. Iki karo visi gražiai sugyvenom. Kai atėjo vokiečiai, Baltiejus iš karto išvertė skūrą. Vokiečiai čia nešaudė. Jų tik štabas buvo. Po karo tas Baltiejus išvažiavo, čia palikęs žmoną ir tris vaikus. Jį Lenkijoj sugavo, ir kai atvežė čia, jo visa ranka buvo susukta. Matai, yra teisybė. Jis nušovė 29 moteris. Mes slėpėm tris žydus ir viena tarnaitė išdavė. Žydės buvo iš Alsėdžių. Tarnaitė dirbo prie ūkio ir pastebėjo, kad verdam košę ir mama neša kažkur. Žydės buvo trys – siuvėja Sara Braudienė, kokių 20 metų jos dukra Braudaitė ir Brikmanaitė, visai svetima, kokių 40 metų. Jos pačios pas mus atėjo nuogos plikos ir prabuvo trejus metus, bet su perkėlimais. Pusantrų metų išbuvo, mane augino, aš buvau dvejų metų.

Sekmadieniais mano tėvas veždavosi tarnaitę į bažnyčią, o vieną sekmadienį ji sugalvojo grįžti. Pareina ji, o čia trys žydės kambary, mane laiko ant rankų, brolių ant rankų. Kiek prašė tėvas, nieko. Jinai draugavo su policininku, kuris žydus šaudė, jauna, durnelė. Tuoj pat tėvas išvežė tas moteris. Kratas darė, tėvą suėmė ir laikė tris mėnesius. Paskui jos vėl parvažiavo pas mus. Mes vis žiūrėdavom pro langą, jei kas eitų keliuku, iškart slėptis į sklepą. Ateina pas tėvą Baltiejus, kiti baltaraiščiai, tėvas virtuvėje sodina prie stalo, stato bonką, visi geria, o jos su manim sklepe, man burną ranka užspaudusios, kad aš nė cypyt. Išgėrė, išvažiavo, ir mes po kelių valandų tik išlipom. Sutinka Baltiejus tėvą miestely, sako, žinau, tu, Kareiva, žydus slepi. Tėvas mano: einam, išgersim, pakalbėsime. Geria abu, Baltiejus toliau rėkauja: na, pagausiu aš tave... Kaimynas sėdi šalia, viską girdi, šoka ant arklio ir praneša savo žmonai, kad perspėtų mano mamą. Visus žydus Alsėdžiuose sušaudė per Kalėdas. O tos, kur slėpėm, visos išliko gyvos. Tėvas mano, Pranas Kareiva, turi tą Pasaulio teisuolio medalį. Bet gelbėjo dar keli žmonės, gelbėjo ir kunigai.

Rūta: Atrodo, čia, Žemaitijoje, žmonės daug labiau vienas kitu pasitikėjo nei kitose Lietuvos vietovėse. Ar žemaičiai yra kitokie? Jie daug solidaresni, tiesa? Jeigu du žemaičiai, gyvenantys Vilniuje, po 30 metų susitinka, kad ir kokie elito atstovai būtų, būtinai ims tarpusavyje kalbėtis žemaitiškai. Be to, žmonės čia gyvena ne kaimuose, o vienkiemiuose, taigi kaimyno reikėjo mažiau bijoti, be to, kaimynas buvo svarbus ir reikalingas – ar maža kas...

Efraimas: Eugenijau, ar jūs žinote, kiek lietuvių dalyvavo žudant žydus? Mano duomenimis, tarp 25 ir 40 tūkstančių.

Rūta: Jūs, žydai, net ir čia, ypač čia, taikote mažiausiai 50 procentų koeficientą...

Eugenijus: Aš galiu pasakyti tik viena: Plungės apskrityje tokių buvo apie 700. Kai atėjo vokiečiai, šitie žmonės manė, kad visiems laikams. Tie, kurie gelbėjo žydus, irgi galvojo, kad vokiečiai atėjo ir pasiliks. Jie žinojo, kad slėpdami žydus prisiima pareigą visam gyvenimui. Jie turės slėpti tuos žmones savo rūsiuose iki pat mirties. Jie ne tik patys prisiima tą pareigą, bet ir užkrauna ją savo vaikams. Tai ne drąsa. Tai kur kas daugiau.

Efraimas: Aš nieko apie tai nesu girdėjęs. Niekas man nepasakojo šitų dalykų. Bet, kita vertus, aš juk domėjausi ne Holokausto teisuoliais, o žudikais.

Rūta: Bet jūs turite klausytis. Net jeigu esate priešas ir nemėgstate mūsų, turite klausytis ir girdėti viską, ką mes sakome.

Efraimas: Aš klausau, klausau. Eugenijau, kaip jūs manote, kas vienijo tuos žmones, kurie gelbėjo žydus? Ar jie buvo ūkininkai? Tikintys? Kuo jie skyrėsi nuo savo kaimynų, kurie arba buvo abejingi, arba žudė? Ar tie žmonės, kurie gelbėjo žydus, buvo Izraelyje pagerbti? Jeigu ne, mes turime tuo pasi rūpinti.

Eugenijus: Jiems tai visiškai nesvarbu. Jie gelbėjo žydus, nes tai buvo jų kaimynai, jų pažįstami. Galbūt kai kurie iš jų dirbo žydų namuose, augino žydų vaikus. Kiti prekiaavo su žydais, valgė žydų smuklėj, pirkto pas juos, gaudavo prekių skolon. Pasakojama, kad vienos lietuvės moters kaimynas žydas paprašė pasaugoti jo brangius daiktus, taip pat ir aukso dirbinius. Jis planavo išvykti į Palestiną ir kai jis būsiąs ten, ji atsiųsianti jam tuos daiktus. Moteris pasakė: „Ne. Jei pritrūks maisto mano vaikams, aš parduosiu tavo auksą, ir paskui jau nebegalėsiu tau jo grąžinti.“ Kur dabar to žydo auksas? Manau, žudikai jį rado ir pasiėmė.

Rūta: Kas buvo žudikai Plungėje? Neišsilavinę? Netikintys? Primityvūs? Bedarbiai?

Eugenijus: Visokių buvo... Tarp jų mokytojų, gydytojų, tarnautojų...

Efraimas: Aš apie tai kalbu 25 metus. Kolaboravimas su naciais apėmė visą Lietuvos visuomenės spektrą. O Lietuvos Vyriausybė visus 25 metus tvirtina, kad tai buvo tik saujelė padugnių...

Eugenijus: Daugumai žudikų buvo svarbus žydų turtas. Kitas dalykas – jiems kažkas su smegenimis buvo ne taip. Pačiame mieste buvo apie 30 žudikų. Vienas žudikas, teisme paklaustas, kodėl žudė žydus, atsakė: „Nes žydai – sukčiai. Aš jiems pardavinėdavau žąsis, tai jie visada derėdavosi.“ Vienas Užvenčio žydas, Cikis, buvo suimtas ir saugomas. Pasiprašė išeiti, o

saugojo juos jo draugas. Tas lietuvis sargybinis Cikui sako: „Varyk.“ Ciką pabėgo į sodybą ant kalno pas ūkininką ir ūkininkas jį paslėpė. Išlaikė per visą karą. Baisiausia buvo, kad pro tą sodybą varė žydus šaudyti, ir Ciką matė tai per plyšį namo sienoje. Paskui jis vedė to ūkininko dukrą.

Eugenijus vežasi mus į Kaušėnų mišką, kur jo tėvo fondo lėšomis įrengtas didžiulis memorialas. Sienoje iškalta 1200 čia žuvusių žydų pavardžių. Atskiroje duobėje sugulė 84 Plungės mergaitės gimnazistės, nužudytos atskirai. Eugenijui teko sumokėti savivaldybei baudą už tai, kad parko teritorijoje tvarkė laiptus, vedančius į memorialą – žudynių vietą. Bauda nebuvo didelė. Bet ji buvo. Kai Eugenijus pradėjo tvarkyti žudynių teritoriją toliau, vienas savivaldybės darbuotojas tuoj pat ten išgijo sklypą. Tikėjosi pelningai paroduoti. Verslus vaikiną. Pardavė – sklypą nupirko Eugenijus. Memorialo teritoriją tvarkoma toliau.

Plungės gimnazistės. Apie 1939 m.
Iš Jakovo Bunkos asmeninio archyvo.

Šeraitė Arišė
Šeraitė Basė Lecha
Šeraitė Batė Lecha
Šeraitė Bluma
Šeraitė Cipa Rašė
Šeraitė Eta
Šeraitė Feiga
Šeraitė Feiga
Šeraitė Hana
Šeraitė Hena
Šeraitė Ida
Šeraitė Irlečkė
Šeraitė Pesa Roza
Šeraitė Rachelė
Šeraitė Riša
Šeraitė Riša
Šeraitė Riva
Šeraitė Riva

Čia įamžintos 84 nužudytos Plungės mergaitės
ir kiti žuvę Plungės žydai – 1200 vardų.
Autorės nuotr.

Plateliai / Plotel

XIX a. pabaigoje Plateliuose gyveno 171 žydas (28 proc. visų miestelio gyventojų).

Pieva. Kalnelis. Bokštakalnis prie pat Platelių. Laiptai aukštyn, prie paminklo. Čia buvo sušaudyti jauni stiprūs Platelyų vyrai. Žydai. Šalia sodyba, senas vyras su žmona riša vantas. Prieinam. Žemaitiškai kalba, sunku suprasti, bet suprantu. Keisti tie žemaičiai, mažakalbiai, bet kiekvienas žodis svarus. Gal dėl to, kad mažai kalba, mažai ir išduodavo?

Ar matėt, kai šaudė?

Mačiau viską. Buvau aštuonerių metų. Viską prisimenu. Buvo mūsų dešimt. Nuo kalno veizėjom. Atvažiavo mašina, išlipo tokia moteriška graži, vokitka, ir davė komandą. Visus iššaudė, išvažiavo, tada viens paliko sargyboj girtas. Snaudė atsisėdęs netoli kelio ir tos duobės. Paskui atėjo Norvilas užkast, Norvilas toks zgrebnas buvo žmogus, tai dantis išiminėjo. To nemačiau, tik tėvai pasakojo.

Na ir vienas išlindo iš kapo, kruvinas, net nesužeistas. Durnelis, galėjo bėgt kalnan, bėgt ir nubėgt, tai ne, anas bėgo pas tą sargybinį. Tai tas žaltys dar vieną šovinį turėjo. Ir nušovė. Girtas, kur šaudė, tas pats. Už kojos nutempė ir įmetė atgal...

Ar su žydukais draugaudavot iki tol?

Kaip ne, pažinojom visus. Tėvas kalvis buvo, tai žydams, būdavo, ratus apkals. Dedūšius šaudė.

Dedūšius?

Taip. Jaunus vyrus. Po šešis sustatė ar po penkis prie duobės. Iš vintovkos šaudė. Nerėkė nė vienas. Kaip apmirę buvo. Po to atvežė chlorkalkių ir užbėrė. Tie, kas nešaudė, užkasinėjo.

Sakėt tėvams, ką matėt?

Kaip nepapasakosi. Būt neleidę eit veizėt. Sakė, kur jūs lendat, dar nušaus. Gailėjo tėvas tų žydu, kaip negailės. Geriausiai buvom, sugyvenom... Kol dar jie gyvi buvo, eidavau krautuvėn, barankų parsinešdavau už penkis centus apsvyniojęs aplink ranką. Pyragus kepė, veršius skerdė. Ir rūkykla buvo, ir skerdykla. Visus pažinojom, bet kai šaudė, nežinojau katrie, toli buvo...

Po dviejų savaitių buvo šaudamos Platelių moterys.

Sinagogoje liko kalėti apie 100 asmenų. Rugpjūčio pabaigoje Jakys (Kretingos saugumo policijos viršininkas) atsiuntė įsakymą sukilėlių vadui mokytojui Barkauskui juos likviduoti. Buvo sušauktas susirinkimas, kuriame numatyta vieta, diena ir valanda bei svarstyta, kaip be triukšmo surinkti moteris, tuo metu tarnavusias pas ūkininkus, iš kur gauti pakankamai vežimų vaikams ir seniams vežti. Tarp susirinkusių buvo Barkauskas, Žvynys, Zubavičius, iki karo dirbęs miesto valdybos raštininku. Viską aptarus, buvo iškviesta 12 asmenų, policininkų ir sukilėlių. Tarp jų atsirado 6 savanoriai.

*Kai žydės buvo nuvežtos prie duobės netoli Platelių ežero ir aiškiai suprato, kas jų laukia, prasidėjo nervus draskantis klyksmas ir verksmai. Suaugusius nurengdavo ir šaudė tvarkingai po vieną. Kitaip elgėsi su vaikais. Juos nušaudavo toliau nuo duobės ir tada sumesdavo į ją. Viso vaikų nuo 1 iki 10 metų amžiaus buvo apie 20. Juos visus sušaudė policininko Grišmanausko žmona Berta Grišmanauskienė. Šaudymas truko tik apie valandą. Drabužius dalyviai pasidalino. Kitą dieną Barkauskas išsiuntė Jakiui ataskaitą apie įvykdytą užduotį.**

Žudikė Berta Grišmanauskienė buvo vokiečių. Žodžiu, ne mūsų.

POKALBIS SU PRIEŠU. PLATELIAI–KLAIPĖDA

Efraimas: Man šioje kelionėje nerimą kelia vienas dalykas. Rūta atmeta visus liudijimus, kuriuos aš skaitau, kol ji vairuoja. Liudijimus apie lietuvius, kurie su žydais elgėsi labai žiauriai prieš ateinant naciams. Ji netiki, kad žmonės galėjo tokie būti.

Rūta: Taip, jūs man skaitėt, kad po Plungę vaikščiojo išbadėjusios žydų mergaitės, o lietuviai per langus joms tarsi šunims mėtė išėdas ir kaulus. Kurgi ne.

Efraimas: Taip, tai liudininkų pasakojimas. Nematau jokio pagrindo juo netikėti. Tai vienas iš svarbiausių tarpusavio įtampos šaltinių šioje mūsų kelionėje. Rūta akivaizdžiai stengiasi parodyti Plungės įvykius kaip pavyzdį, esą Lietuvoje buvo nemažai tokių, kurie ne žudė, o gelbėjo žydus. Galbūt. Galbūt žemaičiai kitokie, ir jie nebijojo kaimynų ir drįso slėpti žydus.

Rūta: Kodėl aš turėčiau pasitikėti liudijimais, kuriuos po šitiek metų Izraelio leidėjams pateikė išgyvenusieji Holokaustą? Žmonės, praėjus tam tikram laikui, dažniausiai padidina savo kančių mastą. Patirtas siaubas pasakojant tampa dvigubu ar trigubu siaubu, keliolika lietuvių žydšaudžių tampa visa lietuvių tauta. Visa mūsų kelionės idėja yra ne skaityti vienas kitam visokius

* Rūta Puišytė. Masinės žudynės Lietuvos provincijoje. Iš: *Žydų muziejus: almanachas*, 2001, p. 182–183.

liudijimus, o važiuoti per Lietuvą ir abiem klausyti, ką pasakoja žmonės dabar, – gyvi žmonės, tie, kurie matė, girdėjo patys arba iš savo tėvų. Pažiūrėti tiems žmonėms į akis, pamatyti ašaras jų akyse, išgirsti jų intonacijas, jų tylą...

Efraimas: Iš kur mes galime žinoti, kad žmonės pasakoja teisybę?

Rūta: Taigi iš kur, juk jie lietuviai, tiesa? Bet juk Plungėje mes kalbėjome gal su penkiaais žmonėmis, ir jie visi pasakojo apie tai, kiek daug vietinių žmonių stengėsi pagelbėti žydams. Kodėl turėtume jais netikėti?

Efraimas: Gerai. Liekame kiekvienas su savo tikėjimu ir savo abejonėmis. Važiuojam toliau.

Rūta: Norėčiau dar kartą grįžti prie pokalbio apie žudikų motyvaciją.

Efraimas: Gal vieną kartą liaukimės kalbėti apie motyvaciją...

Rūta: Ne, aš noriu apie tai kalbėti. Grįžkime į Platelius. Atsimenate, ką kalbėjo tas senas vyras, kuris rišo vantas prie Bokštakalnio žudynių vietos? Aš jo paklausiau, kodėl tie ūkininkų sūnūs tapo žydšaudžiais? Ar jie norėjo prisiplėšti žydų turto? Ar jie buvo žiaurūs, ar tiesiog girti, o gal norėjo įtikti vokiečiams? Tas vyras pasakė: jie norėjo būti galingi. Tai nauja mintis. Juk tikriausiai tie jauni ir primityvūs kaimo bernai smaginosi žemindami žydus, nes taip jautėsi stipresni, galingesni. Jie juk nepuolė iš karto šaudyti. Jie tapo baltaraiščiais, policininkais niekuo nerizikuodami. Pirmą kartą gyvenime jie gavo šautuvus, raiščius, o sykiu – teisę valdyti kitus, kitokius žmones, daryti su jais ką tinkami. „Mes jiems parodysim“, – štai tas mentalitetas, kuris verčia vieno kaimo bernus šokiuose mušti kito kaimo bernus. Grupės jėga. Grupės bukumas. Grupės žiaurumas. Ir dar: vokiečiai jiems reiškė jėgą, ir būdami su vokiečiais išvien jie jautėsi stipresni.

Efraimas: Jie tapo jėgos struktūros dalimi, taip? Bet žydai Lietuvos visuomenėje visuomet buvo tie „kiti“. Antisemitizmas buvo labai svarbus veiksny. Tie žmonės pagaliau pasijuto stipresni už žydus. Jie visuomet žinojo ar jautė, kad žydai kažkuo pranašesni. Jie buvo išsilavinę, jiems sekėsi, jie buvo

užėmė didelę dalį vietinio verslo, didelę dalį laisvųjų profesijų. Šioje kelionėje aš supratau vieną svarbų dalyką. Žydų ir lietuvių susvetimėjimas... Žydai, gyvenantys Lietuvos provincijoje, neabejotinai jautėsi pranašesni už kaimo žmones, ir tai vedė prie vis augančio priešiškumo. Iš lietuvių pusės.

Rūta: Niekada nesu apie tai pagalvojusi. Kaip žydai „transliuodavo“ tą žinią – mes pranašesni?

Efraimas: Pirmiausia jie laikėsi izoliuotai. Tai žydams istoriškai buvo tiesiog būtina, kad išlaikytų savitumą ir nesiasimiliuotų. Žydai tiki, kad jie yra išrinktoji tauta. Ir tuomet tikėjo. Lietuviai tai, be abejo, jautė. Tai buvo didžiulis barjeras tarp žydų ir primityvesnės lietuvių visuomenės dalies, ypač provincijoje.

Rūta: Istoriko Rimanto Zagrecko studija liudija, kad pusė lietuvių, teistų už žydų šaudymą, buvo beraščiai, ketvirtadalis jų – baigę kelias pradinės mokyklos klases. Tiesa, jis nagrinėjo tik kelis šimtus bylų iš tūkstančių, saugomų Ypatingajame archyve.

Efraimas: Aš lenkiu galvą prieš istoriką, kuris tai atskleidė. Tai labai svarbus tyrimas. Tačiau visi tyrimai ir studijos, kurie buvo ar bus paskelbti Lietuvoje, problemos neišsprendžia, nes apie juos nerašo žiniasklaida, jie neatsispindi politikų kalbose ir neatsiduria vadovėliuose, iš kurių mokosi jaunoji karta. Jie nepaveikia žmonių sąmonės.

Rūta: Bet jūs sutinkate, kad tokie tyrimai, kuriuos atlieka Holokaustą tyrinėjantys lietuvių istorikai, – žingsnis į priekį?

Efraimas: Taip, jų tyrimai – tai vienas žingsnis į priekį.

Rūta: Viskas, ką mums reikia padaryti, – išpopuliarinti tai, ką istorikai parašė savo mokslinėse studijose. Padaryti tuos faktus, tuos atradimus prieinamus ir suprantamus kiekvienam lietuviui.

Efraimas: Yra didžiulė spraga tarp to, kas parašyta akademiniuose Lietuvos istorikų tyrimuose, ir to, ką žino jūsų plačioji visuomenė.

Rūta: Kas turėtų šią spragą užpildyti?

Efraimas: Ironiška, tačiau manau, kad tą turite padaryti jūs. Tikiuosi, jūs šia knyga pramušite stiklo lubas ir tiesa prasivers. Jau kalbėjau jums apie klasikinį pavyzdį, lenkų istoriko Jano Grosso knygą „Kaimynai“. Kai ji pasirodė, lenkai buvo šokiruoti: ką, mes – žudikai? Taigi mes esame aukos, visuomet buvome. Šita knyga Lietuvoje gali sukelti panašų efektą.

Rūta: Tačiau tokį efektą turėjo sukelti visos knygos, kurias parašė Holokaustą tyrinėjantys istorikai: Arūnas Bubnys, Alfonsas Eidintas, Valentinas Brandišauskas, Alfredas Rukšėnas, Liudas Truska, Saulius Sužiedėlis, Rūta Puišytė, Rimantas Zizas, Rimantas Zagreckas...

Efraimas: Ne. Tie tyrimai nenuskambėjo taip, kaip turėtų. Niekas nenorėjo, kad tai įvyktų. Tiems istorikams pasisekė, kad beveik niekas Lietuvoje neskaitė ir nediskutavo apie tai, ką jie parašė. Jie turi saugius darbus, daro akademinę karjerą, ir visa tai gali sugriauti valdžios žmonės, besistengiantys paslėpti tiesą. Kuo mažiau žmonių skaito Lietuvos istorikų studijas, tuo gesres galimybės jie turi tęsti tai, ką dabar daro.

Rūta: Tie patys istorikai, deja, pripažįsta, kad žydų žudynės Lietuvos provincijoje praktiškai netirtos. Tai balta dėmė. Pasakyčiau priešingai – tai labai labai juoda dėmė. Ir Lietuvos istorijoje, ir istoriografijoje. Pati juodžiausia. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro vadovė žurnalistams sakė, kad Holokausto tyrimai neišsamūs, nes paprasčiausiai jiems atlikti trūksta žmonių. Betgi žmonių netrūksta išsamiems antisovietinės rezistencijos tyrimams. Tyrimams apie mūsiškius.

Tauragė / Tavrig

XIX a. pabaigoje Tauragėje gyveno 3634 žydai (54,6 proc. visų miestelio gyventojų).

1941 METAI

*Aš, Antanas Šėgžda, pareiškiu norą savanoriškai įstoti į policijos apsaugą. Mano stojimo į policiją tikslas buvo vienas – gauti daugiau teisių, kurių dėka mano gyvenimas nuolat gerės, nes turėsiu daugiau galimybių gauti viską, ko man reikia.**

Antanas Šėgžda nuo 1939 metų studijavo Tauragės mokytojų seminarijoje. 1941 m. birželio 15 d. seminarijos studentus paleido vasaros atostogų. Antanui buvo 19 metų.

25 ar 26 birželio pas mane užėjo du draugai ir pasiūlė stoti į savanorių būrį. Jie pasakė, kad jei įstosiu į šitą būrį, man bus lengviau gyventi. [...] Būdamas

* LYA, K-1, ap. 58, b. 43767/3, p. 5–6.

policijoje nešiojau civilinius drabužius, buvau ginkluotas šautuvu, ant kairės rankos dėvėjau baltą raištį iš baltos medžiagos, ant kurio savo ranka užrašiau „Ordnungdienst“, kas išvertus reiškia „Tvarkos tarnyba“.

1941 metų rugpjūčio gale aš triskart dalyvavau šaudant žydus. Mūsų buvo 50 žmonių policininkų. Pirmoje operacijoje aš asmeniškai nušoviau 10 žydų. Iš miesto į mišką juos konvojavo kadriniai policininkai. Veždavo juos anksti ryte, kad nematytų miestelio gyventojai. Atimdavome iš jų pinigus ir vertybes, o drabužius sudėdavome į krūvą, o po to išveždavome į sandėlį ir iš sandėlio išdalindavome žmonėms, nukentėjusiems nuo karo, taip pat ir mano mamai. Mama atnešė man iš sandėlio vieną naują mėlyną vilnonį paltą.

Be to, pas žydus, atvežtus šaudyti, rasdavau dideles sumas pinigų. T. y. kai atveždavo partiją žydų prie duobės, iškastos šaudymui, jiems siūlydavau atiduoti pinigus man, kadangi jų vis tiek laukia mirtis. Tada jie man atiduodavo įvairias pinigų sumas, už kurias aš nusipirkau skrybėlę už 50 rublių, Kaune pirkau smuiką už 700 rublių, o kitus pinigus pravalgiau. Per visą laikotarpį iš nužudytų žydų paėmiau apie keturis tūkstančius rublių. Per visą savo veiklos laikotarpį sušaudžiau maždaug 50 žydų.

*Apsaugos dalinyje tarnavau maždaug tris mėnesius, t. y. nuo birželio 26 iki rugpjūčio pabaigos, o nuo rugsėjo 15 pradėjau vėl mokytis.**

Antanas Šėgžda pokario metais dirbo choristu Šiaulių miesto teatre, taip pat laikraštyje literatūriniu bendradarbiu. 1948 m. buvo suimtas ir nuteistas 25 metus kalėti.

2015 METAI

Tauragės kraštotyros muziejus. Ar yra kokios nors informacijos apie čia gyvenusią žydų bendruomenę, apie nužudytus 4000 Tauragės žydų?

* LYA, f. 3337, ap. 55, b. 153, p. 4–7.

Mus pasitinka draugiškas muziejaus darbuotojas, veda per muziejaus ekspozicijas. Ne, apie nužudytus 4000 žydų neturime nieko. Bet užtat labai didžiuojamės kitomis ekspozicijos dalimis. Mes apžiūrime Jungtinių Amerikos Valstijų vieno cento monetų kolekciją. Vaikinas sako, kad daug lankytojų nustemba pamatę čia tokią didelę 1 cento monetų ekspoziciją. Kitas stendas skirtas rašytojui Honorė de Balzacui, kuris kadaise važiavo pro Tauragę ir net buvo čia apsistojęs.

POKALBIS SU PRIEŠU. TAURAGĖ–JURBARKAS

Rūta: Apvažiavusi tiek daug masinių žudynių vietų, jau žinau, kokiame miške jų ieškoti. Jau atpažįstu „tinkamą“ žudymams mišką. Jis turi būti didelis, tankus, netoli miestelio ir kelio. Turi būti laukymė, kurioje patogų kasti duobes ir yra pakankamai vietos šaudomiems žmonėms ir patiems šaudytojams sustatyti. Štai, pavyzdžiui, čia tinkamas miškas. Štai ir ženklas, žydus žudė čia.

Efraimas: Čia 3000 žmonių nužudyti.

Rūta: Lietuva tokia graži šalis... Ir jūs tą pripažįstate... Galim galvoti apie ją kaip apie jauną nuostabią merginą, kurios žydintis kūnas nusėtas žaizdomis, gerai paslėptomis nuo žmonių žvilgsnių. 227 žaizdos – 227 žudynių vietos. Mes galim iki užkimimo skelbti, kad mergelė sveika ir žaizdos seniai užgijo, bet nuo to mūsų kalbėjimo jos neužgis. Turime ką nors daryti su tomis žaizdomis. Istorikas Alfonsas Eidintas 2001 m. Seime kalbėjo: „Reikia atverti žaizdas ir leisti joms nupūliuoti...“ Lietuva neturi jokių kitų užleistų, pūliuojančių žaizdų – tik šitas...

Senos žydų kapinės, šalia jų tvoros – masinių žudynių vieta. 2000 Jurbarko žydų – visa Jurbarko žydų bendruomenė, sušaudyta 1941 m. liepos 3 dieną.

Šitie žudikai buvo gailėstingi – jie nužudė žmones greta jų protėvių kapinių, o ne kur nors papelkyje ar krūmynuose... Seniai mirę seneliai ir tėvai girdėjo savo vaikų ir anūkų klyksmą. Vaikai, prieš žūdami šalia savo tėvų ar senelių kapų, galbūt spėjo pagalvoti, kaip pagalvočiau aš, pasitikdama mirtį 30 me-

trų nuo savo tėvo kapo: „Tėve, padėk man...“ Ką galvojo žmonės prieš mirtį? Kokias maldas kalbėjo, kokias psalmes giedėjo ar pasitikdavo švį tylėdami?

Efraimas: Yra labai daug istorijų apie mirties laukiančius žydus. Esu girdėjęs apie keturias skirtingas giesmes ar dainas, kurias žydai dažniausiai dainuodavo prieš žūdami nuo kulkos. Viena labai žinoma daina kalba apie žydų tikėjimą Mesijo atėjimu. „Aš lauksiu jo ateinant kiekvieną dieną, ir net jeigu jis vėluos, aš vis vien lauksiu.“ Kita daina vadinasi „Hatikva“, anksčiau buvusi sionistų judėjimo himnu, o dabar tapusi Izraelio himnu. Ši daina išreiškia žydų tautos norą grįžti į savo tėvynę ir sukurti nepriklausomą valstybę. Trečioji daina – „Internacionalas“, o ketvirtoji – nacionalinis Čekoslovakijos himnas. Daugelis žydų iš Čekoslovakijos buvo savo šalies patriotai ir vedami į Aušvico dujų kameras giedojo šį himną.

Rūta: Kai rašiau knygą apie senų žmonių slaugos problemas, daug skaičiau apie mirtį. Mačiau daug žmonių mirties patalė – savų ir svetimų. Man rodos, mirtis yra pakankamai gailestinga. Prieš pasiimdama žmogų ji aptemdo jo sąmonę. Prieš mirtį tu daugiau nebemąstai, nebematai, beveik nebejauti. Įkrenti į nesąmoningą ar pusiau sąmoningą būseną. Tai tikriausiai tam tikras savigynos mechanizmas, kuris tuo metu suveikia. Tikiuosi, kad visi tie žydai, kurie buvo vedami sušaudyti ar stovėjo ant duobės krašto, buvo tokios būsenos. Žinodami, kad mirtis jau čia pat, jie buvo tarsi suparalyžiuoti. Jų protas aptemęs. Juk daugelis žudikų savo pasakojimuose teigia: žydai prieš sušaudymą buvo tylūs, sustingę, tarsi paralyžiuoti, tarsi pusiau mirę...

Efraimas: Daugeliu atveju žydai nežinojo, kad juos veda sušaudyti. Žudikai pasakojo jiems, kad veda į darbus, į susirinkimus, mitingus, net skiepyti. Tikriausiai žydai iki pat galo tikėjo, kad yra galimybė išsigelbėti, todėl vedami nebėgdavo ir nesipriešindavo. Jeigu būtų bėgę, garantuotai būtų buvę sušaudyti. Aš vis galvoju apie tai, kodėl žydai beveik nesipriešindavo, nors kartais juos saugodavo ar konvojuodavo labai nedaug sargybinių. Ar jų valia jau buvo palaužta žeminančio ir kankinančio buvimo laikinose stovyklose ir getuose? Ar čia veikė žydų kankinių tradicija? Per amžių amžius žydai garbino kankinius, kurie, užuot išsižadėję savo tikėjimo, verčiau pasirinkdavo mirtį.

Inkvizicijos laikotarpiu daugelis žydų atsisakydavo priimti krikščionybę ir mirdavo *al Kiddush Hashem* (garbindami Dievo vardą). Gal tai buvo vienas iš veiksnių. Kitas svarbus dalykas – žydai visur, kur gyveno, buvo mažuma, bejėgė mažuma. Kai sudedi visus šituos veiksnius į viena, supranti, kodėl taip retai žydai išdrįsdavo pasipriešinti.

Rūta: Tai stebino visus liudytojus. Visus žudikus. Tardomi jie pasakojo stebėjęsi, kad žydai buvo romūs tarsi avelės. 400 žydų partijas vieną po kitos iš Kauno geto į IX fortą keletą kilometrų vedė aštuoni TDA/PPT 1-ojo bataliono kariai. Nė vienas žydas net nebandė bėgti. Nė vienas iš 10 000. Tiesa, vienas vienuolikmetis vaikas paskui pabėgo iš duobės – taip pasakojo dantų technikas, „mėgėjas žudyti žmones“ Pranas Matiukas. Berniukas buvo vardu Judelis. Vaikus tuomet iš automatų šaudė vokiečiai.

Butrimonys / Butrimants

XIX a. pabaigoje Butrimonyse gyveno 1919 žydų (80,1 proc. visų miestelio gyventojų).

1941 METAI

*Butrimonyse gyveno viena seniausių Lietuvoje žydų bendruomenių. Vietos žydų bendruomenė turėjo mūrinę sinagogą, mokyklą mokomąja hebrajų kalba, labdaros draugijų, 52 (iš 54) krautuves, aludžių, kepyklų, kitų įmonių.**

Butrimonių valsčiaus policijos nuovados viršininkas raportavo apskrities policijos vadui, kad žydų „klausimas labai aktualus, nes miestelyje gyvena per 2000 žydų, kuriuos artimiausiu laiku reikėtų sutvarkyti“**.

* Arūnas Bubnys. Holokaustas Alytaus apskrityje 1941 m. Iš: *Genocidas ir rezistencija*, 2012, Nr. 1 (32), p. 37.

** Ten pat, p. 38.

Rugsėjo 8-ąją Butrimonių policijos vado Leonardo Kaspariūno-Kasperskio įsakymu visi dar likę gyvi žydai naktį buvo suvaryti į miestelio pradžios mokyklą. Kitą rytą buvo suplanuotos Butrimonių žydų žudynės.

Matyt, laukta, kada Broniaus Norkaus vadovaujama TDA bataliono 3-ioji kuopa baigs darbą Alytuje ir „atsilaisvins“ Butrimonių darbams. Mat 1941 m. rugsėjo 9 d. įvyko pačios didžiausios žudynės Alytuje. Pagal K. Jagerio raportą, tą dieną B. Norkaus vadovaujami vyrai Alytuje „sutvarkė“ 1279 žydus: 287 vyrus, 640 moterų ir 352 vaikus. Vyrų pailsėti nespėjo, sėdo į autobusą. Laukė darbas, o paskui užtarnautas poilsis visai netoli, Butrimonyse.

*1941-ųjų rugsėjo 9-ąją iš Alytaus atvažiavo autobusas su maždaug 20 mobiliojo būrio kareivių. Po pietų vietiniai policininkai ir baltaraiščiai pradėjo varyti žydus iš mokyklos ir rikiuoti į kolonas. Geresnius drabužius vilkintiems žydams buvo įsakyta nusirengti iki apatinių. Žydų kolonos buvo nuvarytos į Klydžionių kaimą, esantį už 2 km nuo Butrimonių. [...] Šaudymas baigėsi vakare. Tada žudikai grįžo į Butrimonis ir „darbo“ pabaigą atšventė miestelio valgykloje. 1941 m. rugsėjo 9 d. Butrimonyse buvo nužudyta 740 žydų (67 vyrai, 370 moterų ir 303 vaikai).**

Kai žiaurumu garsėjęs L. Kaspariūnas-Kasperskis rudenįop buvo perkeltas dirbti Birštono policijos nuovados viršininku, „išvažiuodamas iš Butrimonių prisigrobtą turtą jis vežėsi 14–15 didelių vežimų. Vietos gyventojai tai matydami sakė: „Važiuoja žydų karalius Kasperskis.“**

2015 METAI...

Prieš važiuodama su Zuroffu į Butrimonis, iš vakaro aplankiau dailininką Antaną Kmieliauską – vienintelį gyvą iš knygos pradžioje cituojamų keturių vaikų, mačiusių 1941-ųjų žudynes savo akimis.

* Ten pat, p. 39.

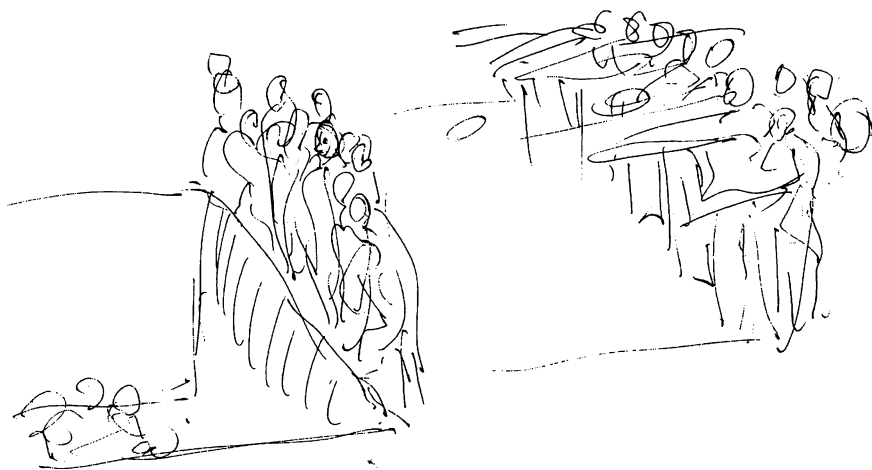
** Ten pat, p. 40.

Antanas Kmieliauskas viską tebeprisimena, tarsi tai būtų įvykę vakar. Papasakoja tai, ko neminėjo kalbinamas atvykėlių iš JAV 1998 metais:

Kai žudynės baigėsi, mes, vaikai, kurie viską stebėjom iš už namo, nuėjom prie duobių. Atėjo ir daugiau butrimoniškių. Matėm, kad kai kurie žmonės duobėje dar buvo gyvi. Vienam sužeistajam, matyt, kraujas buvo užtvindęs nosį, tai bandydamas įkvėpti oro jis sujudėjo. Žudikai nenorėjo eikvoti kulų, tai aplink duobę ieškojo akmens, kad tą žmogų pribagytų. Bet juk ne lietuviai visa tai sugalvojo, o vokiečiai. Lietuviai tik buvo įklampinti į šitas žudynes.

Ar galite nupiešti tai, ką tuomet matėte, klausiu dailininko.

Antanas Kmieliauskas piešia...

Butrimonių žudynės. Liudininko, Lietuvos nacionalinės kultūros ir meno premijos laureato Antano Kmieliausko piešinys po 75 metų.

Butrimonys – mažas miestelis. Tuščias. Ieškome kokio nors seno žmogaus – kaip ir visuose miesteliuose, kuriuos lankėme iki šiol. Štai link parduotuvės eina senas senas, visiškai perkaręs ir apskuręs Butrimonių senolis, pasiramsčiuodamas miške išsilaužta lazda. Jis sutinka už cigarečių pakelį parodyti mums masines kapavietes ir miestelyje, ir Klydžionių miške.

Klydžionys – tik keli kilometrai už Butrimonių. Prie pat kelio – ta vieta, kur vykusias žudynes matė dailininkas Antanas Kmieliauskas, būdamas vos devynerių. Čia žudė senus vyrus, nes jauni ir stiprūs Butrimonių žydai jau buvo sušaudyti Alytuje.

O kur antroji žudynių vieta, kur, kaip sako mūsų senolis gidas, sušaudyta 352 vaikai? Einame per laukus, per pievas, be nuorodos, be supratimo, kur esame vedami ir kiek dar reikės eiti. Senolis eina priekyje pasiramščiuodamas lazda, jo plaučiai kriohte kriokia. Garsas šiurpus. Girdėti iš toli. Žmogui tikrai blogai su plaučiais. Pagaliau senolis sustoja ir sako: „Negaliu eiti su jumis toliau. Neturiu sveikatos. Eikite jūs ta kryptimi, rasite vaikų žudynių vietą.“ Žmogus lieka mūsų laukti vidury lauko. 35 laipsnių karštis.

Mes einame laukais toliau, bet kur eiti? Kuria kryptimi? Į kairę nuo čia besiganančio arklio ar į dešinę? Griovys. Efraimas sustoja. Aš einu toliau. Privalau rasti vaikų kapavietę.

Ir vis dėlto nerandu. Tiek to. Kažkaip labai gaila senolio, kuris ten karštyje rymo krikiančiais plaučiais. Grįžtame. Senolis atsiprašo, kad neradom, pasiguodžia – gyvenęs vienas, vargsta, nes žmona seniai mirusi, o sūnus užmuštas Italijoje. Atsisveikinant jis dar parodo paskutinės Butrimonių žydės Rivkos namą, didžiulį pastatą miesto centre užkaltais langais.

Kai visi Butrimonių žydai buvo išžudyti, Rivka su seserimi išsigelbėjo ir liko gyventi savo namuose. Iki pat 1977 m., paskui jiedvi persikėlė į Vilnių.

Efraimas: Rivka buvo viena iš nedaugelio Butrimonių žydų tautybės žmonių, išgyvenusių Holokaustą. Jos abi su seserimi liko čia gyventi, kad išsaugotų savo artimųjų ir kaimynų atminimą. Tai buvo labai retas atvejis, nes paprastai Holokaustą išgyvenę žydai nepasilikdavo ten, kur yra gimę ir kur buvo nužudyti jų artimieji. 220 žydų bendruomenių Lietuvoje buvo nušluotos nuo žemės paviršiaus. Visa Lietuvos provincija liko be žydų. Žydai susitelkė keliuose miestuose – Vilniuje, Kaune, šiek tiek liko Šiauliuose ir Panevėžyje. Aš sutikau Rivką Bogomolną 1991-aisiais. Ji buvo pirmas žmogus

Lietuvoje, kuris atkreipė pasaulio visuomenės dėmesį į neteisėtą Holokausto nusikaltėlių reabilitavimą Lietuvoje. Nors Lietuvoje buvo išleistas teisingas įstatymas – niekas iš dalyvavusių genocide neturi būti reabilituotas, – tiesiog įstatymas praktiškai neveikė.

Rūta: Kas buvo tie žmonės – Butrimonių žydų žudikai? Juk šaudė Norkaus vadovaujami garsiosios TDA/PPT 3-iosios kuopos vyrai, pakviesti į Hamanno skrajojantį būrį, kuris tą rytą sušaudė ir Alytaus žydus... Ar, anot Rivkos, žudynėse buvo ir vietinių, jos kaimynų iš Butrimonių?

Efraimas: Taip. Tai buvo Juozas Krasinskas ir Kazys Grinevičius. Rivka man apie tai papasakojo 1991-aisiais. Paskui profesorius iš Lietuvos Šmuilas Kuklianskis davė man dar 12 Lietuvoje reabilituotų nusikaltėlių bylas. *New York Times* išspausdino šią istoriją pirmame puslapyje. Ironiška, bet kaip tik tą dieną Lietuva tapo Jungtinių Tautų nare. Dešimtys tūkstančių žmonių, kuriuos nuteisė sovietai, Lietuvai atgavus nepriklausomybę buvo reabilituoti. Kiek iš jų dalyvavo šaudant žydus? Ar jų bylos nebuvo deramai tiriamos, ar per karą padaryti nusikaltimai tiesiog ignoruojami?

Rūta: Kiek teko domėtis, maždaug 26 000 žmonių Lietuvoje reabilituoti. Tarp jų ir vienas Ypatingojo būrio narys. Kodėl? Nežinau. Juk, pasak viršilos Jono Tumo, vadovavusio šiam būriui, žudė visi „ypatingieji“... Aš mačiau paraiškos reabilituoti formą. Jeigu nori, kad tavo tėvas ar senelis, kurį sovietai nuteisė, būtų reabilituotas ir atgautumėte turtą, taip pat gautumėte piniginę kompensaciją, turi užpildyti paraišką. Joje klausiama nedaug: kur tas žmogus gimė, koks nuosprendis, kur ir kiek kalintas. Generalinė prokuratūra, gavusi šitą paraišką, sprendžia ir duoda atsakymą per tris savaites. Komisijoje, kuri tiria to žmogaus paraišką, dirba tik keletas žmonių. Paraiškų buvo tūkstančiai. Nuteistųjų bylose kartais vienas, o kartais – 5, 7 ar 12 tomų, kiekviename tome keli šimtai puslapių. Ar tikrai tos bylos buvo tiriamos nuodugniai, o gal tik nuosprendis bylos gale perskaitomas, ir tiek? Ir dar. Jei žmogus buvo reabilituotas per didįjį reabilitavimo vajų, pirmaisiais atgautos nepriklausomybės metais, ar galima dabar, po 20 metų tą reabilitaciją peržiūrėti? Ar verta? Ką tu pasieksime? Žmogus miręs, grąžinto turto nebeat-

imsi. O Lietuva atrodys prastai savo pačios ir kitų akyse – ir apsižioplinom reabilituodami žudikus, ir tų žudikų atsiras daugiau, nei norime rasti... Kiek tų apsižioplinimų būta: net Tuskulėnų memorialas, kuriame 700 NKVD kalinių palaikų, daugiau nei pusė jų – nuteistieji už žydų žudynes. „Mirtis visus sulygina“, – memorialo atidaryme sakė kultūros viceministrė. Žudikas lygus aukai. Pagaliau. Kaip ant šios knygos viršelio...

Efraimas: Bet lietuviai teigia, kad sovietų tardomi žmonės prisipažindavo, nes būdavo kankinami...

Rūta: Lietuvos istorikai turi savo nuomonę. Pirma, sovietai apklausdavo ne vien tik kaltinamąjį, o dešimtis jo bendrininkų, liudytojų ir dažniausiai sutampa net parodymų detalės. Pati skaičiau tuos liudijimus. Tikrai sutampa, ir iš visų protokolų, kurių byloje dešimtys ir šimtai, gali susidaryti gana tikslų nusikaltimų vaizdą. Žinoma, kiekvienas iš jų mažina savo kaltę, nušautų žmonių skaičių... Antras įdomus dalykas: kai kalbama apie tardymus, kuriuose lietuviai sovietų tardytojams pasakoja apie savo antisovietines kovas, mes visai nemanome, kad tie prisipažinimai išgauti kankinant. Mes jais tikime, jų pagrindu kuriame antisovietinio pasipriešinimo herojus. O jei-gu žmogus pasakojo šaudęs žydus, tuo nėra pagrindo tikėti: prisipažino, ko gero, kankinamas. Žmogus šlovinamas už tai, kad buvo antikomunistas. Didžiausias antikomunistas istorijoje buvo Hitleris, tiesa?

Taigi akivaizdus mūsų noras būti gražesniems, negu buvome iš tikrųjų... Kartais juokauju su draugais, kad Lietuvos istorija, trumpai tariant, buvo tokia: nuo Vytauto žirgų peršokome tiesiai į NATO, o tame tarpe ar buvo kas? Na, trėmimai ir Sausio 13-oji, didvyriškumas ir kančia...

Panevėžys / Ponivezh

XIX a. pabaigoje Panevėžyje gyveno 6627 žydai (51,1 proc. visų miesto gyventojų).

Efraimas: Panevėžyje prieš karą gyveno 10 000 žydų. Po Vilniaus ir Kauno tai buvo trečia pagal svarbą Lietuvos žydų bendruomenė. Panevėžio ješiva buvo viena iš svarbiausių Lietuvoje. Mano senelio brolis Efraimas Zaras buvo vienas iš jos studentų. 1940 m. sovietai ją uždarė. Tada rabinai išvyko į Izraelį ir ten atidarė naują Panevėžio ješivą, vieną iš garsiausių dabartiniame žydų pasaulyje.

Rūta: Kodėl Panevėžio ješiva buvo tokia svarbi?

Efraimas: Dėl dviejų priežasčių. Pirmiausia dėstymo lygis. Ješivoje dėstė geriausi pasaulio rabinai, todėl čia atvažiuodavo mokytis patys talentingiausi žydų studentai. Važiuodavo iš visur. Kai kurie iš jų vėliau patys tapo rabinais, kiti – tiesiog išsilavinusiais žmonėmis. Ir daugelis, aišku, žuvo per Holokaustą. Dabar grįžkime į 1941-uosius. Norite ar nenorite, aš perskaitysiu jums Izraelyje publikuotus išgyvenusiųjų liudijimus.

Rūta: Nenoriu.

Efraimas: Skaitau.

Kai žydai buvo suvaryti į getą pačiame skurdžiausiame miesto kvartale, iš jų būdavo nuolat tyčiojamosi. Žydai buvo kiekvieną dieną tįsomi po miestą ir mušami. Susirinkdavo didelė minia miestiečių pažiūrėti, kaip nelaimingieji kankinami. Daugybė žydų inteligentų buvo areštuoti ir kankinami ypač žiauriai. Iš geto vyrai buvo vedami dirbti į cemento gamyklą. Čia buvo didžiulės kalkių duobės, kuriose kalkės vis dar virė. Žydams buvo liepta pilti į duobes vandenį, kad kalkės geriau virtų. Tuomet žydams buvo liepta šokti į duobes ir plaukioti verdančiame vandenyje.

Rūta: Šito tai jau tikrai per daug. Niekas negali plaukioti verdančiame vandenyje...

Efraimas: Galvojat kaip visuomet, kad šis liudijimas yra prasimanymas? Skaitau toliau.

Vienas žydas bandė išlaikyti galvą virš vandens, ir žudikai nutarė, kad taip jis nori išgelbėti savo barzdą. Jie trenkė tam nelaimėliui per galvą su šautuvo buože ir šis paniro. Kai kiti žydai jį ištraukė, jo akys buvo išdegusios ir visai baltos. Paskui tuos žydus išvežė sušaudyti į Pajuostės mišką.

Rūta: Klausykit, viskam yra riba. Kurgi ne, jis plaukiojo sau verdančiame vandenyje ir dar galvojo, kaip čia išgelbėti barzdą... O paskui pasiplaukioję jie išlipo į krantą ir tuomet buvo vežami šaudyti... Gal galii pasiūlyti pabandyti, grįžusi užkaisiu jums vandens katilą? Kad ir kaip gerbčiau Holokausto liudininkus, visoms nesąmonėms yra riba.

Efraimas: Nebuvo ribos čia vykusioms žydų kankynėms. Tiesiog nebuvo.

1941 METAI

Vieno iš mano artimiausių ir nuostabiausių žmonių – tetos Genės vyras pulkininkas leitenantas Antanas Stapulionis 1941 m. birželio gale vadova-

vo Panevėžio sukilėliams*. Atėjus vokiečiams, sukilėliai tapo policininkais arba policijos pagalbininkais baltaraiščiais. A. Stapulionis, buvęs miesto ir apskrities komendantas, tapo Panevėžio vietinės apsaugos štabo vadu. Kai į tarnybą grįžo visi buvę savivaldybės tarnautojai, išskyrus burmistrą, Stapulionis paskyrė laikinąjį, šis ir ėjo tarnybą iki pat nacių okupacijos pabaigos. Vietinės apsaugos štabas rūpinosi tvarka mieste, leido įsakymus, draudžiančius plėsti paliktą svetimą turtą. Kiek štabo vadas galėjo prisidėti žydus suvarant į getą, t. y. vykdant vokiečių ortskomendanto įsakymą? Nuo liepos 11-osios žydai buvo suvaryti į vieną kvartalą, iš kurio buvo iškeldinti lietuviai. Žydų paliktus namus siaubė Panevėžio prastuomenė. Apsaugos štabas negalėjo to sustabdyti... Iš 4423 žydų kvartale apgyvendintų žydų tik 3207 turėjo pastogę, kiti 1216 gyveno kiemuose po atviru dangumi. Svarstyta, kad iš žydų užimtų namų iškrausčius spintas, stalus ir sofas, būtų galima apgyvendinti bent pusę šitų be pastogės likusių žydų.**

Ar mano mamos Lilės žaidimų draugas trylikametis Icikas tą pusantro mėnesio, likusio gyventi, turėjo stogą virš galvos? Ar mano mama žinojo, kur jis ir kodėl tą vasarą neateina į kiemą žaisti?

Rugpjūčio 23-iąją įvyko didžiausios Panevėžio žydų žudynės Pajuostės miške. Tą dieną ir Panevėžyje, kaip ir Butrimonyse, lankėsi Hamanno skrajojančios būrys. K. Jagerio raporte rašoma: „1941.VIII.23 dieną „sutvarkyta“ 1312 žydų vyrų, 4602 žydės, 1609 vaikai.“ Vaikų kapas atskirai. Jame tikriausiai guli ir Icikas suknežinta galva.

Sunkų darbą dirbo Hamanno vyrai... Iš K. Jagerio raporto:

*Vykstant į kai kurių akcijų vietas ir parvykstant iš ten, mūsų vyrams tekdavo nukeliauti po 160–200 kilometrų. Tik sumaniai planuojant laiką, pavykdavo atlikti iki 5 akcijų per savaitę.****

* *Panevėžys nuo XVI a. iki 1990 m.* Autorių kolektyvas. Panevėžys: Nevėžio spaustuvė, 2003, p. 459.

** Ten pat, p. 471.

*** LYA, K-1, ap. 58, b. 4774/6, t. 4, p. 160–161.

Antanas Stapulionis išsaugojo savo postą iki 1941 m. rugpjūčio pabaigos. Paskui, iki lapkričio 15 d., dirbo savivaldybėje mokesčių inspektoriumi. Tą rudenį miesto savivaldybei teko likviduoti nužudytų žydų turtą. Vertingesnius baldus ir kitus daiktus pasiėmė vokiečiai, prastesni daiktai buvo perduoti Panevėžio dramos teatrui, mergaičių gimnazijai, prieglaudoms ir ligoninėms, kiti parduoti miesto gyventojams. Ne viską pavyko parduoti, taigi Panevėžio miesto gyventojai už dyką gavo: „2636 vyriškas kelnės, 7644 paklodes, 12 751 baltinius, 8235 pagalvių užvalkalus, 10 254 rankšluosčius, 2536 vaikiškus paltukus ir 4827 kitokius vaikiškus drabužėlius ir tūkstančius kitų daiktų, nuo lovų čiužinių iki lėkščių ir puodelių“*.

Atsivertusi gyventojams atiduotų daiktų sąrašą ir paėmusi skaičiuotuvą suskaičiavau tai, ką 1941 m. rudenį panevėziečiai gavo už dyką: iš viso buvo išdalyta daugiau kaip 80 000 daiktų. Savivaldybės duomenimis, sušaudžius 4423 Panevėžio žydus 1941 m. rugpjūčio gale mieste gyveno 25 540 žmonių. Taigi didžiosiose turto dalybose kiekvienam šio miesto gyventojui nemokamai teko po 3–4 nužudyto žydo turėtus daiktus ar vilkėtus drabužius. Ar ką nors paėmė ir mano močiutė? Ar ką nors iš tų drabužių apsivilko keturiolikmetė mano mama?

2015 METAI

Mes su priešu jau Panevėžyje. Einame per miestą. Ieškome ješivos. Turizmo informacijos centro darbuotoja vos ne už rankos mus nuveda ir parodo. Ant ješivos užrašas: „Tortai ir bandelės. Priimame užsakymus“. Dabar čia „Eglės“ konditerijos cechas ir parduotuvė. Pyragus pardavinėjančios moterys nežino, kas čia buvo anksčiau.

Einame toliau. Buvusi Panevėžio sinagoga – teatro kieme, jos nė pėdsako. Kita tebestovi. Tai miesto savivaldybės nuosavybė, dabar *Remax* agentūros siūloma išnuomoti biurams ir parduotuvėms.

* *Panevėžys nuo XVI a. iki 1990 m.*, p. 486.

Randame vieną vienintelį žydišką pastatą – buvusią mergaičių gimnaziją. Pastatas grąžintas Panevėžio žydų bendruomenei. Jame irgi įmonės įmonėlės, net vienos partijos būstinė. Žydai verčiasi kaip išmano... Vienas koridorius pilnas šurmuliuojančių žmonių. Kas čia vyksta? Kambary prie valgiais nukrauto stalo sėdi Izraelio ambasadorius Lietuvoje, keli žydai ir keli Panevėžio politikai. Sakomos kalbos. Pamatę Zuroffą, nacių medžiotoją, visi apstulbsta. Vieni puola jį glėbesčiuoti, kiti visai nesužavėti neprašyto svečio. Ambasadorius nudelbia akis į lėkštę ir nebeprataria nė žodžio. Gal Izraelio valdžia nemėgsta Zuroffo, kam jis gadina jų santykius su Lietuvos valdžia? Zuroffas sako kalbą. Visi su juo fotografuojasi. Kai pagaliau pietūs baigiasi, politikai sėda į juodas mašinas su vairuotojais ir vainikais ir keliauja pagerbti Holokausto aukų į Pajuostės mišką. Iš paskos važiuojame ir mes su „Šoamobiliu“, kaip mano mašiną vadina Zuroffas.

Ambasadoriaus apsaugininkai akylai stebi žudynių vietos aplinką. Ambasadorius sako kalbą. Jis stebisi (o gal visai nesistebi), kodėl Lietuvos valdžia, Panevėžio valdžia masinių kapaviečių tvarkymą palieka savanoriams moksliviams.

Panevėžio meras irgi čia. Jis pasako keletą frazių apie Holokaustą: kad labai gaila, kad amžinai prisiminsime ir t. t. Padedą puokštę. Kortežas išvyksta. Mes liekame žudynių vietoje, liekame trise su viena Panevėžio mokytoja, kurios auklėtiniai ir tvarko Panevėžio žydų žūties vietas.

Mokytoja: Viena pažįstama, panevėžietė, 1941 m. rugpjūčio 23-iąją pro mokyklos langą stebėjo, kaip į Pajuostės mišką vežė vaikus. Kai sunkvežimis sustojo, vieni vaikai nelipo iš sunkvežimio, o kiti išsoko ir bėgo link duobių. Budeliai buvo mirtinai girti. Visi lietuviai. Paskui tuos vaikus šaudė ir pylė ant jų negesintas kalkes, kad nebūtų kvapo. Užpylė labai nedaug. Tie vaikai visi kraštinėje tranšėjoje. Mes su vaikais šią masinę kapavietę tvarkome kasmet, o prieš kelerius metus grėbdami lapus mano vaikai rado auksinį dantį. Buvo labai sukrėsti.

Panevėžio žydų vaikų vasaros stovykla prieš karą. Iš Jad Vašemo muziejaus archyvų.

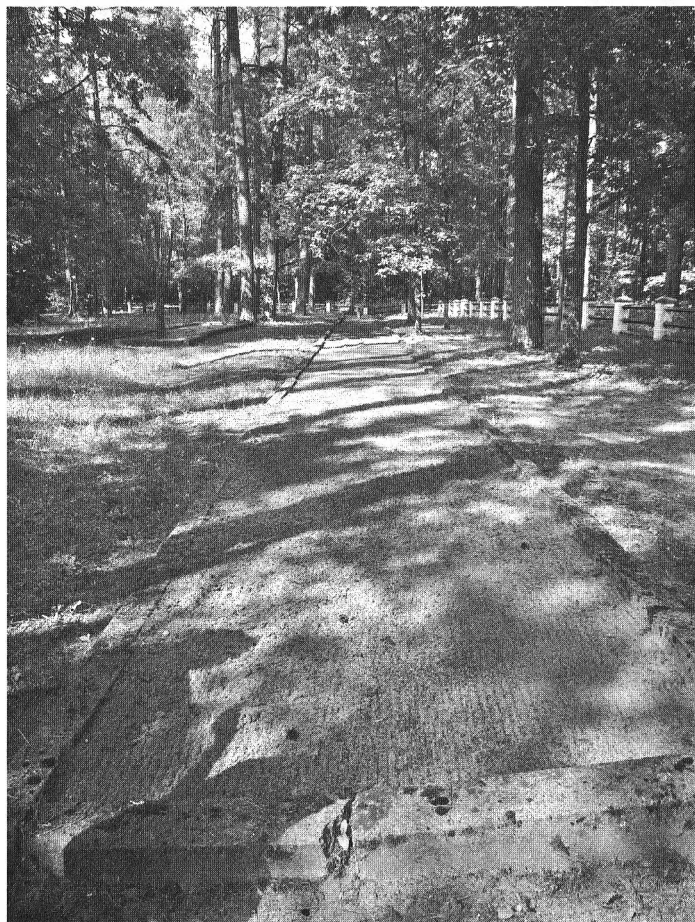
Tiesa, vienas žydšaudys palaidotas Panevėžy, ir jo kapas po šiai dienai be kryžiaus – artimieji pastato, o kažkas vis nuverčia. Visi žinojo, kad jis šaudė žydus...

Efraimas: Čia dar vienas iš daugelio mūsų matytų senų, dar sovietiniais laikais statytų monumentų. Ant jo nėra nieko parašyta lietuviškai ir net rusiškai su klaidomis. Tačiau čia bent žolė nupjauta ir tai, pasirodo, padarė mokiniai. Bet jeigu nėra jokio užrašo lietuviškai, niekas, kas čia užsuktų, nesuprastų, kam monumentas pastatytas ir kas čia įvyko. Niekas nežino, kad teritorijos pakrašty esantis didžiulis pylimas žymi atskirą masinę Panevėžio žydų vaikų kapą.

Rūta: Nesuprastų, nebent irgi rastų auksinį dantį... Kadangi moksleiviai tvarko masines kapavietes, tai valdžiai nėra ko kištis. Jie gali atvažiuoti su gėlėmis, kaip kad šiandien lydėdami Izraelio ambasadorių. Ir jeigu atvyku-

sio vicemero ar mero paklaustume, kodėl miestas nieko nedaro, kad 7000 čia žuvusių būtų pagerbti, atsakymas būtų vienas: mykimas arba tylą. Ir viena, ir kita reikštų tai, ką ir taip žinome: „Juk jie ne mūsų šie... Tam yra žydai ir tegu jie tvarko žydų kapus.“ Arba moksleiviai, jei nori. Juk tai pilietinis ugdymas, tiesa?

Mokytoja mus lydi į Kraštotyros muziejų miesto centre. Atsisveikina primindama, kad niekur neminėtume jos vardo ir pavardės. Žinoma, kad

1609 nužudytų Panevėžio žydų vaikų kapas.

neminėsime. Dar užklius kam nors... Muziejus yra visai šalia kito muziejaus – specialaus, skirto Sąjūdžio istorijai, įsikūrusio nužudyto žydo name. Kraštotyros muziejuje jokios ekspozicijos apie Panevėžio žydus ar apie māsines žudynes nėra. Nėra, ir tiek. Baigiantis mūsų kelionei Efraimas, atrodo, turi vis mažiau kantrybės ir nei iš šio, nei iš to ima remti prie sienos budintį jauną muziejininką.

Efraimas: Panevėžys buvo vienas svarbiausių žydų gyvenimo ir kultūros centrų prieškarinėje Lietuvoje. Ar jūs tai žinote?

Muziejininkas: Visko gali būti. Bet, aš manau, jūs apie visa tai turite kalbėtis su mūsų žydų bendruomene.

Efraimas: Žinoma, aš jau buvau pas juos. Bet, manau, jeigu jūs dirbate su miesto istorija, o didelė miesto gyventojų dalis buvo žydai, kurie prisidėjo prie miesto raidos, prie kultūros, kurie išgarsino Panevėžį visame pasauly-

Visame pasaulyje garsėjusios Panevėžio ješivos pastatas miesto centre. Dabar kepykla. Autorės nuotr.

je... Ar jūs tai žinote? Ir žinote, kodėl Panevėžio vardas yra žinomas visame pasaulyje? Todėl, kad čia buvo ješiva. Jos adresas dabar – Savanorių g. 11. Ir po šiai dienai Izraelyje yra tuo vardu pavadinta ješiva. Tai svarbu? Nesvarbu? Ar jūs man norite pasakyti, kad žydų bendruomenės istorija nėra Panevėžio istorija? Tai buvo „ne jūsiškiai“, o kiti, svetimi jums žmonės?

Muziejninkas: Manau, jūs galėtumėte parašyti skundą Vyriausybei. Tikriausiai sakant, rašykite miesto valdžiai. Jie mūsų steigėjai ir jie sprendžia, ką rodyti ir ko nerodyti šiame muziejuje.

Efraimas: Bet aš noriu paklausti jūsų, ar ta bendruomenė ką nors davė miestui?

Muziejninkas: O aš jūsų. Kiek žmonių pasaulyje žino Panevėžį dėl to, ką jūs sakot?

Efraimas: Keturi milijonai.

Muziejninkas: Jūs taip manot?

Efraimas: Aš tai žinau. Panevėžys buvo unikalus.

Muziejninkas: Gerai, aš apie tai pagalvosiu. Džiaugiuosi, kad tai išgirdau, nes dabar galėsiu apie tai papasakoti ir muziejaus lankytojams. Viso gero.

Panevėžio apskrities nuteistųjų, Holokausto dalyvių, socialinis portretas (Rimanto Zagrecko studija):

Profesijos:

Iš 47 asmenų 22 ūkininkai, likusiųjų profesijos: 5 mokytojai, 3 sargai, 2 siuvėjai, 2 žemės ūkio darbininkai, taip pat draudikas, paštininkas, sąskaitininkas, kalvis ir durpių kasikas.

Išsilavinimas:

*iš 47 asmenų 24 beraščiai arba baigę iki 3 pradžios mokyklos klasių.**

* Rimantas Zagreckas. Holokausto dalyvio socialinis portretas. Iš: *Genocidas ir rezistencija*, 2012, Nr. 1 (31), p. 75.

POKALBIS SU PRIEŠU. VILNIUS–KAUNAS

Efraimas: Mes dar nekalbėjome apie antisemitizmą Lietuvoje...

Rūta: Gera, pakalbėkime. Negaliu slėpti, kad kai kurie mano bičiuliai ar pažįstami yra gerokai antisemitai. Tik mano vaikų karta jau ne. Aš tuos savo pažįstamus žmones suprantu. Mes kone visi kilę iš kaimų. Vilniuje prieš karą gyveno gal tik keli procentai lietuvių. Ir kituose miestuose, išskyrus Kauną, ne daugiau. Mūsų seneliai ir proseneliai nebuvo labai išsilavinę, tad jie natūraliai perėmė visas Bažnyčios jiems įdiegtas tiesas ir kartu – prietarus. Kai mūsų tėvai atsikraustė gyventi į miestus, ten žydų jau nebebuvo. Turiu omenyje Lietuvos žydus litvakus – išsilavinusius, aukštos kultūros žmones. Knygos žmones. Mano karta nepažįsta litvakų, gal net nesame jų sutikę nė vieno. Jie buvo nužudyti arba sovietmečiu išvažiavo iš Lietuvos svetur. Į litvakų vietą po karo atvyko kiti, kitokie žydai – iš SSRS teritorijos, rusakalbiai, dažnai prosovietiški, nelabai išsilavinę. Jie gavo butus, darbus, nes oficiali valstybinė kalba tuomet buvo rusų, taigi jiems buvo atviros visos durys. Mes su tais žydais, savaime suprantama, nebendravome. Negerbėme jų, manau, ir jie mūsų, nes jie nesidomėjo mūsų kultūra, nesimokė mūsų kalbos. Šitie sovietiniai žydai galutinai nužudė mūsų norą domėtis žydų kultūra ir dar labiau sustiprino mūsų galvose tūnantį žydo komunisto stereotipą. Tai ar galima mus kaltinti, kad esame antisemitai? Mūsų antisemitizmą, paveldėtą iš senelių, sustiprino pokarinės sovietinių žydų invazijos.

Efraimas: Bet jūs studijavote universitetuose ir turėjote sutikti žydų dėstytojų, kurie atvėrė jums akis į platesnį istorijos, filosofijos pasaulį...

Rūta: Ką jūs kalbate? Mes juk baigėme sovietinius universitetus, kur dauguma dėstytojų mums vėrė akis į marksizmo-leninizmo pasaulį. Tik vienetai, kurių neišgaudė sovietų saugumas, buvo kitokie. Galbūt ir buvo tarp jų koks žydas, bet man to neteko girdėti. Aš pati studijavau Maskvoje ir sutikau daug nepaprastai įdomių žydų, nes Maskva buvo žydų intelektualų, mokslininkų, menininkų centras. Tačiau Lietuvoje to nebuvo. Mes, lietuviai, taip ir nepažinome savųjų žydų kultūros. Ir kuo mažiau žinome, tuo daugiau vietos prietarams, tuo stipresnis yra mūsų senas geras antisemitizmas.

Efraimas: Tai labai įdomus argumentas. Jis daug ką paaiškina, pavyzdžiui, kodėl daugelis jūsų giminių ar pažįstamų, su kuriais kalbėjote apie šią knygą, žiūri į ją neigiamai. Tie žmonės turbūt yra protingi ir išsilavinę, tačiau visa, kas susiję su žydų tematika, jiems yra nepriimtina. Tarsi jų sąmonėje būtų vienos aklinai užvertos durys.

Rūta: Aš neišspirsiu šitų durų, kad prasibraučiau prie tų žmonių sąmonės. Niekas neišspirs. Durys atsidarys tada, kada atsidarys, kai tam ateis laikas. Šia prasme tikriausiai mes esame prarastoji karta. Ir jau nebeapasikeisime.

Efraimas: Tikriausiai jūs teisi. Prarastoji karta. Žmonės, su kuriais Lietuvoje kalbėjausi visus tuos 25 metus, ir buvo šitos kartos atstovai.

Rūta: Jie žiūrėjo į jus ir galvojo: šitas žydas, aišku, irgi prosovietiškas, be to, jis daro iš Holokausto pinigus. Tai jo biznis.

Efraimas: Ką aš turėčiau daryti, kad jūsiškių nuomonė apie mane pasikeistų?

Rūta: Duokit mums pinigų. Pasidalinkit.

Efraimas: Ne. Jūs per daug korumpuoti... O ką, jūsų nuomone, šitos kartos žmonių požiūris į žydus sako apie dabartinę Lietuvos visuomenę?

Rūta: Jūs žinote pats, ką sako. Sako, kad mes turime sovietus kaltinti už kur kas daugiau dalykų, negu iki šiol manėme. Už savo antisemitizmą taip pat.

Efraimas: Bet lietuviai buvo antisemitai dar iki ateinant sovietams. Jie tik pablogino situaciją.

Rūta: Taip. Sovietai situaciją pablogino. Ir dabar mes esame labai blogi.

Kaunas / Kovne

XIX a. pabaigoje Kaune gyveno 25 548 žydai (35,9 proc. visų miesto gyventojų).

2015 METAI

„Lietūkio“ garažo kiemas. Čia 1941 m. birželio 27 d. vyko vienos pirmųjų ir pačių žiauriausių žydų žudynių Lietuvoje. Minios smalsuolių akivaizdoje metaliniais strypais negyvai uždaužyti, rodos, 52 Kauno žydai. Žudė, kaip pasakojama, iš kalėjimo paleisti, NKVD iškankinti lietuviai kaliniai. Vienas iš jų vėliau sakė, kad darė tai apakintas pykčio ir paskui labai gailėjosi.

Pirmą kartą mus lydi ne lietuvis, o žydas, garsus senas žydiškojo Kauno žinovas Chaimas Bargmanas. Jo vardo, ačiū Dievui, nereikia slėpti kaip kitų mus lydėjusių žmonių... Jis nebijo.

Efraimas: Mes stovime priešais paminklą „Lietūkio“ žudynių aukoms. Užrašas ant paminklo liudija, kad čia buvo nužudyta keletas dešimčių žydų. Bet kas juos nužudė? Vulkanas, cunamis, žemės drebėjimas?

Rūta: Skačiau vieno iš žudynių dalyvių liudijimą. Tai buvo Lietuvos kariuomenės puskarininkis, kalintas Kauno sunkiųjų darbų kalėjime. Jis prabilo tik po kelių dešimtmečių. Cituoju: „Aš esu iš tų, kurie vykdė egzekucijas. Išėjęs iš kalėjimo, buvau apimtas keršto ir tiems žydams pradėjus mums priešintis mano nervai neišlaikė.“*

Chaimas: Aš remiuosi liudytojo Vaclovo Vodzinsko pasakojimais. Viena Vytauto Didžiojo universiteto surengtame seminare Vodzinskas pasakojo, kad jis – tada šešiolikos metų jaunuolis – važiavo dviračiu pro „Lietūkio“ garažą ir pamatė grupę suimtų žydų vyrų, vedamų iš „geltonojo kalėjimo“. „Geltonuoju“ buvo vadinamas Kauno sunkiųjų darbų kalėjimas, nes kalėjimo pastatas buvo nudažytas geltonai. Į VII fortą, kuriame buvo steigiamas koncentracijos stovykla, žydus lydėjo tik 4 ar 5 sargybiniai.

„Lietūkio“ garažo kieme, prieš vokiečiams ateinant, buvo laikomi raudonarmiečių arkliai. Naciai įsakė sargui išvalyti garažo kiemą, nes jis buvo pilnas arklių mėšlo. Tasai sargas pamatė pro šalį vedamą žydų koloną, pribėgo prie sargybinių ir pasakė, kad žydai yra rusų draugai, tai tegu jie ir išvalo tą rusų arklių mėšlą. Sargybiniai atvedė žydus į garažo kiemą. Štai kodėl visa tai, kas įvyko, įvyko čia.

Vodzinskas pastatė dviratį prie medžio, įsilipo į medį ir žiūrėjo, kaip žydai valo garažo teritoriją. Jie mėšlą rinko rankomis. Kiti vaikai irgi sulipo į medžius ir viską stebėjo. Tuo metu į kiemą įvažiavo sunkvežimis su keturiais vokiečių kareiviais. Sunkvežimis irgi buvo nešvarus, tai žydams buvo liepta išvalyti ir jį. Bet žydų rankos buvo mėšlinos, todėl kažkas atitempė plovimo žarną ir paleido vandenį, kad žydai galėtų nusiplauti rankas ir išvalyti sunkvežimį.

Efraimas: Ką čia veikė žmonių minia?

Chaimas: Žydai buvo žudomi labai žiauriai. Žmonės gatvėse išgirdo riksmus ir atėjo pažiūrėti, kas vyksta.

* Henrikas Žemelis. Juodasis Lietuvos istorijos lapas. Iš: *Lietuvos žydų žudynių byla*, p. 598–599.

Efraimas: Ar tiesa, kad žydai buvo nužudyti dviem būdais: vieni jų negyvai uždaužyti metaliniais strypais, kiti žuvo dar baisiau: aukos buvo pražiodomos ir iš laistymo žarnų pilamas vanduo į jų vidurius tol, kol viduriai sprogdavo...

Chaimas: Tai visiška netiesa. Vandens žarnos buvo atitemptos tam, kad žydai galėtų nusiplauti mėšlinas rankas. Vienas žydas, kai jam buvo liepta plikomis rankomis valyti arklių mėšlą, smogė lietuvių sargybiniui ir pasi-leido į žydų kapines kitapus tvoros. Jis buvo greitas, bet kulka dar greitesnė. Nuo to viskas ir prasidėjo. Sargybiniai ėmė mušti žydus metaliniais strypais. Užmušė visus iki vieno. Susirinkusieji prie garažo tvoros tai stebėjo iki pat pabaigos. Vodzinskas irgi. Vėliau jis sakė, kad žudynės jo visai nesukrėtė, nes „žydai dar ne tokių bėdų yra pridarę“.

Rūta: Efraimai, betgi jūs 30 metų visam pasauliui pasakojote, kad „Lietūkio“ garaže lietuviai žudė žydus, pumpuodami vandenį į jų vidurius. Tai netiesa. Jūs 30 metų melavote.

Efraimas: Aš skaičiau vokiečių armijos fotografo liudijimą. Jis pasakojo tai, ką matė. Tas žmogus neturėjo jokio pagrindo meluoti. Tai nešališko stebėtojo liudijimas.

Rūta: Nuostabi naujiena: nacių medžiotojas labiau už viską tiki nacių liudijimais! Gerai, pasigailėsiu jūsų. Girdėjau vienos lietuvis gydytojos pasakojimą: ji buvo čia, kai vyko žudynės, ir matė tai, apie ką pasakojo jūsų cituojamas naxis. Vandenį, pilamą į burnas, ir visa kita.

Efraimas: Ar tiesa, kad pasibaigus žudynėms minia ėmė giedoti Lietuvos himną? Taip sakė tas vokiečių fotografas.

Chaimas: Nieko panašaus. Kai visi žydai buvo nužudyti ir gulėjo ant žemės, iš geležinkelio stoties pusės atėjo du benamiai. Vienas iš jų turėjo harmoniką. Kažkuris iš sargybinių paprašė: „Sugrok jiems Slobodkos žydų maršą.“ Seni kauniečiai labai gerai žino tą maršą, bent jau jo melodiją.

Rūta: Tas vokiečių fotografas nežinojo, kas per daina, paklausė šalia stovinčių žmonių, tie ir pajuokavo.

Chaimas: Taip, po pasaulį keliauja legenda, kad po žudynių minia giedoją Lietuvos himną. Žydai ir paskleidė tą legendą. Jie Slobodkos žydų maršo nežinojo, tai buvo antisemitinė Kauno prastuomenės pamėgta dainuška.

Rūta: Efraimai, jūs 30 metų visame pasaulyje skleidėte dar ir šitą melą apie lietuvius, po „Lietūkio“ žudynių giedančius himną. Ir tai jums įrodžiau ne aš, lietuvė, o žydas, jūsiškis... Ačiū jums, Chaimai, visos lietuvių tautos vardu už išsklaidytą melą.

KAUNO VII FORTAS

Kauno VII fortas netuščias. Vyksta vaikų vasaros dienos stovykla. Jaunuolis, vienas iš šios stovyklos vadovų, nuveda mus į masinių žudynių vietą forto teritorijoje prie pat tvoros, už kurios – gyvenamieji namai. Aukšta žolė apaugusi duobė. Styro memorialinis stulpelis, kuriuo pažymėta žudynių vieta. Kada, kas, kiek žuvo?

Klausiame jaunuolio, kas šiuo metu įrengta forte. Čia veikia šaltojo karo muziejus. O kitose patalpose – chemijos laboratorijos. Vyksta vaikų užsiėmimai.

Čia, Kauno VII forte, 1941 m. birželį laikinoji vyriausybė nutarė įsteigti pirmąją Lietuvoje koncentracijos stovyklą ir skyrė pinigų batalionui, saugančiam suvarytus Kauno žydus. Čia, Kauno VII forte, liepos 6-ąją Tautos apsaugos bataliono 1-oji ir 3-ioji kuopa žudė žmones. Žudė taupydami laiką: iš vakaro šaudė dalimis, kitą dieną visus likusius suvarė į vieną duobę, suguldė vieną šalia kito ir šaudė pusantros valandos. Šaudė, kol duobėje niekas nebejudėjo. Kiek žmonių buvo tik sužeisti, kentėjo, kol gal tik po pusantros valandos kažkelinta dantų techniko Matiuko ar kito bataliono kario kulka juos pribagė?

Sovietų laikais fortas buvo karinis objektas, tad čia nei lankytasi, nei tirta, nei pagerbtos aukos. Lietuva buvo nepriklausoma 20 metų. Tuos 20 metų nei tirta, nei pagerbtos aukos. 2009 m. Kauno VII fortas buvo privatizuotas. Su visais 5000 čia palaidotų žydų, nužudytų Tautinio darbo apsaugos bataliono karių. Savininkas ėmėsi tvarkyti 7 hektarų teritoriją ir 2012 m. jam betvarkant įvyko štai koks netikėtumas. Štai ką pasakojo dabartinis forto savininkas Vladimiras Orlovas:

Gervėčių gatvės pusėje kuopdami šiukšlyną išvežėme ne vieną sunkvežimį šlamšto. Duobėje po šiukšlėmis aptikome kalkių sluoksnį, iš kurio kyšojo tarsi kažkokie pagaliai. Tai buvo čia sušaudytų žmonių kaulai.

*Išpumpavus duobę sėmusį vandenį gilyn įkišęs ranką apčiuopiau begalę kaulų, jų sluoksnis galėtų siekti kelis metrus.**

Apie radinį buvo informuota policija, Kultūros paveldo departamentas, žydų bendruomenė. Niekas nesiėmė jokių veiksmų, tad forto šeimininkai sukrovė kaulus į tris šiukšlių maišus ir paliko stovėti.

Žiniasklaidai paviešinus šį faktą, Kauno miesto savivaldybė sukūrė komisiją įmantriu pavadinimu „Dėl rezistentų ir kitų asmenų, nužudytų Lietuvos okupacinių režimų laikotarpiu, palaikų perkėlimo ir palaidojimo vietų įamžinimo“. Komisijai vadovavo festivalio „Kaunas Jazz“ rengėjas, buvęs kultūros ministras Jonas Jučas. Per dvejus svarstymo metus komisija buvo susirinkusi du kartus.

Tik 2014 m. kaulai grįžo atgal į savo kapo duobę – iš trijų maišų buvo perkelti ten, kur ir buvo rasti.

Interneto svetainėje Kauno VII fortas šiuo metu pristatomas kaip „gamtos ir istorijos oazė“. Oazėje organizuojamos Joninės, vaikų gimtadieniai ir įmonių vakarėliai. Pasipiktinę triukšmingais renginiais kauniečiai ar miesto svečiai (žydai, ne kitaip) kreipėsi į Kauno paveldosaugininkus, šie savo ruožtu kreipėsi į forto savininkus, prašydami nerengti forte švenčių, žaidimų ir pa-

* Nerijus Povilaitis. Nesutariama, kaip laidoti nužudytų žydų kaulus. Iš: *Lrytas.lt*, 2014 m. spalio 3 d.

našių pramoginių renginių. Savininkai atsakė, kad visi čia organizuojami renginiai yra edukacinio pobūdžio.

Šiuo metu Kauno VII forto interneto svetainė kviečia vaikus į gimtadienius su burbulų pūtimu, į kitus edukacinius renginius, tarp kurių yra ir renginys, pavadintas „Lobio paieška“. Jis apima visą 7 hektarų teritoriją.

Prieš 75 metus vienoje didelėje duobėje, pilnoje nužudytųjų, „lobio“ ieškojo žudikas, auksinių daiktų mėgėjas Pranas Matiukas, kuris vėliau po karo dirbo Joniškėlyje dantų techniku. Kiek aukso, išlupto iš nužudytųjų burnų, perlydyta ir sudėta į Joniškėlio gyventojų burnas? O gal vienas kitas auksinis dantis vis dėlto liko Kaune, forto duobėje, ir verta sumokėti tuos 3 eurus už edukacinę „lobio paiešką“?

Kauno VII fortas – pirmoji masinių žudynių Lietuvoje vieta (dabar privati nuosavybė). 5000 aukų kapas. Autorės nuotr.

Vilnius / Vilne

XIX a. pabaigoje Vilniuje gyveno 63 996 žydai (41,4 proc. visų miesto gyventojų).

Paskutinė kelionės diena. Beliko Vilnius. Mano miestas. Ir jų, žydų, miestas – Lietuvos Jeruzalė.

Czesławas Miłoszas rašo:

*Šiandien su nuostaba mąstau apie visiems laikams dingusį žydiškąjį Vilnių. Tai buvo milžiniškos koncentruotos energijos miestas, leidyklų, spausdintųjų knygų hebrajų ir jidiš kalbomis, sostinė, literatūros ir teatrų buveinė. Šiuo požiūriu su Vilniumi galėjo konkuruoti tik Niujorkas.**

Pradėkim nuo Vilniaus apylinkių, kurios sėte nusėtos žydų kapavietėmis. Ypatingojo būrio ir čia padirbėta, ne tik Paneriuose... Prie pat Vilniaus, Naujosios Vilnios apylinkėse, yra Plikasis kalnas, prie kurio Ypatingasis būrys

* *Garažas: aukos, budeliai, stebėtojai*, p. 112.

1941 m. rugsėjo 22 d. sušaudė 1159 žydus. Iki sušaudant žydai buvo keletą dienų uždaryti ir saugomi Vėliučionių kolonijoje.

Kur tie Vėliučionys? Kokia dar kolonija? Koks Plikasis kalnas? Penkis dešimtmečius gyvenu Vilniuje, nieko nesu girdėjusi apie šias vietas.

Gerokai paklaidžioję kelyje pamatome rodyklę į Vėliučionis, o šalia – nuorodą „Žydų kapinės – 2 km“.

Vėliučionių kolonija – senas dvaro pastatas, nematęs remonto gal nuo caro laikų. Klausiamo vienos sutiktos kaimo moters, kitos, trečios, kur tos žydų kapinės ir ar tai yra tik kapinės, ar žydų žūties vieta. Visos sutiktos moterys nesupranta lietuviškai. Visos kažkodėl bedantėmis ar pusiau bedantėmis burnomis. „Nežinom, paklauskite kolonijos apsaugos“, – sako rusiškai.

Kolonija įsteigta dar 1900 m., dabar pavadinta Vaikų socializacijos centru. Jame būna tie vaikai, su kuriais globos namuose neįmanoma susitvarkyti. Caro laikais čia buvo vežami 10–16 metų berniukai iš Vilniaus, Kauno, Gardino, Minsko gubernijų, rašoma centro interneto puslapyje. Po Pirmojo pasaulinio karo čia veikė žydų berniukų žemės ūkio amatų kolonija. Antrojo pasaulinio karo metais čia buvo įsteigta žydų vaikų stovykla. „Kur jie buvo išvežami, senbuviai kaimo gyventojai nežino...“ – taip parašyta.

O vežami buvo netoli. Tiksliau sakant, vieną dieną buvo išvežti visi, nes Ypatingasis būrys ir su didesniais kiekiais susitvarkydavo vos per dieną. Senbuviai kaimo gyventojai nežino, bet tikriausiai jų tėvai girdėjo, kai žydų berniukai ir dar tūkstantis kitų buvo šaudomi už kilometro ar kelių. Tos šaudymo vietos nerasite ir jūs. Veltui klaidžioję keleliais, kurie baigdavosi brūzgynais, sodyboje prie geležinkelio pagaliau pamatėme žmogų. Priprašėme, kad sėstų į mašiną ir parodytų žydų žūties vietą, kažkodėl pavadintą kapinėmis. Tas žmogus – prisiekęs grybautojas, taigi begrybaudamas krūmynuose kadaise ir rado tą vietą ir paminklėlį. Paskui nebuvo ten nuklydęs gal penketą metų. Matyt, negrybinga vieta.

Kelio nėra. Nėra ir takelio. Braunamės per dilgėles, aukštesnes už žmogų, bet kelią pastoja griovys. Tenka grįžti į ir bandyti eiti iš kitos puses. Ten

irgi dilgėlės, o dar ir didžiulė šiukšlių krūva. Pagal Europos direktyvą visoje Lietuvoje tokie sąvartynai likviduoti, buvo ir šis uždarytas, bet mūsų grybautojas sako, gyventojams dzin, jie iš įpročio vis vien šiukšles čia veža. „Štai simbolinis monumentas žuvusiems žydams“, – sako Efraimas, rodydamas į smirdantį šiukšlių kalną... Ką gi, priešas yra priešas..

Grybautojas atkaklus. Atkaklūs ir mes su priešu. Po kokios valandos pagaliau randame, ko ieškojė. Prie šlaito brūzgynuose – sovietinis paminklėlis, pastatytas 1951-aisiais. 1159 žuvę.

Vienas iš žudikų, nuo kurio rankos šitoje nuošalioje vietoje žuvo ir žydų vaikai, apie jo laukiančią mirtį kalėjime 1978 m. rašė savo vaikams:

Nelaukit nesulauksit

Tėvelis nesugrįš

Nes gelsvas kapų smėlis

Akis man užbarstys.

Bijojo žmogus mirties. Labai vaikus mylėjo.

Grybautojas pasiima atlygį už vargą, 5 eurus. Padūsauja, kad kolonija per arti, visi vargsta, nes auklėtinius saugo ir nenusaugo pagyvenusios moterys, tai šie vis pabėga, apiplėšia parduotuvę, o neseniai keliese vieną savo draugą nužudė.

Esame 15 kilometrų nuo Vilniaus. Grįžtame tylėdami. Reikia nusipirkti ko- kio nors tepalo sudilgintoms rankoms. Grįžtame iš brūzgynų į civilizuotą pasaulį, ten, kur dar nebuvome, bet būtinai turime nuvykti. Paskutinei popietei pasilikome Zuroffo žuvusiojo bendravardžio Efraimo Zaro namus V. Šopeno gatvėje prie geležinkelio stoties. Namai Nr. 3, butas Nr. 19.

Efraimas Zaras vadovavo ješivai Rytų Lenkijoje, kai 1939 m. ją okupavo sovietai. Vilnius tuomet atiteko Lietuvai. Žydai rabinai ir 23 Lenkijoje buvusių ješivų studentai suprato, kad rusai uždarys visas mokslo įstaigas. Tad ėmė masiškai trauktis į Vilnių. 1939 m. čia įsikūrė 2660 studentų ir 171 rabinas iš Rytų Lenkijos. Efraimas Zaras buvo vienas iš jų. Jis buvo labai studentų

mėgstamas, jo paskaitos sutraukdavo pilnas auditorijas ir Lenkijoje, ir Lietuvoje. 1939 m. Vilnius tapo geriausių pasaulyje ješivų miestu.

1941 m. liepos 13 ar 14 dieną rabinas Efraimas Zaras išėjo iš savo buto V. Šopeno gatvėje ir pasuko į Pylimo gatvę. Tą dieną baltaraiščiai ieškojo rabinų, atpažindavo juos iš barzdų ir sulaikydavo. Sulaikė ir Efraimą. Išvežė. Paskojama, kad į Lukiškes, tačiau ieškojome 1941 m. Lukiškių kalinių knygoje, kuri saugoma Centriniam valstybės archyve, ir jo pavardės neaptikome. Tikriausiai Efraimas Zaras iš Pylimo gatvės buvo išvežtas tiesiai į Panerius ir ten sušaudytas kartu su vienais pirmųjų pasmerktų Vilniaus žydų. Kazimierzo Sakowicziaus dienoraštyje užfiksuota, kad šaudymai Paneriuose prasidėjo liepos 11-ąją. Paskui Efraimą po kelių dienų ar savaičių į Panerius, tik turbūt jau į kitą duobę, atkeliavo ir Efraimo šeima: žmona Beyla ir du jųdviejų sūnūs – Hirshas ir Elyahas.

2015 METAI

Namo adresu V. Šopeno g. 3 kieme randame porelę. Namas remontuojamas, čia darbuojasi jaunas vyras ir moteris – abu su kvapeliu. Ant moters rankų – kelių mėnesių mergytė. Jie mums suorganizuos, kaip patekti į laiptinę. Kažkam skambina, organizuoja. Pagaliau pro laiptinės langą galvą iškiša vyriškis. Piktai žiūri į Zuroffą. „Ko jam čia reikia?“ Sakom, žmogus iš Izraelio atvyko, nori pažiūrėti, kur gyveno Paneriuose nužudytas senelio brolis. „Meluoja, – sako vyras. – Ne to jis ieško. Žinau aš jį iš televizijos.“ Kurį laiką pasvarstęs vis dėlto įleidžia mus į laiptinę, kur ketvirtame aukšte tebėra butas Nr. 19. Vyras stovi greta mūsų, piktai burba: „Tegu nepasakoja, nebuvo čia jokio jo senelio nė brolio. Ko jis čia ieško?“

Išėję iš laiptinės norim atsidėkoti porelei su mergyte. „Gal galim ką nors nupirkti jūsų dukrytei?“ – „Nežinau, ką ji valgo, – sako mama. – Mes ją tik pasiėmėm iš vaikų namų, nežinom nei ką duoti. Ją atėmė iš mūsų, kai sudegė namai, ir dabar davė tik savaitgaliui. Gal *pampersų* galit nupirkti?“

Paskutinis kelionės objektas – Paneriai. Čia rabino Efraimo Zaro šeimos laukė Ypatingojo būrio kulka į galvą ir lavonų pilna duobė.

Panerių muziejus – tik vienas namelis, tik vienas didelis kambarys. Ant kambario sienų keliolika žydų pavardžių, kažkodėl tik keliolika iš 70 000 čia nužudytų. Keliasdešimt nuotraukų, vienos žydai, kitose – lenkai, o dar kitur – sovietiniai karo belaisviai ir čia žuvę lietuviai. Kažkodėl ekrane suka-si filmas apie japonų diplomatą Čijunę Sugiharą. Įėjimo į namelį kaina – 3 eurai.

Nepažymėtas ir kelias, kuriuo atvesdavo ar atveždavo pasmerktuosius. Klausiam žmonių prie parduotuvės, gal žino. Ne, niekas nežino. Niekas ne-kalba lietuviškai. Sako, eikit, ten yra mama Rial, ten ir klauskit. Kuriame name ta mama Rial gyvena? Ne, ne mama Rial, o mamarial. A, memorial... Galiausiai su memorialo gidu ir išsiaiškinam. Pasmerktųjų kelias, pasirodo, visai ne tas, kuriuo dabar atvykstama į Panerius. Jis ėjo iš šono, nuo gele-žinkelio. Kurioj vietoj buvo geležinkelininko Jankovskio būdelė? Kur buvo Sakowicziaus namas, iš kurio palėpės jis matė visai šalia vykstančias žudy-nes? Kur buvo Siniucio kiemas, iš kurio baisioji kalė Pelytė vakarais bėgdavo prie duobių, ėsdavo nužudytųjų kūnus, o vieną rytą grįžo nešina žarnomis?

Namai čia tik keturi. Einame nuo vieno prie kito. Kai kurie apgriuvę, ne-gyvenami, kiti jau paremontuoti. Žmonių niekur nėra. Loja šunys. Prie pat buvusios „bazės“ vartų stovi apgriuvusi daržinė. Matome, kaip iš jos išeina didelis juodas šuo. Neloja. Lėtai eina link mūsų, šuns grandinė velkasi iš paskos. Šuo sustoja. Žiūri į mus, žiūri labai keistai, tarsi kiaurai pro mus, nematydamas. Akys mėlynos, be vyzdžių. Šuo aklas. Juodas Panerių pragaro šuo. Abu pagalvojome tą patį.

Mūsų kelionė per Lietuvą baigta.

Baltarusija / Belorus

Ar galiu baigti knygą Panerių skyriumi? Ir taip, ir ne. Neduoda ramybės šioje knygoje pateikti dviejų A. Impulevičiaus bataliono karių liudijimai. Liudijimai tų, kurie 1941 m. buvo išsiųsti iš Lietuvos į Baltarusiją. Komandiruoti žudyti. Išvykdami jie, kaip ir kiti 475 A. Impulevičiaus bataliono vyrai, nežinojo, kad iki 1942 m. pavasario 15-oje vietų jie nužudys daugiau kaip 15 000 žmonių.

Mes privalome ten nuvykti. Priešas, kuris niekuomet nėra buvęs Baltarusijoje, važiuoja drauge.

Vykstame Juozo Aleksyno pasakojimo pėdsakais. Į Dukoros miestelį.

A. Impulevičiaus vyrai, spalio 6-ąją iškilmingai palydėti Kaune („Visur ir visada pasirodykite verti kilnaus lietuvių kario vardo, nes jūs reprezentuosite visą lietuvių tautą“) spalio 8-ąją jau buvo mažame Dukoros miestelyje 40 kilometrų už Minsko. Čia tik dvi gatvės.

Lietuvių policijos 2(12)-ojo bataliono kariai, vadovaujami kuopos vado ltn. Zenono Kemzūros, atvyko sunkvežimiais. Kartu lengvuoju automobiliu vyko

*keturi ar penki vokiečių karininkai. Atvykę į vietą, bataliono kariai apsupo Dukoros miestelį, varė žydus į turgaus aikštę. Iš aikštės pasmerktuosius, surikiuotus į koloną, konvojavo Rečnajos gatve, tiltu per Svisločės upelį į pievą už miestelio.**

Einame per Dukorą. Grindinys, vedantis link upės, kokio šimto metų senumo, taigi tas pats, kuriuoėjo 394 miestelio žydai, vedami ką tik iš gimtinės atvykusių jaunų Lietuvos vyrų. Šitų vyrų laukė pirmosios žudynės kelionėje. Tai buvo 1-oji bataliono kuopa, jau turinti patirties šaudant žmones VII forte. Patyrę žudikai, nors Dukoroje jų laukė šis tas naujo: šaudymas sprogstamosiomis kulkomis. Kaip sakė bataliono karys Juozas Aleksynas: „Būdavo sprogstamosios kulkos, tai labai greit atsivožia pakaušis žmogaus.“ Pirmasis kartas buvo tik kuopos vadui Zenonui Kemzūrai. Kaip pasakojo J. Aleksynas, nužudytųjų drabužiai ir kūnai degė, ant degančiųjų lipdavo kiti pasmerktieji, ant jų vėl kiti, kol duobė užsipildydavo.

Tiltas per Svisločiaus upelį tas pats, labai senas. Pieva ta pati, labai didelė. Ji baigiasi ties krūmynais. Kai sprogstamosios kulkos atvožė 394 žmonių pakaušius, lietuviai leidosi ieškoti pasislėpusiųjų miške, rado septynis ir juos kartu su vokiečiais taip pat sušaudė. Nepabaigę darbo neišvažiavo.

2015 m. spalį mes stovime pievoje prie krūmynų, prie sovietinio paminklo. Nužudyti žmonės tikriausiai atgulė pačiuose krūmynuose – ten pakilimas, ten, matyt, lietuvių atvaryti Dukoros gyventojai ir užkasė savo kaimynų kūnus. Kaimynų, su kuriais gal tik vakar sveikinosi gatvėje ar pirkto iš jų duoną. Mūsų paklaustos apie žudynes dvi Dukoros senolės sako, kad anuomet žemė čia kilnojosi net kelias dienas ir kad niekas nežino, kas tokie žudė. Turbūt vokiečiai. Iš kur žmonėms žinoti?

Iš Dukoros keliaujame ten, kur 1941 m. savo pirmąjį ir vienintelį šūvį paleido kitas A. Impulevičiaus bataliono karys – Leonas Stonkus, jo pasakoji-

* Alfredas Rukšėnas. Kauno 2-asis pagalbinės policijos batalionas ir gyventojų žudynės Baltarusijoje 1941–1943 m. Iš: *Genocidas ir rezistencija*, 2007, Nr. 2 (22), p. 30.

Dukoros žudynių vieta pievoje. Čia ką tik į Baltarusiją atvykę lietuviai kariai sušaudė 394 vietinius žydus. Autorės nuotr.

mas yra šioje knygoje. Rudenskas, miestelis prie geležinkelio. Čia lietuviai, 2-osios kuopos nariai, vadovaujami kuopos vado leitenanto Juozo Krikštaponio, atvyko prekiniais vagonais 1941 m. spalio 10 d., praėjus kelioms dienoms po pirmųjų žudynių Dukoroje. Kuopai tai buvo pirmosios žudynės. Iki tol bataliono kariai Kaune saugojo pastatus, aerodromą. Šiai kuopai vadovavęs J. Krikštaponis iki atvykimo į Rudenską dar niekad nebuvo davęs įsakymo šauti į žmones: „Pasiruošt! Nusitaikyt! Ugnis!“

*Dalis lietuvių karių, vykdydami karininkų įsakymus, apsupo miestelį ir jį saugojo. Kiti kartu su vokiečių žandarmerijos kariais ėjo į žydų gyvenamuosius namus, ten suiminėjo vyrus, moteris ir vaikus bei varė juos į aikštę šalia pašto. Iš čia pasmerktieji buvo nuvaryti į žudynių vietą, šalia geležinkelio, žvyro ar smėlio karjero (čia buvo iškastos duobės). 2-osios kuopos nariai, vadovaujami kuopos karininkų, pasmerktuosius sušaudė. Apie 15 2-osios kuopos narių atsisakė šaudyti, jiems kuopos vadas ltn. Juozas Krikštaponis liepė pasitraukti į šalį.**

* Ten pat, p. 32.

Leonas Stonkus, matyt, buvo vienas iš tų penkiolikos atsisakiusiųjų. Jis tuomet šovė ir sužeidė pusamžį vyrą, o „jis, matai, nekrito, jis taip lenkėsi, lenkėsi, lenkėsi. Puskarininkis šalimais stovėjo, pylė, tai staiga krito“.

Po šito šūvio Leonas pasitraukė į šalį. Tai jam leido kuopos vadas Krikštaponis, po Rudensko žudynių vadovavęs daugeliui operacijų Baltarusijos miesteliuose. Juozas Krikštaponis – Antano Smetonos sūnėnas, vėliau Lietuvoje partizanavo. Taigi dabar jis jau Lietuvos didvyris, kuriam Ukmergėje pastatėme paminklą ir kurio vardu pavadino me aikštę centre.

2015 METAI

Mes Rudenske, prie pašto, kur anuomet buvo surinkti miestelio žydai. Prie parduotuvės stovintis vietinis stikliuko mėgėjas sėda su mumis į mašiną ir rodo karjerą prie geležinkelio, esantį pačiame miestelyje. Ideali vieta: status skardis ir gili duobė. Ant skardžio stovi tvora, už jos – vietinio gyventojų daržas. Ant šio stataus skardžio anuomet stovėjo lietuviai, mūsiškiai, Leonas ir kiti. Duobėje stovėjo, o paskui į ją krito Rudensko žydai. Paminklas yra, prie jo – nuvirtęs dirbtinių gėlių vainikas, ant kurio užrašyta: „Didžiojo

Skardis prie Rudensko, ant kurio stovėdami lietuviai kariai, vadovaujami Juozo Krikštaponio, šaudė žmones pirmąjį kartą. *Autorės nuotr.*

Tėvynės karo didvyriams – nuo Rudensko tarybinio ūkio kolektyvo“. Kas nužudė Rudensko žydus? Stikliuko mėgėjas sako, kad to niekas miestelyje nežino. Gavęs užmokestį, 13 000 rublių – nepilną eurą, stikliuko mėgėjas bando atsisakyti, nes jis rodęs mums žudynių vietą ne dėl pinigų, o todėl, kad šiaip niekas tos vietos nelanko.

Važiuojame toliau. A. Impulevičiaus bataliono žudynių vietos – Svilovičiai, spalio 14-oji. Kadangi Svilovičiuose žudyta miestelio vidury, duobėje prie centrinės gatvės, 3-iosios kuopos kariai, pasak liudijimų „šaudė pasmerktuosius nenoriai, todėl iš šaudymo buvo pašalinti“*. 3-ioji kuopa iki tol niekada nebuvo žudžiusi. Jos vadas Juozas Ūselis taip pat ne. Nors visi jie ir buvo šio darbo naujokai, nors ir nenoriai šaudė, nuo lietuvių rankos Svilo- vičiuose, pačiame miestelio centre, 1941 m. spalio 14 d. duobėn krito apie 1000–1600 vietinių žmonių.

Viena vieta mums ypač svarbi. Šiandien spalio 28-oji, žudynių Slucke metinės. Slucke šaudė jau visas A. Impulevičiaus batalionas – darbo buvo daug. Kaip tik apie žudynes Slucke rašė savo vadams lietuvių žiaurumo nustebintas vokiečių gebitskomisaras H. Carlas: „Meldžiu patenkinti vieną mano prašymą, – ateityje prašau šį batalioną laikyti kuo toliau nuo manęs.“

Slucko žudynių vietos, kaip ir kitų Baltarusijos masinių kapaviečių, neįmanoma rasti – jokių nuorodų keliuose nėra. Temsta. Vietiniame turgelyje įkalbiname obuolius pardavinėjančią pensininkę sėsti su mumis ir važiuoti ieškoti tos vietos už 12 kilometrų nuo miestelio, į Seliščos kaimą prie beržynėlio. Važiuojame. Pensininkė Ženia prieš 40 metų dirbo Seliščos bibliotekininke ir kasmet per Pergalės dieną turėdavo organizuoti pionierius eiti prie paminklo su vainikais. Ji nebuvo čia nuo 1965-ųjų. Bet žudynių vietą ir paminklą Ženia randa. Per 50 metų mažai kas tepasikeitę. Ant vienintelio čia padėto plastikinio vainiko apiblukęs užrašas: „Didžiojo Tėvynės karo didvyriams – išvaduotojams“. 1941 m. spalio 27–28 d. čia buvo nužudyti 8712 būsimų „didvyrių išvaduotojų“. Ne mažiau kaip 2250 jų, pasak istori-

* Ten pat, p. 33.

ko Alfredo Rukšėno, per dvi dienas „sutvarkė“ A. Impulevičiaus bataliono kariai. Dalis žydų vis dėlto buvo palaidoti gyvi ir, kaip rašė gebitskomisaras Carlos, galėjo iššliaužti iš užkastų kapų. Atrodo, neiššliaužė. 3000 vainikuose „išvaduotojais“ vadinamų žydų buvo sudeginti gretimoje siloso duobėje.

Kitą dieną po Slucko žudynių vyrai vyko į Klecką, kur jų laukė dar daugiau – apie 5000 žydų. Klecke žydai buvo surinkti neva į mitingą. Paskui suvaryti į duobę, kur, pasak vėlesnių Impulevičiaus žudikų liudijimų, jie gulė duobėn kniūbsčiomis, vienas šalia kito, ant jau sušaudytųjų kūnų.

Važiuojame į Klecką, ten kraštotyros muziejaus darbuotoja Olga sutinka parodyti mums duobę. Ji apgailestauja, kad muziejuje nėra nieko nei apie Klecko žydus, nei apie jų žūtį. Klecko duobė – miestelio viduryje. Kas žudė? Tikriausiai fašistai, sako Olga. Ant kalnelio, už tvoros – didelės puošnios stačiatikių ir katalikų kapinės. Šiapus tvoros – tik gili duobė, kurioje 5000 žuvusiųjų palaikai. 2000 jų, pasak istorikų, spalio 30-ąją nužudė iš Minsko atvykę lietuviai. Mūsiškiai. Pasak liudijimų, šaudė savanoriai, o neatsiradus pakankamai savanorių kariai būdavo paskiriami šaudyti.

Galvoju, nejaugi esu pirmas žmogus iš Lietuvos, kuris prie Rudensko, Svilovičių, Slucko ir šitos Klecko duobės atvažiavo iš tiesų žinodamas, kur atvažiavo ir kodėl? Nejaugi esu paskutinis? Juk, kiek žinau, net Lietuvos istorikai, rašantys apie Holokaustą, nėra šitais keliais važiaavę. Nėra lėšų tam mūsų valstybėje.

Minske mūsų laukia Aliaksandro Lukašenos iškilmingai atidengtas Mažojo Trascianieco (Малы Трасцянец) memorialas. Čia nužudyti 206 000 žydų – vos ne trigubai daugiau nei Paneriuose. Memorialo teritorija didžiulė. Daug užrašų. Nė vienoje vietoje nepaminėta, kas žuvo. Žuvo tiesiog *люди* – žmonės. Pro šalį klegėdami eina moksleiviai – dvylikamečių būrelis. Neiškenčiu nepaklaususi, kas čia buvo, ką žino jie. Vienas per kitą berniukai pasakoja: „Čia fašistai nužudė partizanus ir pogrindininkus.“ – „Ar žydus?“ – klausiu. – „Ne, mūsiškius, baltarusius.“ – „O kodėl nužudė?“ – „Buvo mūšiai, paskui paėmė į nelaisvę ir čia laikė.“ – „O žudė tik vyrus?“ – „Ne, laikė ir vaikus. Maitindavo juos burokėliais ir imdavo kraują. Mokytoja pasako-

jo.“ – „O kam tas kraujas?“ – „Eksperimentams“, – užtikrintai atsako vaikai. Paskui vienas domisi, iš kur mes, ir net nušvinta išgirdęs, kad atvykome iš Lietuvos. „Ten pas jus turbūt žiauriai gerai?“ („Крыто там у вас?“)

Minsko nacionaliniame archyve bandome surasti daugiau medžiagos apie A. Impulevičiaus bataliono vykdytas žudynes. Deja... KGB archyvai su tardymo protokolais Baltarusijoje neprieinami. Kituose valstybiniuose ir regioniniuose archyvuose – tik bendros žinios apie fašistų budelius ir jų pagalbininkus, kurie žudė nekaltus tarybinius piliečius. Tai oficiali, sena ir nepaneigiama versija... Nei vaikai, nei suaugusieji šioje šalyje nežino, kad jų žemėje žuvo ne šiaip taikūs piliečiai, ne kariai išvaduotojai, o šimtai tūkstančių paprastų žydų. 15 452 iš jų nužudė paprasti jauni Lietuvos vyrai. Suklaidinti. Įklampinti. Pražudyti. Skaitant šių vyrų tardymo protokolus šiurpiausia buvo tai, kad dauguma jų nežinojo net miestelių, kuriuose žudė, pavadinimų, tik per tardymą atsiminė, kad buvo kažkoks miestelis „ant kalvos“ arba „prie geležinkelio“. Baltarusijos miesteliuose, į kuriuos lietuviai buvo atvežti kelioms valandoms, žydai gyveno dešimtmečius, o žuvo per kelias sekundes. Paskutinis žodis, kurį jie visi prieš mirdami išgirdo, buvo šventas lietuviškas žodis: „Ugnis!“

Atsisveikinimas su priešu. Kelionė į oro uostą

Rūta: Baltarusijoje mane labiausiai nustebino, kad tebegyva sovietinė legenda: Holokauste nužudyti žydai tebevadinami arba „taikiais gyventojais“, arba „Didžiojo Tėvynės karo didvyriais“ ir net „išvaduotojais“. Vadinasi, šimtų tūkstančių žuvusiųjų mirtis tebeinaudojama propagandai. Lietuvoje mes tai pavadintume „šokiu ant kapo“, *danse macabre*.

Efraimas: Visa Baltarusija, ypač kelionė į Mažąją Trascianiečą, man buvo labai skaudi patirtis. Didžiulis memorialas ir niekur nėra žodžio apie žydus. Sukti vaikus ir išgirsti, kad čia buvo sušaudyti 200 000 sovietinių partizanų – tai tarsi atsidurti Disneilende, baisiame Holokausto Disneilende, kuriame sukurta dirbtinė tikrovė. Dabar aš tikrai patyriau, kad Holokausto istorija yra iškraipoma dviem skirtingais būdais. Nacionalistinis būdas Lietuvoje ir komunistinis, net, sakyčiau, stalininis Baltarusijoje. Nei lietuviai, nei baltarusiai neneigia, kad buvo nužudyti šimtai tūkstančių žmonių. Lietuvoje pripažįstama, kad nužudytieji buvo žydai, bet slepiama žudikų tapatybė, o Baltarusijoje slepiama ir žudikų, ir aukų tapatybė. Yra tik aukos ir fašistai.

Rūta: Taigi jūs sutinkate, kad Baltarusijoje situacija yra daug prastesnė nei Lietuvoje?

Efraimas: Žinote ką? Tai ne koks nors tarptautinis konkursas, kuri šalis daugiau ar mažiau iškraipo istoriją. Ir dar: ši knyga yra apie Lietuvą. Faktas, kuris mus domina, yra tas, kad lietuviai važiavo žudyti žydų, kurie neturėjo su jais nieko bendro, kurie gyveno kitoje šalyje. Galite tvirtinti, kad lietuviai žudė savo krašto žydus, nes manė pasitarnausiantys Lietuvai. Tai tarsi būtų galima suprasti, nors tai atgrasi teorija. Tačiau komandiruotė į Baltarusiją neturėjo nieko bendro su Lietuvos nepriklausomybe. Vienintelis tokios kelionės motyvas galėjo būti tas, kad lietuviai norėjo padėti naciams vykdyti jų prisiimtą „šventąją“ misiją: nušluoti žydus nuo Žemės paviršiaus.

Rūta: Tačiau yra vienas svarbus dalykas, apie kurį kalba mūsų istorikai. A. Impulevičiaus bataliono kariai važiavo į Baltarusiją ne žudyti žydų, bet padėti vokiečiams kovoti su sovietiniais partizanais. Taip jiems buvo pasakyta prieš išvykstant. Ir tuomet, praėjus kelioms dienoms po atvykimo, jie buvo išvežti į Dukorą, Rudenską ar Svilovičius, priversti suiminti žydus jų namuose ir šaudyti vyrus, moteris, senius ir vaikus. Daugeliui karių ir visų trijų kuopų vadams tai buvo visiškai netikėta. Štai kodėl tiek daug karių Svilovičiuose šaudė nenoriai, o Rudenske penkiolika vyrų apskritai atsisakė šaudyti.

Efraimas: Aš sutinku, tai, ką jūs ką tik pasakėte, rodo, kad situacija buvo daug sudėtingesnė. Bet nors ir „nenoriai“, jie vis dėlto šaudė. Lietuviai kariai sušaudė nekaltus Baltarusijos žydus.

Rūta: Aš tik norėjau pabrėžti, kad viskas nebuvo tik balta ar juoda.

Efraimas: Viskas nebuvo balta ir juoda iki pat paskutinės akimirkos. Iki žudynių. Balta ir juoda – toks buvo galutinis rezultatas.

Rūta: Jūs ne visai teisingas. Galutinis rezultatas buvo juoda ir juoda. Ir vis dar tebėra.

Efraimas: Visa ši kelionė „Šoamobiliu“ per 30 ar 40 masinių žudynių vietovių buvo juoda.

Rūta: Keliaudami ir po Lietuvą, ir po Baltarusiją mes radome vieną bendrą priešą – abejingumą. Abejingumą ir įvykusiai tragedijai, ir nužudytų žmonių atminimui.

Efraimas: Du bendrus priešus. Abejingumą ir nežinojimą. Knyga pirmiausia bus skirta kovai su antruoju priešu. Aš pats daug ko nežinojau, daug naujų dalykų atradau per šią kelionę. Suvokiau, kokia maža jūsų šalis. Jūs paprasčiausiai nepajėgiate padaryti to, ko iš jūsų reikalavau nuo pat pradžių. Juk Prancūzija pripažino savo kaltę dėl prohitleriškos Viši vyriausybės veiklos tik praėjus penkiasdešimčiai metų po karo. O juk Prancūzija – labai stipri valstybė. Lietuva maža, silpna ir labai traumota šalis. Ji neturi didingos žmogaus teisių ir teisingumo tradicijos. Jums prireiks daug laiko, kad ta tradicija susiformuotų. Apie Baltarusiją aš net nekalbu.

Rūta: Jūs atvažiavote į Lietuvą 1991 metais tikėdamasis, kad mūsų šalis per naktį tapo stipri ir demokratiška?

Efraimas: Taip, ir ta viltis buvo nepagrįsta. Buvo naivu tikėtis, kad jūs iš karto būsite pasiruošę stoti akistaton su savo praeitimi. Bet, net ir pripažindamas tai, negalėjau nepareikalaus, kad Lietuva imtųsi teisti nors tuos kelis nusikaltėlius, kuriuos Amerika buvo deportavusi ir jūs gavote juos ant sidabrinio padėklo. Tokių nusikaltėlių kaip Lileikis, Dailidė ar Gimžauskas teismas Lietuvoje būtų buvęs labai pažangus dalykas. Surengusi vieną ar kelis viešus karo nusikaltėlių teismus jūsų šalis būtų pažengusi demokratijos keliu bent 20–30 metų į priekį. Tačiau jūs nenuiteisėte nė vieno iš tų penkiolikos žudikų.

Rūta: Per vėlu gailėtis, kad to nepadarėme. Visi mūsų karo nusikaltėliai jau negyvi. Gal todėl žmonėms taip lengva viską užmiršti: žudikai mirę, o jų nužudytieji per Holokaustą dabar, 2015 metais, vis vien būtų jau mirę. Taigi palikime mirusiuosius ramybėje. Palikime juos Dievo teismui. Gal Dievas vis dėlto yra?

Efraimas: Aš galvoju apie savo misiją Lietuvoje. Vieną dieną mes su jumis praleidome valandą Nacionalinėje Martyno Mažvydo bibliotekoje. Man tai

buvo labai nemaloni patirtis. Galutinai supratau, kad joks svetimtautis negali įtikinti Lietuvos stoti akistaton su savo praeitimi. Buvau nustebęs, kiek daug tirdami Holokaustą yra nuveikę Lietuvos istorikai. Istorikai, apie kuriuos net nežinojau. Pasijutau, tarsi būčiau buvęs suklaidintas, tarsi neįgalus. Nežinojau, kiek daug Lietuvoje padaryta atskleidžiant tiesą. Turėjau pasistengti, kad tai, kas Lietuvoje parašyta, būtų išversta, ir aš galėčiau perskaityti istorikų studijas ir remtis jomis savo darbe. Tai būtinai padarysiu.

Rūta: Aš nesutinku, nes jūs pirmiausia kovojote su oficialiosios Lietuvos pozicija. Kad ir ką rašytų istorikai, kad ir kaip jūs remtumėtės jų tyrimais, tai nieko drastiškai nepakeis. Nepakeis valdžios pozicijos, nepakeis visuomenės nuomonės. Tik laikas pakeis. O jums įsikišus istorikai galbūt būtų nutildyti, ir baltoji dėmė, kurią mes pavadiname juodąja, darytųsi vis juodesnė...

Efraimas: Taip, jūs man sakėte, kad Lietuvoje apie Holokaustą beveik viskas parašyta ir beveik niekas neperskaityta. Štai kodėl ši knyga tokia svarbi. Ji istorikų atskleistą tiesą padarys suprantamą daugeliui žmonių, nes tai bus knyga paprastiems žmonėms. Apie paprastus žmones. Jaudinanti knyga.

Rūta: Kadangi tai buvo jaudinanti kelionė. Iš pradžių mano vienos kelionė – mėnesiai, praleisti archyvuose skaitant žmogžudžių bylas. Paskui – kelionė su priešu per Lietuvą, per 15 miestų, per 30 masinių žudynių vietų. Per Baltarusiją ir jos žudynių vietas. Ir prieš šią kelionę, ir net po jos aš vis vien nesugebu sutalpinti savo galvoje aukų skaičiaus: 10 000 Ukmergėje? 70 000 Paneriuose? 206 000 Minske? Pamenu, vienas žydas, rodos, rašytojas, pasakė, kad per Holokaustą nužudyti ne mistiniai šeši milijonai žydų. Ne. Įvyko šeši milijonai žmogžudysčių, ir kiekvieną kartą žūdavo vienas konkretus žmogus. Viskas, ką aš galiu įsivaizduoti – tai vienas žūvantis žmogus. Tai vyras. Aš matau jį stovintį nugara į žudikus, žiūrintį į duobę, į kurią netrukus kris jo kūnas. Kris ir liks amžinai ten, ant kitų nužudytųjų kūnų, užverstas naujais nužudytaisiais. Aš matau, kaip paprasto jauno, gal išgėrusio lietuvių vaikiną paleista kulka sminga į to žydo pakaušį. Įeinanti anga bus 0,8 cm, išeinanti – 8 cm. Dešimt kartų didesnė. Kulka tiesiog suplėšo to žmogaus smegenis iš vidaus. Smegenis žydo, kuris nuo mažens mokėsi, stu-

dijavo Torą, daug skaitė. Paskui galvoju apie kitą vyrą, apie Rudensko žydą, apie kurį pasakojo Impulevičiaus karys Leonas Stonkus. Kai Leonas šovė į savo vienintelę auką, vidutinio amžiaus žydą, tas „lenkėsi, lenkėsi, lenkėsi“, ir tada šalia stovintis puskarininkis jį pribagė. Leonui tai buvo pirmas šūvis, po kurio jis nebegalėjo šaudyti. Aš jį suprantu. Juk jis mūsiškis. Jūs niekada nesuprasite šito mano jausmo.

Efraimas: Ne, tikrai niekada nesuprasiu.

Rūta: Prieš atsisveikindami gal dar kartą paklausom psalmės, mūsų kelionės himno?

Efraimas: Gerai.

Artėjame prie oro uosto. Priešas nusisuko į langą. Girdžiu, kaip jis vėl rauda, labiau nei raudojo anąkart, prie Šeduvos.

Rūta: Jums viskas gerai?

Efraimas: ...

Rūta: Nenorit kalbėti?

Efraimas: Ne. Nors gal ir taip. Mane staiga apėmė siaubingas kaltės jausmas, kad išvažiuodamas iš Lietuvos išduodu aukas. Galvoju, kaip aš galiu palikti juos, užverstus žemėmis duobėse, kurios taip toli nuo žmonių akių, nuo žmonių atminties ir suvokimo...

Rūta: Jūs daug dėl jų padarėte. Atminkit tai. Ir atminkit, kad aš pasilieku.

Efraimas: Jūs teisi. Aš neišdaviau jų. Tačiau kas nors kitas, kas gyvena Lietuvoje, turi juos prisiminti. Bent kas nors... Vienintelis būdas Lietuvai stoti akistaton su savo praeitimi – jeigu lietuviai neš žinią toliau. Neš kitiems lietuviams. Ir žinot ką? Tokiu atveju atsitiks šis tas labai įdomaus. Nužudytieji,

mano žmonės, taps jūsiškiais. Bet jūsiškiai niekada netaps maniškiais. Niekada.

Rūta: Aš jus suprantu.

P. S. Kelionei pasibaigus ir prasidėjus mokslo metams Lietuvoje, pagaliau gavau iš Saulėtekio mokyklos mokytojos psalmės žodžius hebrajų kalba ir nusiunčiau juos į Jeruzalę, prašydama Efraimo išversti. Zuroffas atrasė:

Vienas dalykas, kuris mane glumino klausant dainos kelionėje, buvo tas, kad nesupratau jos žodžių. Vaikai tarsi dainavo hebrajiškai, bet tegalėjau iššifruoti du žodžius: „Yerushalayim“ (Jeruzalė) ir „Hashem“ (Dievas). Tačiau daina vis vien buvo labai jaudinanti.

Kai jūs persiuntėte man dainos žodžius, apstulbau. Ypač mane sukrėtė antroji eilutė:

„Yerushalayim, harim saviv la; ve-Hashem saviv le-am.“

(„Jeruzalę supa (saugo) kalnai ir Hashem (Dievas) apgaubia (saugo) savo žmones.“)

Šie žodžiai – šiurpus kontrastas tam, kas įvyko Lietuvoje, ir tam, ką matėme kelionėje. Šitiek kartų, nukeliavęs į 30 žudynių vietų, kalbėjau maldas – Kadišą, El Malel Rachamimą, kartais pridurdamas tekstus iš mūsų psalmių, klausiau savęs – kur buvo Izraelio Dievas?

Kodėl tie žiaurūs nusikaltimai Lietuvoje per Holokaustą, taip pat ir kitose pasaulio vietose galėjo įvykti?

Aukos buvo bejėgės, tad reikėjo, kad Hashem (Dievas) būtų kartu. Bet jo nebuvo.

Epilogas. Kur buvo Dievas?

Pokalbis su Tomu Šernu

Tomas Šernas yra vienintelis likęs gyvas Medininkų žudynių liudininkas, evangelikų reformatų kunigas.

Žydai gyveno Lietuvoje nuo LDK laikų – vadinasi, jiems čia buvo gerai. 1941-aisiais tas gerumas baigėsi, ir Lietuvoje per trumpą laiką buvo išžudyti beveik visi čia gyvenę žydai. Tačiau nereikėtų visko supaprastinti: žydai sako, kad lietuviai buvo žydų žudikai, mūsų seneliai galbūt sakė, kad žydai buvo Lietuvos išdavikai ir „gėrė krikščionių kraują“. Realybė daug sudėtingesnė. Kodėl to, kas atsitiko Lietuvoje, nebuvo Danijoje? Lietuva nuo XVII a. pabaigos patyrė nuolatinius sukrėtimus: baudžiava, rašto draudimas, valstybingumo praradimas, du nesėkmingi sukilimai, sunaikinę lietuviškai ir lenkiškai kalbantį elitą, keli karai, kelios okupacijos – visa tai nepraėjo be pasekmių. Jeigu Daniją pirmi būtų užėmę ne vokiečiai, o sovietai, ir būtų ištisus metus tvarkęsi taip, kaip tvarkėsi Lietuvoje, gal ir ten įvykiai būtų panašiai susiklostę.

Tai kas atsitiko?

Nepamirškite, kad prasidėjus karui Lietuva buvo užimta praktiškai per vieną parą. Žmonės buvo ką tik patyrę trėmimus, ir kai kuriems iš tikrųjų norėjosi kerštauti. Dar turime prisiminti, kad Lietuva buvo labai jauna šalis, tuomet ji tik bandė suvokti savo tapatybę. O save suvokti lengviausia atsiribojant. Mes esame ne lenkai ir ne rusai, mes dorieji lietuviai. Prasidėjo inteligentų šnekos, kad gal ir mes esame arijai. Prasidėjo brošiūrų dalijimas, radijo ir spaudos propaganda, nukreipta prieš žydus, vadinant juos bolševikų tarnais, erkėmis ir pan. Paprasti žmonės gavo produktą – galingą antisemitinę propagandą. Susidarė visais atžvilgiais žydams labai nepalanki padėtis. Mane domina ir liūdina žmogaus situacija: jis pasijuto įvarytas į kampą, jam liūdna, jam baisu, jo artimieji ištremti, jis pats sutrikęs. Ir štai žmogus gauna didelę dozę propagandos, išaiškinančios, kas kaltas dėl blogybių ir ką daryti. Ir žmogus paima šautuvą. Tai padarė nedidelė dalis Lietuvos, bet padarė.

Jūs esate pirmas mano pažįstamas žmogus, kuris pripažino, kad ir jo giminėje buvo kas dalyvavo Holokauste. Kas tai buvo?

Mano giminėje niekas apie tai aiškiai nekalbėjo. Buvo kiti laikai. Tačiau iš senų pasakojimų žinau, kad mano senelio Jokūbo Šerno brolis Jonas lyg ir dalyvavo. Kai Biržų žydai buvo suvaryti į bažnyčią, jis esą labai išsigando ir iš ten pasitraukė, išvažiavo į Vilnių pas mano senelį. Gal jis konvojavo žydus, gal šaudė – aš nežinau, bet šeimoje vyravo įsitikinimas, kad jis dėl savo charakterio žudyti negalėjo. Vėliau per klaidą jį vietoj mano senelio gestapas išvežė į Štuthofo koncentracijos stovyklą. Jis aprašytas Balio Sruogos „Dievų miške“ – tai „bambizas nuo Biržų“. Jis nuo mirties išgelbėjo Balį Sruogą, taip pat dalį jo raštų. Vėliau artimieji stebėjosi, kad patekęs į JAV Jonas tapo paranojiškai įtarus. Šį jo būdo pasikeitimą artimieji siejo su koncentracijos stovykloje patirtais išgyvenimais. Šiandien aš galvoju, kad priežasčių galėjo būti daugiau.

Kodėl mums, lietuviams, taip sunku pažvelgti ir į savo giminės, ir į savo šalies praeitį?

Gal iš dalies kalta silpna mūsų krašto urbanizacija? Truputį juokauju, bet tiesos čia, manau, yra. Ten, kur žmonės seniai gyveno miestuose ir miesteliuose, jie buvo įpratę labiau pasitikėti sociumu, kelti viešus klausimus, sakyti teisybę. Lietuva buvo ir dar tebėra kaimietiška šalis, kurioje kiekvienas už save, giminė už save, o kitais nepasitikima. O kad nekalbama apie tuos skaudulius – nieko nuostabaus. Lietuva dar šiukšlių neišmoko rūšiuoti, tai kur čia kalbėsi apie savo kaltes. Bet kada nors reikia pradėti. Ne dėl kitų, o tikrai dėl pačių savęs. Suvokti save, savo praeitį ir nesakyti, kad nebuvo to, kas buvo. Žmonės bijo akistatos su savimi. Juk sunkiausia save atiduoti tiesai. Bet juk nereikia bijoti, kad pasibaigs Lietuva, jeigu tą tiesą įvardysime.

Ką atsakytumėte tiems, kurie aiškina: tai seni laikai, kas buvo, tas buvo, palikim mirusių ramybę?..

Matot, negali taip būti: praeitis praėjo ir jos nebėra. Šiandien yra dabartis, o rytoj bus ateitis. Ta ateitis priklauso nuo to, kaip mes suprantam dabartį, o dabartis priklauso nuo to, kaip mes suprantam praeitį. Žydų teologinė išmintis sako: mes galime keisti praeitį, jei pakeičiame dabartį. Juk jeigu patys neprisiminsime, neįvardysime to, kas buvo, visuomet atsiras, kas primins: Putinas, Zuroffas ar dar kas nors. Ir tuomet mes ar mūsų vaikai nežinos, ką atsakyti. Tai geriau tegu žino ir tegu tai būna tiesa, o ne kokie nors prasimanymai.

Kodėl Dievas leido šitas baisybes? To klausė patys žudikai.

Nemanau, kad tie žudikai buvo tikintys. Formaliai – taip. Bet širdyje – ne. Gal jie buvo įtikėję, kad „žydai nukryžiuo Jėzų“ ar dar kuo nors panašiu. Kiti visai negalvojo. Nebuvo kada galvoti. Visi buvo sutrikę. Nesusivokę. Kai iš mūsų atėmė valstybę, ėmė tremti artimuosius, dalį žmonių tai tiesiog suparalyžiuo. Kūrė tą Lietuvą, tikėjo, ir staiga – viena okupacija, kita... Ir geri žmonės susigūžė. Blogesni ir kvailesni pagalvojo: o kiek čia galima kentėti? Ir paėmė šautuvus. Tuos žmones iš dalies galima suprasti. Ne tik galima, bet ir reikia. Tačiau pateisinti jų negalima. Juk žmogus nėra gyvulys. Kažkas yra pasakęs, kad žmogus yra begalinio horizonto būtybė. Tai reiškia, kad žmogus gali būti ir be galo kvailas, ir be galo geras, ir be galo baisus.

Jūs prisimenate tą istoriją, kai Vytautas Štusauskas pasakė: „Jei ne vokiečiai, mes dabar žydams batus valytume“? Jūs atsakėte taip: „Aš pats sutikčiau visą savo likusį gyvenimą valyti batus Štusauskui ir mano nekenčiamiems naciams, jei taip galėčiau išgelbėti nors vieną žydų vaiką.“

Taip, tuomet pamačiau per televiziją tą Štusausko interviu. Ilgai svarsčiau, paskui parašiau, ką galvoju. Gavau tais metais Tolerancijos žmogaus titulą, nors parašiau iš pasipiktinimo, iš pykčio, ir jokios tolerancijos iš mano pusės nebuvo. Buvo tarsi agresyvus atsakas.

Tik ar tai gerai? Kiek mūsų sužeidžia kitą žmogų savo pykčiu, blogu žodžiu, patyčiomis ar abejingumu? Tai juk ne tiesioginis žudymas, tai tarsi užuomina. Deklaracija, kad „aš tavęs nemyliu“. Todėl neabejoju, kad tas istorinis blogis kada nors vėl pasikartos – vienokia ar kitokia forma, nes žmogus yra linkęs žudyti. Ir tiek daug yra būdų jam įteigti vienokią ar kitokią mintį. Juk kiek yra Lietuvoje žmonių, kurie palaiko Putiną ir jo veiksmus Ukrainoje.

Tai ar yra prasmė kalbėti apie žudynes, kurios buvo, jeigu tokie dalykai neišvengiamai pasikartos?

Kuo daugiau tiesos sakoma, tuo mažiau šansų manipuliuoti. Blogis neišvengiamai egzistuos visą laiką. Visada bus žmonių, kurie norės eksploatuoti kitus. Mūsų ginklas yra tiesa ir drąsa. Jeigu mes bijosime savęs, savo tautos žmonių, su tokia psichologija toli nenueisim. Yra paprasta lietuviška patarlė: „Duoda – imk, muša – bėk.“ Kumečio išmintis.

Tai kur buvo Dievas?

Yra Dievo pažadas Abraomui, Izaokui ir jo sūnui Izraeliui. Ir jis išliko. Izraelio tauta nesunaikinta, maža to, ji grįžo į Pažadėtąją žemę, ir tai yra stebuklas. Žydai gyvena savo tėvynėje, stiprėja, ir tai irgi yra stebuklas. Ir dar. Popiežius Jonas Paulius II yra pasakęs tokią mintį. Sovietų režimas yra kaltas dėl milijonų žmonių žūties, bet Dievas jam leido išsilaikyti daugiau kaip 70 metų. Kiek išsilaikė nacių režimas nuo Hitlerio atėjimo į valdžią 1933 metais? Iki 1945 metų. Kai tik buvo rimtai pajudinta Dievo išrinktoji tauta, naciams atėjo galas.

Ar atsakiau jums, kur buvo Dievas? Ne? O kas sakė, kad Dievas yra tarsi Betmenas ar Kapitonas Amerika, kuris nušoka nuo dangoraižio, kad nedelsdamas sustabdytų kvailius ar piktavalius? Niekur Šventajame Rašte tai neparašyta. Dievas yra daug baisiau, ir artimiau, ir sudėtingiau, nei mes norime matyti. Dievas yra begalinė dvasia, ir pačiu baisiausiu metu Jis buvo su pasmerktaisiais, darė savo nematomus sprendimus, kad tai, kas blogiausia, taptų kuo geriau. Jis tebedaro tuos sprendimus. O klausimas, kur buvo Dievas, kai buvo naikinami bejėgiai žmonės, yra kumečio klausimas. Tora ir krikščionių Biblija klausia to paties: kas yra žmogaus laisvė ir atsakomybė? Tu žinai Dievo įsakymus, tad esi įpareigotas pats daryti savo sprendimus. Bet kumetis visada jaučiasi nekaltas, visada auka. Kumetis neabejoja, kad už viską atsakingas kas nors kitas: ponas, valdžia, net Dievas. Tik ne jis. Daug laiko turi praeiti, kol išsivaduosime iš kumečio mąstymo ir tapsime kitokie. Aš pats esu ramus: laikas eina, ir mes neišvengiamai artėjame prie tiesos.

Pokalbis su kunigu Ričardu Doveika

Holokausto tema, kalbėjimas apie žmones, pakėlusius ranką prieš kitą žmogų – tai kraujuojanti žaizda. Ši knyga taip pat yra kraujuojanti. Ant žaizdos gali užsidėti šašas, bet randas, primenantis, kas įvyko, visuomet liks. Taip, tai įvyko. Ir tame įvykyje dalyvavo mūsų tautos žmonės, mūsų visuomenės nariai: mūsų proseneliai, seneliai, kaimynai, dėdės. Tai tiesa. Turėti drąsos pažvelgti šitai tiesai į akis yra labai stiprus gijimo, susitaikymo, vilties į ateitį žingsnis. Ši knyga turi mus paskatinti įvertinant praeitį, konstatuojant faktus eiti pirmyn. Mes, paveldėtojų kartos, turime išsikalbėti, išsirypuoti, išsidūsauti ir eiti pirmyn.

Holokaustas yra ne kas kita kaip piktnaudžiavimo valios laisve pasekmė. Piktnaudžiavimas Dievo mums suteikta valios laisve yra priežastis visų socialinių, kuriuos patyrėme: nesutarimų, karų, civilizacijų žlugimo, taip pat ir didžiojo Holokausto skaudulio.

Tie žmonės, kuriuos siuntė šaudyti kitų žmonių – juk jie dažniausiai tai darė ne savo valia, jie buvo įstumti į tą situaciją ir tiesiog pakluso įsakymams?

Blogio atsiradimo šaltinis yra piktnaudžiaujančio laisve žmogaus valia. Jis siekdamas savo tikslų, prisiimdamas sau Dievo vaidmenį, manipuliuoja kitais žmonėmis, paversdamas juos savo aukomis. Noriu dar kartą priminti, kad Dievas iš žmogaus neatėmė laisvės. Bet kada žmogus atmeta Dievą, kada jis pasirenka: aš pats tvarkysiuosi kaip Dievas – Dievas jam duoda laiko tvarkytis be jo vadovavimo.

Įtikėję, kad savo rankose laiko galią nuspręsti, dėliodami savo žaidimus, budeliai į juos įtraukė visiškai nekaltus žmones. Jie surado aukas ir pavertė jas budeliais, kad sunaikintų kitą, visai nekaltą žmogų, net ir vaiką. Žmonės buvo pastatyti prieš paprastą faktą: pasaulėžiūros, ideologijos, kurioms jie pakluso, baigiasi gaiduko paspaudimu. Tas, kuris turi paspausti gaiduką, pats nesupranta, kaip čia atsidūrė. Vienas stovi beginklis duobėje, kitas stovi su ginklu ant duobės krašto. O už to su ginklu stovi dar keli su ginklais. Ir tada lieka vienas klausimas: ar aš tave, ar tas, kur stovi už manęs – mus abu?

Bet juk buvo galima atsisakyti šaudyti, pasitraukti iš tarnybos. Sunku, bet įmanoma. O gal tai, kad šaudžiusieji buvo tikintys žmonės, jiems palengvino gaiduko paspaudimą: kaip sakė jie patys, jeigu Dievas leidžia tokias baisybes, tai ką aš galiu?

Kiekvienas iš mūsų turime prigimtinį žinojimą: nedaryk kitam to, ko nenori, kad padarytų tau. Nėra didesnės meilės kaip gyvybę už kitą atiduoti. Didysis moralinis klausimas: kiek aš turiu drąsos paaukoti save, kad gyventų kitas? Ir tai buvo egzaminas, kurį laikė kiekvienas žmogus. Vieni tą egzaminą išlaikė, kiti manė, kad aš esu tik sraigtelis ir ar aš tai padarysiu, ar nepadarysiu, niekas nuo to nepasikeis. Nešausiu aš, šaus kitas, stovintis šalia manęs. Treti viską atidavė į Dievo rankas. Bet mes pamirštame: ne Dievas kaltas, kad žmogus kažką darė ne taip. Vis dėlto tuomet žmonės buvo įstatyti į tokius rėmus, tokias aplinkybes, kad sprendė nebe žmonės, o ir žmonėms būdingas gyvuliškas išlikimo instinktas.

Buvo tokie, kurie rūsiuose slėpė žydus, rizikuodami savo ir savo šeimos gyvybe. Slėpė bijodami kaimyno, kuris galėjo juos įškusti, kad išspręstų kokius nors savo reikalus, įsiteiktų valdžiai ar ką nors iš jos gautų. Jie suprato, kad

nepajėgs gyventi su kaltės našta, ir verčiau rizikavo gelbėdami kitus žmones, kad vaikai ir anūkai kada nors aplankytų jo kapą ir pasakytų: čia yra teisinio žmogaus kapas. Tie, kurie pasirinko išlikimą nužudant kitą, paskui gyveno košmarišką gyvenimą. Jų laukė sąžinės priekaištai, gyvenimo prasmės nebuvimas, savižudybės, ligos, ankstyvos mirtys, taip pat ilgi nelaisvės metai ar mirties bausmė.

Ar jūs manote, kad Dievas nubaudė tuos budelius?

Aš manau, kad Dievas labai kentėjo dėl tų budelių, nes ir auka, ir budelis yra jo vaikai. Abu jie yra blogio aukos. Kaip jautėsi Dievo širdis, kai vienas jo vaikas šovė į kitą? Kaip jaučiasi tėtis ar mama, kai mato vieną savo vaiką keliant ranką prieš kitą, brolis prieš brolių?

Tai kur buvo Dievas per Holokaustą?

Žinote, kur buvo Dievas? Aš turiu atsakymą. Holokausto aukos jį tikrai žinojo. Dievas buvo šalia jų. Jis buvo tų žmonių orume. Dievas lygiai taip pat kentėjo kaip ir jie.

Tai labai netikėtas atsakymas. Juk jūs turbūt nežinojote, kad žudynių liudininkai ir patys žudikai stebėjosi, kodėl žydai, vedami šaudyti, nesipriešino, ėjo tylūs, tarsį suparalyžiuoti, romūs kaip avelės. Klusniai lįpdavo į duobę, apkabindavo savo vaikus ir guldavosi ant kitų lavonų. Iš Kauno geto į IX fortą 400–500 žydų kelis kilometrų vedė aštuoni lietuvių batalionai kariai. Jie galėjo pulti tuos sargybinius, galėjo bėgti, gelbėtis... Nė vienas iš 10 000 aukų to nedarė. Kas tai buvo – priešmirtinis Dievo avinėlių orumas?

Apie žydą kaip apie asmenį negalime kalbėti be religinio aspekto. Dar atmintime, kokie tai buvo laikai – religija buvo labai svarbi tų žmonių kasdienybės dalis. Mes nesužinosim, ką žmogus išgyvena vedamas šaudyti, guldamas į duobę laukti šūvio, kai žino esąs teisus ir nekaltas. Esu tikras, kad žydų susitaikymas, jų romumas buvo iš tikrųjų labai aiškus anapusinės tikrovės paliudijimas. Tai buvo egzistencinis, tiesioginis Dievo artumo išgyvenimas.

Mes, krikščionys, žinome: yra Dievo duotas pažadas atitaisyti padarytą žalą. Jis atitaisys ir Holokausto padarytą žalą pasirūpindamas, kad išgyvenusieji Holokaustą išsivaduoję iš skausmingų prisiminimų.

Ar jūs būtumėt galėjęs tarnauti kapelionu žudikų batalione? 450 jaunų A. Impulevičiaus bataliono vyrų kone kasdien žudė Baltarusijos žydus, o sekmadieniais eidavo į pamaldas ir išpažinties, gaudavo išrišimų...

Nebūčiau galėjęs, nebent man būtų praplautos smegenys ir aš būčiau tarnavęs kokiai nors ideologijai. Nebent būčiau tapęs tos ideologijos auka ir man būtų reikėję verbuoti kitas aukas. Taip, ir Katalikų bažnyčioje buvo kunigų, kurie buvo susižavėję ta ideologija, bet buvo daug tokių, kurie klebonijose slėpė žydus ir rizikavo savo gyvybe.

Visa tai aktualu ne vien kalbant apie Holokaustą: ir dabar yra žudančių ideologijų. Štai mes piktinamės, kad kas nors išmetė šuniuką ar kačiuką per langą, tačiau jei nutraukiama prasidėjusi gyvybė, tai jau ne žiaurumas, o mūsų teisė į savo kūną. Taigi vėl tampame žudančios ideologijos aukomis. O kas gi vyksta dabar, kai islamo valstybėse šautuvus nešiojasi penkiolikmečiai? Ar dabar ideologijos nepanaudoja jauno žmogaus ambicijų, norų kuo nors tapti, ką nors turėti, kartu paversdamos jį auka?

Turime gyventi vis klausdami: kodėl tai įvyko? Kodėl mūsų tautos žmonės tai padarė? Jeigu aš turėsiu drąsos pažvelgti tiesai į akis, kaip aš gyvensiu toliau? Tikriausiai gyvensiu kitaip. Aš nebegalėsiu nieko smerkti, nes galbūt mano giminėje buvo žmonių, dalyvavusių Holokauste. Nebeturėsiu to labai gero varianto apsigaubti aukos apsiaustu. Apsiaustai dings, ištirps. O tie apsiaustai labai malonūs! O dar man prieš nosį bus gerai patrankyta durimis, ne šiaip priverta, o gerai patrankyta. Ir vis dėlto aš noriu pasidomėti savo gimine, gal tarp jų galėjo būti tokių, kurie slėpė žmones arba pasmerkė juos mirčiai... Aš norėčiau žinoti, nes tiesa mane išlaisvintų.

Mes visi turime pasakyti sau: tai mūsų tautos praeitis. Pažvelgę tiesai į akis pasieksime brandą ir kursime ateitį toliau. Tai liečia ne tik Holokaustą, bet ir mūsų sovietinę praeitį. Esu mokykloje stovėjęs prie lentos viešai gėdina-

mas, kad vaikštau į bažnyčią. Tas mokytojas ar mokytoja, kuris mane tuomet pažemino visos klasės akivaizdoje, paskui, kai Lietuva atgavo nepriklausomybę, o aš tapau kunigu, neteko savo tėvo ar mamos. Paskambino man ir paprašė laidotuvių patarnavimo. Kaip man reikėjo elgtis? Priminti anuomet patirtą pažeminimą ir pasakyti: tegu jūsų tėvą ar mamą laidoja kas kitas?

Kaip jūs pasielgėte?

Aš paklausiau, kurią valandą šarvoja ir kada laidotuvės. Tai buvo mano atsakymas. Tas mokytojas buvo tos ideologijos auka. Ar dėl darbo, ar dėl pajamų, ar dėl ramybės – jis vienas nežino.

Kaip jums atrodo, ar tai, kas įvyko prieš 75 metus Lietuvoje, gali pasikartoti?

Yra ir dabar Lietuvoje nacionalistinių pažiūrų judėjimų. Jie jau ruošiasi į Lietuvą atvyksiančių emigrantų „sutikimui“. Jeigu Lietuvoje kada nors bus pastatyta mečetė atvykusiems musulmonams, gal bus daužomi jos langai... Aš vis klausiu savęs, ar mes šiame krašte turime pilietinę visuomenę, ar tautinę valstybę? Ar mes subręsimė tiek, kad atsisakytume ambicijų būti tautine valstybe ir kalbėtume apie pilietinę visuomenę, gyvenančią krašte, kuriame nuo amžių gyveno daug tautų, kultūrų ir rasių žmonių? Kas atsitiko, kad mes tapome naujos, tautinės valstybės ideologijos aukomis? Turime būti atsargesni šlovindami save ir smerkdami kitus – kad ir rusų tautą, nesugebėdami atskirti Rusijos žmonių nuo Kremliaus ideologijos.

Kai jūs kalbėjote apie durų trąnkymą, pagalvojau: aš tai jau patyriau. Mano giminės ir kai kurie draugai sužinoję, apie ką bus ši knyga, pasakė: esi savo giminės, savo tautos išdavikė. Ką jūs jiems atsakytumėte?

Ar jums svarbesnis giminės pasmerkimas, ar amžinybėje esančių žmonių tikras atodūsis, kad kas nors išdrįso juos apginti pasakydamas tiesą: jie irgi buvo aukos. Mes privalome įvardyti, kad mūsiškiai šaudė žydus, paskui miškuose šaudė vieni kitus, įskundinėjo vieni kitus ir į Sibirą trėmė... Ką šiame XXI a. darom: peržiūrim savo sąžinę ar ne? Pagaliau išmokstam šitas pamo-

kas ar vėl laukiam, kad istorijos ratas apsisuktų ir vėl pasikartotų panašūs įvykiai? Kad vėl mūsų nosytės būtų pabadytos į tą pačią balą? Ar mano sąžinės peržiūra leis man žengti žingsnį pirmyn link supratimo, link susitaikymo, paduodant ranką tam žmogui, kurio artimąjį gal kas nors iš mano giminės yra pasmerkęs mirti? Bet šiandien aš jo vaikaičiui tiesiu ranką ir sakau: man skauda ir tau skauda, man liūdna ir tau liūdna, aš nesuprantu ir tu nesupranti. Gal mes galim pagaliau išsivaduoti iš tų visų ideologijų ir sąmoningai priimti atsakomybę? Juk nuo manęs priklauso – ateis žudanti ideologija ar ne. Nuo manęs – šiandien. Ar aš paprastas žmogus, ar politikas, išsilavinęs ar ne – nesvarbu. Budeliui reikalingos visos aukos. Kuo bukesnė auka, tuo agresyviau ji puola. Nubukintas žmogus visada yra tik sraigtelis. Kiek yra sistemų, kurios mėgsta tokius sraigtelius! Tai ar aš galiu ramiai miegoti, jeigu matau, kad mano aplinkoje pradeda formuotis tie sraigteliai ir atsiranda žmogus, kuris ima juos kaupti į vieną vietą?

Tai kokia svarbiausia pamoka, kurią turime išmokti?

Mes esame paveldėtojai ir turime priimti palikimą. Mūsų proseneliai, kiti giminės ar jų kaimynai dalyvavo Holokauste. Kažkas sudarinėjo sąrašus, kažkas šovė, kažkas gelbėjo, kažkas pasisavino nužudytojo daiktus. Mes didžiuojamės, kad iš savo senelių paveldėjom garsią pavardę, žemę ar titulus. Priimam tą palikimą. Tačiau jei mano giminėje buvo kas pasmerkė kito gyvenimą kančiai – aš esu tos tiesos paveldėtojas. Aš galiu šią tiesą atmesti, paslėpti, vengti akistatos su ja, bet nuo to ši tiesa nepasikeis. Kaip gerai vis dėlto, kad tiesa nepavaldi mums ir nepriklauso nuo mūsų valios. Mes tik arba ją priimam, arba ne. Kas laimi daugiau: ar tas, kuris priima tiesą ir padaro išvadas, atlieka atgailą, peržiūri sąžinę ir bando vėl tiesti draugystės ir santykių tiltus? Ar tas, kuris atmeta tiesą ir įkliūva į tokį saviapgaulės liūną, į kurį klimpsta kiekvieną dieną vis giliau, paskui save gramzdingamas daugelį ateities kartų? Greičiausiai jis kaltins tą, kuris priėmė tiesą: kam tu kapstaisi, žiūrėk, kaip mes smagiai su šita iliuzija susitvarkėm, taigi ir toliau būkim aukos ir nekrapštykim tiesos.

Taip, mūsu tautā kankino kiti. Draudē kalbā, tikējimā, neleido keliauti po pasauli. Bet jei mūsu tautoje buvo ir budeliu, kodēl turētume bijoti šios tiesos? Ar ji sugriauņa mūsu likimus? Galbūt mums perštēs, kai galvosim apie savo prosenelius, apie kuriuos kai kā sužinojom, nebus taip malonu žiūrēti į paveldētus antikvarinius daiktus, kurie nežinia kaip atsirado jų namuose. Tegu peršti. Bet žinosim, kad tas perštėjimas yra mūsu atsiprašymas ir atgaila. Žinosim, kad tiems, kurie gyvens po mūsu, neperštēs dēl mūsu gyvenimo ir mūsu sprendimų. Mes neprikelsim nė vieno iš kapo, nesutaikysim budelio su auka, bet galbūt išmoksime pamokas, kad tai, kas įvyko, nebe-pasikartotų.

Šaltiniai ir literatūra

LCVA – Lietuvos centrinis valstybės archyvas.

LYA – Lietuvos ypatingasis archyvas.

Vašingtono Holokausto muziejaus fondas. Jeffo ir Toby Herrų kolekcija.

Žemėlapis „Lietuvos žydų gyvenami miestai ir miesteliai XIX a. pabaigoje“.

Parengė Tarptautinė komisija nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusi-kaltimams Lietuvoje įvertinti, 2003.

Baltramonaitis Juozas. *Dienoraštis (1942–1944)*. Vilniaus sunkiųjų darbų kalėjimo kronika. Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis. T. 22. Vilnius, 2003.

Bubnys Arūnas. *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras (LGGRTC), 1998.

Eidintas Alfonsas. *Žydai, lietuviai ir holokaustas*. Vilnius: Vaga, 2002.

Fromm Erich. *The Anatomy of Human Destructiveness*. London: Penguin books, 1977.

Garažas: aukos, budeliai, stebėtojai. Sudarė Saliamonas Vaintraubas. Vilnius: Lietuvos žydų bendruomenė, 2002.

Genocidas ir rezistencija. Vilnius: LGGRTC, 2006, Nr. 2 (20); 2007, Nr. 2 (22), 2011, Nr. 2 (30); 2012, Nr. 1 (32), Nr. 2 (32).

Gyvybę ir duoną nešančios rankos. 4 knyga. Vilnius: Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus, 2009.

Holokaustas Lietuvoje 1941–1944 m. Straipsnių rinkinys. Sudarė Arūnas Bubnys. Vilnius: LGGRTC, 2001.

Laikas. Istorijos vadovėlis 10 klasei. Vilnius: Briedis, 2007.

Lietuvos laikinosios vyriausybės posėdžių protokolai. Parengė Arvydas Anušauskas. Vilnius: LGGRTC, 2001.

- Lietuvos žydų žudynių byla: dokumentų ir straipsnių rinkinys*. Sudarė Alfonsas Eidintas. Vilnius: Vaga, 2001.
- Masinės žudynės Lietuvoje, 1941–1944*. Dokumentų rinkinys. I dalis. Vilnius: Mintis, 1965.
- Panevėžys nuo XVI a. iki 1990 m.* Autorių kolektyvas. Panevėžys: Nevėžio spaustuvė, 2003.
- Povilaitis Nerijus. Nesutariama, kaip laidoti nužudytų žydų kaulus. *Lrytas.lt*, 2014 m. spalio 3 d.
- Žydų muziejus: almanachas*. Vilnius: Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus, 2001.
- Rainių tragedija, 1941 m. birželio 24–25 d.* Parengė Arvydas Anušauskas ir Birutė Burauskaitė. Vilnius: LGGRTC, 2000.
- Rezistencijos pradžia: 1941-ųjų Birželis: dokumentai apie šešių savaitių laikinąją Lietuvos vyriausybę*. Sudarė Vytautas Landsbergis. Vilnius: Jungtinės spaudos paslaugos, 2012.
- Sakowicz Kazimierz. *Panerių dienoraštis. 1941–1943 m.* Iš lenkų k. vertė UAB „Magistrai“. Vilnius: LGGRTC, 2012.
- Sakowicz Kazimierz. *Ponary Diary, 1941–1943*. A Bystanders Account of a Mass Murder, edited by Itzhak Arad. Yale University press, 2005.
- Savitės pokalbis. Alfredas Rukšėnas: „Jie pakluso įsakymui, o ne sąžinei“. *Bernardinai.lt*, 2012 m. sausio 17 d.
- Šepetys Nerijus. „Būti žydu“ Lietuvoje: Šoa atminimo stiprinimas, pilietinio sąmoningumo ugdymas, o gal... naudingų idiotų šou?“. *15min.lt*, 2015 m. balandžio 30 d.
- Škirpa Kazys. *Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti: dokumentinė apžvalga*. Vašingtonas, 1973.
- Šoa (Holokaustas) Lietuvoje. Skaitiniai. II dalis. Sudarė Josifas Levinsonas. Vilnius: Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus, 2004.
- Švenčionių krašto žydai*. Pratybų sąsiuvinis. Švenčionys, 2004.
- Truska Liudas, Anušauskas Arvydas, Petravičiūtė Inga. *Sovietinis saugumas Lietuvoje 1940–1953 metais*. Vilnius: LGGRTC, 1999.
- Truska Liudas. *Lietuviai ir žydai nuo XIX a. pabaigos iki 1941 m. birželio: antisemitizmo Lietuvoje raida*. Vilnius: Vilniaus pedagoginis institutas, 2005.

Vaitiekūnas Vytautas. *Vidurnakčio dokumentai* (3 knyga). Vilnius: Katalikų pasaulis, 1996.

Valiušaitis Vidmantas. *Kalbėkime patys, girdėkime kitus*. Vilnius: UAB „Petro ofsetas“, 2013.

Van Voren Robert. *Neįsisavinta praeitis: Holokaustas Lietuvoje*. Iš anglų k. vertė Linas Venclauskas. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2012.

Iliustracijų šaltiniai

v – viršuje, a – apačioje, k – kairėje, d – dešinėje

Lietuvos centrinio valstybės archyvo nuotraukos: p. 1d; p. 17v; p. 37; p. 40; p. 56; p. 62; p. 83; p. 86; p. 119; p. 120; p. 127; p. 145.

Lietuvos ypatingojo archyvo nuotraukos: p. 49; p. 75; p. 94; p. 99; p. 103; p. 107; p. 114; p. 117; p. 125; p. 132; p. 156; p. 180.

Rūtos Vanagaitės nuotraukos: p. 81; p. 159; p. 181; p. 188; p. 195; p. 199; p. 204; p. 207; p. 210; p. 212; p. 215; p. 228; p. 230; p. 233d; p. 257; p. 258; p. 267; p. 275; p. 276.

p. 1k Michailo Duškeso rinkinio nuotrauka iš knygos „Pažadėtoji žemė – Lietuva: Lietuvos žydai kuriant valstybę 1918–1940 m.“ Sudarė ir išleido Vilius Kavaliauskas, 2013; p. 17a, © Kęstutis Kurienius; p. 29 Efraimo Zuroffo asmeninio archyvo nuotrauka; p. 233k Jakovo Bunkaus asmeninio archyvo nuotrauka; p. 256 Jad Vašemo muziejaus archyvo nuotrauka.

Galinio viršelio nuotrauka – Žydų vyrai laukia sušaudymo, © Lietuvos ypatingasis archyvas.

Vanagaitė, Rūta

Va247 Mūsiškiai / Rūta Vanagaitė. – Vilnius : Alma littera, 2016. – 304 p. : iliustr.

ISBN 978-609-01-2208-2

„Mūsiškiai“ – knyga apie žudikus ir nužudytuosius. Apie lietuvius ir žydus. Apie tai, kas įvyko prieš 75 metus su mūsiškiais mūsų, Lietuvos, žemėje. Knyga pagrįsta Lietuvos istorikų įžvalgomis, žudikų išpažintimis, žudynių liudininkų pasakojimais ir pokalbiais su Lietuvos senoliais, tebegyvenančiais šalia žudynių vietų, kurias šią vasarą „kelionėje su priešu“, pasaulyje garsiu nacių medžiotoju Efrimu Zuroffu, aplankė autorė.

„Mūsiškiai“ – stiprios moters knyga stipriems. Tiems, kurie neužsimerkia prieš tiesą, tikėdamiesi, kad ji išnyks.

UDK 323.15(474.5)(=411.16)(091)+
94(474.5)„1941/1945“:94(33)+
94(100)„1939/1945“:94(33)

Rūta Vanagaitė
MŪSIŠKIAI

Redaktorė Vita Dalmantaitė
Korektorė Ramutė Prapiestienė
Viršelio dailininkas Ramūnas Vereckis
Maketavo Ligita Plešanova

Tiražas 6000 egz.

Išleido leidykla „Alma littera“, Ulonų g. 2, LT-08245 Vilnius

Interneto svetainė: www.almalittera.lt

Spaudė UAB „Spindulio spaustuvė“, B. Brazdžio g. 23, LT-48184 Kaunas

Interneto svetainė: www.spindulys.lt

Ši knyga padės mums objektyviau ir brandžiau pažvelgti į savo istoriją, įgyti daugiau tikrosios tautinės savimonės ir savigarbos.

Tomas Venclova, poetas ir eseistas

Mes visi turime pasakyti sau: tai mūsų tautos praeitis. Mes esame paveldėtojai ir turime priimti palikimą. Mes neprikelsim nė vieno iš kapo, nesutaikysim budelio su auka, bet galbūt išmoksime pamokas, kad tai, kas įvyko, nebepasikartotų.

Ričardas Doveika, kunigas

Dauguma lietuvių kalba išleistų knygų apie Holokaustą yra panašios. Jos pasakoja apie aukas. Apie žudikus nerašoma. Mes sunkiai įsivaizduojame jų motyvus ir galvosėnę. Mes nepažįstame laikmečio, kuriame įvyko tai, kas yra protu nesuvokiama. Ši knyga yra kitokia. Ji verta, kad ją skaitytų kiekvienas Lietuvos pilietis ir pats savo širdyje ieškotų tiesos. „Jūs pažinsite tiesą, ir tiesa padarys jus laisvus“ (Jn 8, 32).

Tomas Šernas, Medininkų žudynių liudininkas, Evangelikų reformatų bažnyčios kunigas

Tapkite Knygų klubo nariu!

- Naujausios ir populiariausios knygos
- Ypatingi pasiūlymai
- Knygų pristatymas į bet kurį pasaulio kraštą

www.knyguklubas.lt

www.almalittera.lt